

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (204) март–апрель 2019 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакьсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2019

ЖАШАУ КЕРТИЛИКНИ БЕТИ

*Маммеланы Ибрагимни «Киши жеринде»
деген драмасыны юсюнден*

Белгили малкъар жазыучу Маммеланы Ибрагимни «Киши жеринде» деген драмасында кѣчгюнчюлюкню бушуулу бети суратланады. Чыгъарманы жигитлерини къадарлары тарых кертиликге тийишлиси-ча ачыкъланадыла. Ата журтларын тас этгенле, болсада тарых эслерин сакълагъанла Кемият, Аздор, Мажит тамблагъы кюннге, тюзлюк хорларыгъына ийнаныуларын тас этмегендиле. Ажымлы заманны тузагъына тюшюп, аланы хар бири да, инсан сезимге эм миллет ъхтемликге таяна, халкъны тюзлюкге ийнаныуун бютюн ышаныулу эте эдиле. Драманы жигитлерини айтхан сѣзлеринде къыйынлыкъны теренлиги, жашауну зор болумларыны хатасындан ала амалсыз, къарыусуз болгъанлары суратланады. Болсада артыкълыкъны аллында кѣчгюнчюле миллет намысларын тас этмейдиле, азаплыкъгъа хорлатмазча амал излейдиле. Мажитни сыфатыны юсю бла халкъны тѣзюмлюгю ачыкъланады. Урушдан къайтып келген аскерчи, тюзлюкню толу сезген адам, артыкълыкъны кѣрюп, тынгылап туралмайды, къырал къуллукъчула бла кюрешге чыгъады. Болсада драматург Мажитни сыфатын къурай, ич дунясын, сагъышларын, оюмларын теренирек, жютюрек суратларгъа, аны къылыгъыны юсю бла заманны ажымлыгъын кѣргюзтюрге итинеди.

Кѣчгюнчюлени жашауларыны юсюнден айта, драматург халкъны саясат эм къылыкъ жаны бла тѣзюмлюгю терен суратлайды. Анда жашап тургъан къыргъызлыла бла кѣчюрюлюп келген адамланы араларында чюйрелик сюжет ыз да белгиленеди. Ол жерни адамлары биринчи заманда кѣчгюнчюлеге сакъ кѣзден къарагъанларыны сылтаулары бар эди. Сѣз ючюн, Гюлсара деген устаз къыз кѣчгюнчюлени, халкъны душманларыча, бир бетден кѣре эди. Алай къыргъызлы тиширыуны малкъарлыла бла кѣчгюнчюлюк азабын сынагъан башха миллетлеге да терс къарагъанына ол терс туююлдо: аллай сезимни къырал идеология туудургъанды. Совет адамланы, миллетлени бир бирле-

рине шуёхлукъ сезимни тюз ангылатмагъаны себепли, кёпле ётюрюк сезимлеге кеслерин алдатып, терс ишле этгендиле. Болсада адамлыкъ сезим хорлап, кёп жигитлеге тарых кертиликге кёз ачдыргъанды. Сёз ючюн Гюлсараны бла школну директору Адалатны араларында быллай ушакъ болады:

«Адалат. ... Айт, ол малкъар сабийле не хата этгендиле санга?

Гюлсара. Мен айтханма: мен совет адамма, патриотма!

Адалат. Биз а тнойюлбюзмю совет адамла? Не уа кыралгъа не хата этейик депми айланабыз?

Гюлсара. Аны уа кесигиз билигиз. Андан сора да мени къарын-дашым анда ёлгенди, Кавказда. Аны ючюн кавказчыланы кёрюп бол-майма.

Адалат. Ол урушда ёлгенди. Душманла ёлтюргендиле, фашистле.

Гюлсара. Ким ёлтюргенин жазмагъандыла. Бандитле окъуна ёлтюр-ген болурла. Ма былача бандитле. Аланы андан кёчюргендиле бери».

Алай тарых болумла халкъны жашауунда тюрленселе да, адам улу, биринчиден, миллет намысын сакъларгъа борчлуду дейди драматург. Драмада миллет намысына кёчгюнчюле сакъ болгъанча, кыргызыз халкъ да адамлыгъын тас этмей, терс кырал саясатны оноуна берилип къалмай, тюзлюк сезимин сакъларгъа итинеди. Кёчгюнчюлеге терслик этилгенин кыргызызлыла ангылап башлагъан кезиуню Мамме улу тын-гылы сураглау кюч бла кёргюзтеди. Тарых кертиликлеге кёре, драманы жигитлеринде тёзюмлюк сезим айныйды. Ызы бла уа малкъарлыланы, аланы миллет тёрелерин багъалау да башланады.

Ол оюмну теренирек кёргюзтюр ючюн, Маммеланы Ибрагим чек деген ангылам бла хайырланады: бир жанындан – адеп-къылыкъ бла байламлы, башха жанындан а – жер чеклик. Ол ангыламны терен магъа-налыгъын урушдан къайтхан Мажитни бла Комендантны ушакъларында эшитиледи:

«Комендант. А-а, фронтовик? Сени ары жанына ётерге ким эркин этгенди?

Мажит. Адепли адамла алгъа саламлашхан этиучю эдиле. Сора кес-синг да, «фронтовик» деп, бир айыплы ишни этген адамгъа айтханча, нек сёлешесе?

Комендант. Къалай сёлеширге керек болгъанын сен манга юйретме! Ары жанына нек ётгенсе дейме? Бусагъат бери атла!..

Мажит. Сора мен былайда бетими жуугъанлыкъгъа, не хата болду? Юйюм былайда, эки атлам жокъду.

Комендант. Эркин тнойюлсе. Жууа эсенг, бери жанында жуу бети-нги. Ары жаны башха комендатурады. Ангыладынгмы?

Мажит. Ангыладым. Мен а башха кыралгъа ётюпмю кетдим деп.

Комендант. Аны санга башхалыгъы жокъду. Башха комендатура санга башха кырал кибикиди».

Жигитлени араларында бардырылгъан ушакъны кыызгъаны эсле-неди. Чюйрелик тереннге кетеди:

«Мажит. Ахшы, ётдюм кеси кыралыма. Энди ангылат, бу суучукьну ары жаныны бла бери жаныны не башхалыгы барды? Кёре, кенглиги жангыз бир атламды.

Комендант. Бу жолдан сора сени ары жанында кёрсем, ангыларса башхалыгын. Сен мында кесинги низамда тут...

Мажит. Сейир-тамаша! Былай кырагъанда, аман жашха ушамайса. Быллайла этип, кесинг шарт кёре тургъан затлагъа башха тюрлю кёз бла кырап, алгъан иш хакъынгы кылай ашай болурса? Анга сейир этеме».

Бу бёлюмде, Комендантны жанындан кыоркыуулукъга да кырамай, Мажит хорлайды. Авторну айтханы да ол затха шагъатлыкъ этеди: «Комендант, сёз айтмай, Мажитге кырап, бир кесек туруп, кетип кыалады».

Маммеланы Ибрагим жигитлерин тюз жигит, терс жигит деп бёлмейди. Сахна чыгъармасыны жигитлери бир бирге ушамагъан, энчи кыылыкълары суратланган адамладыла. Бригадир, Комендант, устаз Гюлсара аллайладыла. Комендантны сыфаты теренирек ачыкъланганды дерге боллукъду. Чыгъарманы жигитлерини араларында Комендант баш жигит туююл эсе да, аны сыфаты теренирек ачыкъланганды дерге боллукъду.

Сахна чыгъарманы жигитлери этген ишлерин, айтханларын да оюмларгъа, ол затлагъа багъа бичерге жетишедиле. Ол жаны бла жандау-урсуз Комендантны сыфаты юлгюлюдю: кыаты адам, адамлыкъ деген сезимни билмеген кырал системаны кыулу, анга кёре, кёчгюнчюлеге азат чекдирип жашайды. Алай артда сокъурана башлайды: «Мен кесим да ангыламайма кесими. Баям, мени жашау экиге бёлгенди. Аны себепли менде эки тюрлю адам бири бири бла даулашханлай, кюрешгенлей турадыла. Манга мында кёп затны кёрюрге тюшгенди: кыатылыкъны да, кюйсюзлюкню да. Башха затланы да», – деп, экили болгъанына женгдиреди. Жюрегини теренинде Комендант ажымлы болгъаныны сылтауун сталинчи саясатха ийнаныуундан кёреди. «Бу бары да неге керек эди манга? Сабий назму окъугъанды, тиширыу эринден хапар излей баргъанды. Аны ючюн не хата болду? Бир зат да ангыламайма», – деп сорады ол кеси кесине. Комендантны кыылыгы тюрленеди. Ол сорууларына жууап да табады. Мажитни: «Комендант кыатылыгына женгдиремиди?» – деген сорууна, ол былай жууап береди: «Ол заманда аны юсюнден сагъыш жокъ эди. Хар затха да ийнанып... Адамланы бери келтирген эселе, ала терсдиле, душмандыла деп... Артда урушдан кыайтханлагъа да алай айтып башлагъанда, сагъыш этгенме. Аны да кесими акъылым бла угъай, башхаланы болушлукълары бла». Артда, тюзлюк сезими ёсюп, ол Мажитге азаплыкъдан кыутулургъа болушадды. Сахна чыгъарманы ахырында Комендант, кёчгюнчюлюк сынагъан халкыгъа чекдирген азабына женгдирип, терслигин ангылап кыыйналады. Аны айтхан сёзлеринде этген ишлерине сокъураны толу эсленеди, этген терс ишлери ючюн кечгинлик да тилейди. Болсада Комендант жюрек тынчлыкъ табалмайды. Аны ичин кыоркыуу да бийлейди: «...Кесим

кесимден кьоркьуп башлагъанма», – дейди ачыкьдан Мажитге. Пьесаны ахырында Комендант, ол амалсыз болумдан чыгъар онг тапмай, акьылдан шашады.

Алай бла Маммеланы Ибрагимни «Киши жеринде» деген драма-сыннда адамсызлыкь бла зорлукь, эркинлик бла азатлыкь, миллетлени бир бирге тѣзюмлюлюкleri дегенча философия ангыламла окьуучуну эсин бийлейдиле. Ала бюгюнлюкде да кеслерини магъаналарын тас этмегендиле. Белгиленнген сорууланы тамамлауда адабиятны (эстетика борчундан тышында) кючу уллуду: ол суратлау сѣзню амаллары бла миллетлени бириктирирге борчлуду. Жазуучуну жашау кертиликни кѣп тюрлю бетлерин шарт суратлауда фахмусу дуняда бирликни, тюзлюкню сакъларгъа себеплик этеди.

*САРБАШЛАНЫ Алѣна,
филология илмуланы доктору.*

МАММЕЛАНЫ Ибрагим

ЖАРЫКЪ ТАНГ

Жарыкь танг атханды жерге,
Башланнганды жангы кюн,
Жашил кырдыкны юсюне
Тѣгеди ол жарыкь нюрюн.

Ол чыкь тамычылада ойнайд,
Жашнатады тереклени,
Къууанч сагъышланы къозгъайд,
Жарытады жүреклени.

Ачыкь терезеледен юй
Ичине къарайд, ышарып...
Туругъуз, танг атханды, кюн
Чыкьгъанды, жерни жапсарып.

Танг ахшы болсун, адамла!
Къууанчлы болсун кюнюгюз!
Кюнча, жарыкь болуп турсун
Бир бирге жүреклеригиз.

СЕН БАРСА ДА

Сюйген жерим, сен барса да,
Жюрегим жарыкъды мени,
Узакъ жерледе ажашып,
Излеп да тургъанма сени.
Мен кѣп жерлени кѣргенме,
Кѣп кыйын жол жюрюгенме,
Ёлюмге къажау сюелип,
Душман бла сермешгенме.
Узакълада кѣп кыйынлыкъ
Сынап, мудах да болгъанма.
Сюйген жерим, сен барса да,
Барындан да къутулгъанма.
Барына да чыдагъанма,
Сюйген жерим, сен бар ючюн.
Сенсиз тар кѣрюнюр эди,
Манга саулай жерни юсю.
Сен барса да, сюйген жерим,
Жашамайма мен керексиз.
Не этерик болур эдим,
Жашаргъа тюшсеуд сенсиз?!

ЖАРЫКЪ ТОЙ

Жыр

Кенг арбаз адамдан толгъанды –
Барады жарыкъ той,
Ма уллу къазан асылгъанды,
Союлуп семиз кый.

Насып кѣпдю къууанч уллуду -
Барады жарыкъ той.

Битеу бери жыйылгъанчады
Элде кыйыла, жашла,
Алай мен кишини кѣрмейме
Жангыз сенден башха.

Кёзюме киши кёрюнмейди
Бир кесингден башха.

Эки кёзюм сенделле мени –
Сендеди жюрегим,
Сени тапсам, жокъду дуняда
Бир башха тилегим.

Ариучугъум, жангыз кесингсе
Къууанчым, тилегим.

Бу той бизники болуп къалса,
Нечик иги эди,
Манга сау дуня той болгъанча
Кёрюнюрюк эди.

Ой, бу той бизники болуп къалса,
Къалай иги эди!

Келчи, мени бла тойгъа чыкъ,
Тепсейик биз бирге,
Мен сени излейме, ариучукъ,
Жашауда нёгерге.

Мудах болма, кёзчюклеринги
Бош къаратма жерге.

Манга къара, тауну башына
Кюн жангы къакъгъанча,
Сен кесиме къара, бу тойда
Кесибиз къалгъанча.

Жюрек дарманым, башхаланы
Къой да, манга къара!

ОТ ЖАНАДЫ

Отун кюед. От жанады.
Юйде жылыу жокъду олсуз.
Кюлю сууугъан аманды,
Болмасын от жагъа отсуз!

Жюрек да къалмасын суууп,
Отлу жюрек – ол жюрекди.
Оту болмагъан бош сууукъ
Жюрек а кимге керекди!

Турсун жюрек жанып, уруп,
Анда от азлыкъ этмесин.
Алай ол, асыры озуп,
Ёртен болуп да кетмесин.

ЭЛТ МЕНИ ТАУЛАГЪА

Мени гюлле чакъыралла
Бийиклеге, таулагъа.
Чучхурла чакъырадыла
Сууукъ чыран суулагъа.

Мен а сюеме сен,
Жалан сен чакъырсанг.
Ол узакъ таулагъа
Мени алып барсанг.

Хар зат да ариу кёрюнюр,
Сени биргенге болсам.
Сюймеклик манга кюч берир,
Чырмаугъа тюбеп къалсам.

Элт мени таулагъа,
Кёксюл чыранлагъа,
Тау къушла къонуучу
Кюнлюм ыранлагъа.

Мен къарыулума, таукелме –
Ышарады манга кюн.
Мен къанатлыма, мен желме,
Сюймеклигим бар ючюн.

Элт мени таулагъа,
Кёксюл чыранлагъа.
Кийикле жатыучу
Жашил ыранлагъа.

Кюн таякъгъа узалырма,
Мени эркететир кюн.
Мен кёкден жулдуз алырма,
Сюймеклигим бар ючюн.

Элт мени таулагъа,
Кёксюл чыранлагъа,
Тау къушла къонуучу
Кюнлюм ыранлагъа.

Мени гюлле чакъыралла,
Чакъыралла таулагъа.
Къанатлыла чакъыралла
Тауда гара суулагъа.

Мен а сюеме сен,
Жалан сен чакъырсанг.
Ол къар таулагъа
Мени алып барсанг.

КЮН ЖАРЫКЪ ТИЙСИН

Адамла, сизге алгъыш этеме,
Жарыкъ тангны биргесине
Кюн таякълары насып тёксюнле
Огъурлу жерни юсюне.

Кюн жарыкъ тийсин саулай дунягъа
Къарангы мюйюш къоймасын,
Огъурлу кюнню алтын таягъы
Жарыкъ бетледе ойнасын.

Жерни юсюнде жашагъанлагъа
Огъурлу, жарыкъ танг атсын.
Жарыкъ кюн жерни жарытханыча,
Жюрекдени да жарытсын.

Къузгъун къычыргъаны къошулмасын
Булбулланы жырларына,
Насып тегюлсюн саулай дуняны
Огъурлу адамларына.

Алгыыш этеме жарыкъ танг бла,
Багъалы таулула, сизге!
Жарыкъ кёллю болуп узалыгъыз
Насып берген ишигизге!

ЖАРАЛЫ ТЕРЕК

Шош жиляйды къайын терек,
Бушуулу солдат анача,
Къабыргъасына топ окъну
Сыныгъы кирип, къамача.

Чачын энишге жиберип
Къарайды ол ёлгенлеге.
Налат берип, чюйре къарай,
Жерни малтап келгенлеге.

Кеси жарасын унутуп:
«Жерни къоруулагъыз», – дейди,
Бизге анача ышанып,
Бизден кишилик излейди.

Жашау ючюн сермеширге
Чакъырады ол да бизни,
Бизден болушлукъ сакълайды
Хар чёбю да жерибизни.

Къарайды жаралы терек,
Къайгъылы солдат анача,
Къабыргъасына топ окъну
Сыныгъы кирип, къамача.

ЧЁПЛЕУ БЛА ХОРАЗ

Чёплеу ёседи бахчада,
Саргъалып, бюртюкге толуп.
Бал чибинле кезиу къонуп.
Кече солуп, эрттенликде

Кюнню сакълап, тансыкъ болуп.
Кюн да чыгъады жарытып,
Жерге огъурлу танг атып.
Чёплеу да кюннге бурулуп,
Анга табакъ бетин ачып.

Бир эрттенликде хоразчыкъ
Чёплеуню къатына келди.
Дёрденчигин алгъа тутуп,
Ол чёплеуге былай деди:
– Чёплеу, сен манга ыспас эт
Кюн былай тийгени ючюн.
Мен чакъырсам, чыгъады кюн.
Турлукъ эдигиз алайсыз
Барыгъыз да къарангыда,
Кюн чыкъмаса, атмай танг да.
– Мен ангыламадым, хораз,
Не аперимлик излейсе?
Энди кюнню да былайгъа
Мен чакъырамамы дейсе? –
Деди чёплеу, сейирсинип,
Хоразны сёзюне кюлюп.
– Да сен не затха кюлесе?
Аны эндими билесе,
Кюнню мен чакъыргъанымы?
Эшитмеучюмюсе мени
Танг атмай кычыргъанымы?
Мен кычырып уятмасам,
Жукълап да къалыр эди кюн,
Мен къаллай бир кыйналама,
Сиз кюн кёрюп жашар ючюн!
Чёплеу сёз къайтармады,
Къойду алайлай, тынгылап,
Угъай десе, хораз аны
Тутуп чёплерин ангылап.

Хоразны къой, аллайланы
Адамлада да кёребиз.
Алай чёплеуча тынгылап,
Алагъа онг нек беребиз?

КЁПНЮ ИЗЛЕГЕН – АЗДАН КЪУРУ

Чычхан ачдан ёлмей-къалмай,
Кюф тюбюне кючден кирди.
Ол азмы-кёпмю кюрешди,
Къыйын болса да, кемирип,
Кюфню тюбюн азчыкъ тешди.
Къалай болса да, тешикден
Мирзеу чыгъарып ашады.
Ичине аш баргъанда уа,
Бираз жан кире башлады.
Кёп чыкъмаса да тешикден,
Ашаргъа жетеди анга,
Кёпмю керекди чычханнга!
Болсада бизни жютюжух
Артдан-артха баш кётюрдю,
Азыкъны эркин тапханда,
Зауукълукъну жолун кёрдю.
Энди жашауу игиди!
Тойгъанын кётюрген а тынч
Болмагъаны белгилиди.

Неге аяп кюрешеди?
Кюфде мирзеую эркинди.
Кёп алыргъа онг бар эсе,
Азгъа кюреширик кимди?
«Ырысхы тёгюлюп турсун!» –
Деп, тешикни ачды эркин.
Аны къалай жашагъанын
Къарап кёрюр ючюн хар ким.
Ол къонакъла да чакъырып
Башлады кюфню тюбюне,
Кимни дауу барды, эркин
Тюйюлмюдю ол мюлкюне?
Алай кюфден къорагъаны
Ачыкъ болду иесине,
Аны кюфге къараргъа нек
Тюшген эсе да эсине.
Ол ишни болушун кёрдю,
Керекли буйрукъну берди.

Олсагъат бителди тешик –
Жабылды чычханнга эшик.
Кётюрдюле кюфню бийик,
Жюрюрча тубюнде киштик.

Айтыр кереги да болмаз
Иш не бла бошалгъанын.
Сора жютюжух кеси да
Эки аякълы болгъанын.

КЪЫЧЫРГЪАНДА ТЮЙЮЛДЮ ИШ

Ким да тынгылайды скойюп,
Булбулну жырын жаратып.
Аны эшитип, эшек да
Окьуду, халкъны къаратып:

– Мен ангыламайма, – дейди, –
Несин жаратасыз аны?

Мен окьугъанны къатында
Нед аны чуулдагъаны!

Мени ауазым кеп кере
Уллу чыгъады булбулдан.

Алай кеп жаныуар жокьду
Менича ауазы болгъан.

– Иш къычыргъанда туююлдю, –
Деп кюрешедиле анга.

Алай не файда айтхандан
Сезню ангыламагъаннга?

Эшек бузгъа тирелгенча
Тирелип бир тохтагъаннга.

Кепдюле энтта хар затха
Аллай кезден къарагъанла.

Уллу къычыргъанны уллу
Фахмулугъа санагъанла.

АЙЫУ БЛА СУУСАР

Бир жолда айыу суусарны
Кесине ишге алгъанды,
Бек иги ишге салгъанды.
Ариу суусарчыкъны махтап,
Кёп ариу сёз да айтханды,
Ишден чыкъсала да, аны
Биргесине къайтханды.
Машинасына олтуртуп,
Юйюне да жетдиргенди,
Базаргъа да бир элтгенди.
Ким билсин, айыу суусардан
Башха умутму этгенди?
Алай суусарчыкъ айыугъа:
– Мени эрим бард, – дегенди.
Андан бери ишлемейди,
Суусар къысталып кетгенди.
Мен бир айыу таныйма да,
Ол да тюз алай этгенди.
Ишлемейд кеси да энди,
Кесини къылыгы аны
Кеси башына жетгенди.

БАЛТАДА ТОХТАМАГЪАН САП

«Сапда тохтамагъан балта»
Деп айтыргъа юйреннгенбиз.
Алай айта кетип, сапны
Эсирик этип ийгенбиз.
Балтадан эсе, сабына
Артыкъ намыс нек бергенбиз?
Сапны энчи нек суйгенбиз?
Сап аны эшите кетип,
Кесин алай кётюргенди!
Балтаны тенгсинмей, андан
Башха болама дегенди.
Кертиси да, сап бек омакъ
Ишленнгенди, сыйдамланып.

Накъышла салынып, тюрлю
Бояулагъа да боялып.
Балта уа не? Ол балтады,
Омакълыкъ неге керекди?
Ауузу жютю болсун ансы,
Балта ишин этерикди.
Сапны балтада тыяргъа
Кёп кюрешгенди иеси,
Сап къатына да къоймайды,
Турургъа сюеди кеси:
– Керекмейди бу тапсыз зат,
Не хырт-мыртха да ол тие,
Ауузу бла агъач кесе,
Желкеси таш, темир тюе.
Мен бу ариулугъум бла
Неге деп тутама аны?
Бирин да къоймам къатыма
Мындан ары балталаны, –
Деп, балта сап къынгыр белин,
Къубултуп, бююн къайырды.
– Болсун сора – деп, иеси
Сапны балтадан айырды. –
Сенлай омакъ болмаса да
Балта – балтад, къалмаз сапсыз,
Алай сен балта сап угъай,
Бир бош агъачса балтасыз.
Не омакъ эсенг да, ансыз
Керек туюлсе бир затха, –
Деди да аны иеси,
Сындырды да салды отха.
Кереги болмаз айтыргъа
Хапарны андан арысын.
Биз болушун айтдыкъ, хар ким
Сюйгенича ангыласын.

Магомед АХМЕДОВ

*Стихи, посвящённые
Муталипу Беппаеву*

ПИСЬМО ДРУГУ

Мой друг Муталип, время та же больница,
Где сердце поэта пластают в груди...
Там ночью и днём операция длится,
Но нам неизвестен исход впереди.

Вот грустная весть до меня долетела,
Что снова к хирургам ты в руки попал,
Но крепок твой дух, хоть беспомощно тело,
И я за него поднимаю бокал.

Во славу Балкарии и Дагестана
Мы рог осушали с тобою не раз,
Когда под косматою буркой тумана
С тобой согревал нас любимый Кавказ.

Навек моё сердце осталось в Чегеме,
Горит в Гоноде твоё сердце звездой...
Пускай к нам обоим безжалостно время,
Когда ты болеешь, я болен с тобой.

Пусть молодость к нам хоть на миг возвратится
Бульваром Тверским в златоглавой Москве,
Где наши стихи, словно певчие птицы,
Звенели руладами в юной листве.

Мой брат Муталип, не ослаб ты душою,
Хотя ты и раненой родины сын
И кажется мне, что я рядом с тобою
В изгнании был, как великий Кайсын.

Балкарии пленник, я в долгой разлуке
Невольно считаю до встречи с ней дни...
Всем сердцем её полюбил я за муки,
Она меня – за сострадание к ним.

Мой брат, вспомним дружбу Расула с Кайсыном,
Пока ещё держит нас эта земля –
Она нас наполнит незримою силой,
И стол нам накроет сестра Танзиля.

И в жёстком противоборстве с судьбою
Своих боевых мы не сложим знамён...
Аварец с балкарцем, мы – горцы с тобою,
А мужество горца – наш древний закон.

Мой друг Муталип, время та же больница,
Где все на операционном столе...
То совесть, то честь удалят... Но не спится
От боли поэтам на этой земле.

Пусть невыносимо саднят наши раны,
Но слышится родины древний нам зов –
Бессмертен лишь тот, кто не предал ни разу
Чсть предков своих и заветы отцов.

Мой друг, сыновья нашей Родины вечной,
Болеем с ней вместе мы и за неё...
Нас зов её древний с тобою излечит,
И не опозорим мы имя своё.

Перевод с аварского
Марины Ахмедовой-Колюбакиной

Наталья ШИНКАРЁВА

ОДА БЕПНАЕВУ

Ты не Кязим и не Кайсын,
Другое имя от рожденья.
Того же ты народа сын
И получил от них благословенье.
Пиши на радость и твори добро,
Ведь след добра как луч в стихосложенье
В нём отблеск прошлого, как истины ядро
Талантом донеси грядущим поколениям.
Что 70? – расцвет золотой поры,
Когда всё знаешь и ещё всё можешь
И с высоты двуглавой той горы
Ты мудрости венок ещё изложишь!

*Бепайланы Муталип, Дюсен Касинов – «Тюрксой» биригуню
генеральный секретары, Адельфас Караев – Азербайджанны
культурасыны министри*

*Бепайланы Муталип Къулийланы Къайсынны 100-жыллыгына аталган
байрамда. Азербайджанны культура министрине кабинетинде. Баку, 2017*

БЕППАЙЛАНЫ Муталип**КЪАЧХЫНЧЫ**

Балыкъ-Башындан бери Гитче-Къанжал таба келе турама. Къошла-мошла да бар, алай бир кишиге тюбер онгум, амалым жокъ. Пластан, адамдан, кеси кесимден да юркюп, къачып, тозурап айланган заман-чыгъым.

Агъачны къыйыр чегин, хастанланы этек-метеклерин тутханлай, алагъа къампалгъанлай сюркелейме. Таза онгсузма: акъыртынчыкъ, аманны кебинден тыпырдайма.

Аркъамда ауур артмагъым, боюнумдан кёкюрекге кёндеден салынып бешатар «алтынлым», бир алапат тапанча да белимден тутханлай – ёреме сауут-сабама.

Бюрче кёзге тенгше, ууакъ, жауун къатыш мылы къар да жауа: бир шыты, бир кирши, бир ахырзаман кюн. Чыртданда билаллыкъ туююлсе эрттен, тюш, ашхам болгъанын. Уллу деу эмеген кече къарангылыкъны бла кюндюз жарыкълыкъны жыйып, къатыш-къара этип, тау тенгли тирменине атып, анда жармалап чыгъаргъанлай, чарс маталлы тюрсюн тузакълап, къуршалап тегерекни.

Юсюмде бир тюк тенгли къургъакъ жер къалмай, ёмюрю сууда ётген талыштакча, бир бек аман жибипме. Кёзлерим алас-булас кёре, теке къалкъыу этгенча, чабыр-чубур кибиклерим да макъа халкъ жырла гъурулдай-гъурулдай, созулургъа, тынч-тынч теберге кюрешеме. Сора бир заман, бир чакъ дегенлей, асыры онгусуздан, хансы болмагъан суу ызчыкъда артмагъымы юсюне сыртымдан ауама да къалама. Ол да – жастыкъча манга.

Анда-санда ит юрген таууш эшитилсе, нени да къоюп, нени да унутуп, жолумдан тюзюнлей туугъан элчигиме атыллыгъым келе. Ий-сагъан, ол кесим ишлеген хамамгъа чанчылып, жууунуп чыкгъан а, талчыкгъанынгы да унутуп, тёшегинге кирип, сойланып жатханнга уа не жетер?!

* * *

Аланла, кёз аллымда ары-бери булгъанган-чулгъанган, тепчиген не чапыракъды бу?.. Ханс-манс битмеген, ёмеген жерге таянганма да... Огъесе асыры арыгъанданмы кёрюне болур бу зат кёзюме...

* * *

О, сыйлы Аллахым, сабийлигими гырам-гурум, хычыуун жылыу-лугъу, жарыкълыгъы, артха къайтып, мени уруш-буруш ауаралыкъдан ана от жагъагъа алып кеталмазмы?..

* * *

– Жашы, кьайда да айланаласа мынча заманны?.. Тансыкьдамы болмагъанса геллячыгъынга?.. Оу эшигим, мени кьап, адам бла ишми тьойюшгенсе, нек тырнатханса уууртунгу, билегинги, кьаш башынгы да?..

Келчи кел, таным, бет-кьол чайкьа, кьатайын!.. Ачдамыса?.. Атанг келсе, не айтыр, бала? Кеси да, кьошдан-базардан дунияны айырма сау-гъасын жыйып, бусагъатчыкьдан жетер!

Мени эсими уа башха зат тумалап: «Докка бла Домма айтханлары кьурадым нени да, алай не обур, не шайтан кьапха киргенни кьой, алача учалгъан окьуна эталмадым да кесимлей?!»

* * *

Ныгъыш кьатына жетер-жетмез эшитдим кьартчыкьланы жашырын сёзлерин:

– Билемисе, Домма, сабийлигимде моргьулдум эркек киштикни биширип ашагъанымлай, кьанатлымы дейсе, кийик жаныуармы дейсе, кьурт-кьумурсха окьуна болсун, бар тил-мил хазналарын саулай билип кьойгъанма!..

– Докка, бир кесек мычы, сабырыракъ бол... Ол Ачау Элкьурут эшитсе, ишибиз – кырты...

– Кьой, кьой, сен а, Домма, асыры кьоркьгъандан ариу зыкьыланьп бара кёреме да.

* * *

Мен, ол сёзлени эшитир-эшитмез, уллу таш артына бугьундум.

* * *

– Манга тырман этерге тапсанг, Докка, алай кьууанч тыпырлы болласа, тюз да бусагъатчыкьда ол онеки кьызынга жангьидан кьарындашчыкь кьошулгъанча... Охо да, кьойдум, бошадым, тохтадым. Андан эсе, хапарыма кьулакъ сал, маржа.

– Элкьурут ёсмезликчик юйюне тийишген болур, экен. Сен а таурунгу айт, жандыр, агъарт Насра Хожадан хаух алгъан кьара билеуонгю жангырт.

– Сора, Домма, кишиучукьну сан-сан, жик-жик этип, кьазанчыкь бла отха асама, юч сагъатдан а ол – хаппа-хазыр, тап-тамам!

Мен да бир затчыгъын кьоймай, аямай аша, сьоек-мьоекчиклерин окьуна кьоймай кемиреме... Этни ызындан терк окьуна шорпачыгъын да тогъуп бошар-бошамаз, кьолланы да жанына жая: «Энди мен обурма, учаргъа болурма!» – дегенни онюч кере кьычыргъанынг бла кёкде кьанатлылагъа кьошулуп, учуп башлагъанынг – теппе-тенг... Ол хауагъа кётюрюлгенинг бла бирге уа аллай ёхтемлик, аллай аперимлик сингнги кьанынга. Аны айтып да кьалай бералгъын...

– Докка, аны сен алгъаракъ сагъынсанг, мен да кьуш-кьанат болмай эдим?..

* * *

Биягъы мант чапыракъла, кёзюмю кысаракъ этсем, бетиме жуу-укълаша келе, сора жете-жетмез... Ачаракъ чакъда уа – нек эсе да артха, кенгигирекге ыхтырыракъ. Аланы бу суу ызда кёрюннгенлери сейир-тамаша туюлюмюдо, аланла?..

* * *

Ныгъышдан юйге жетгенимлей, терк окъуна, Докка айтханыча, къабыргъа къоншубуздан моргъулдум мыйыкълычыкъны секиртеме да, чоюнчукъ да мажарып, агъачха, Къаргъалы Дорбун таба атылама, жол ызлайма.

Кесин а, болгъанымы тырнатып, кыбылагъа да буруп, бисмилляны да айтып, кючден бла бутдан, аманны-кебинден, сояма...

Тамам юч сагъат бишме къояма да, хазна сюек-мюек окъуна къалдырмай жутама. Шорпачыгъын да ариу тогъуйма! Ол къазанчыкъны, асыры жалагъандан, жым-жым жылтыратханма кесим а.

* * *

Чапыракъ-мапыракъла уа былайда кёзюме аума этип биягъы... Ахырысы, адам баласы арыса, не къужур зат да тюйрелип башлай кёреме кёзюнге...

* * *

Ол Доккадан эшитген сёзлени алгъа шыбырдагъан халда, къолланы да кенг жая, артдан-артха уа – уллуракъ: «Энди мен обурма, учаргъа болурма!» – онюч кере, жыйырма кере, отуз кере... Кычырадан-кычыра барама, алай учханым а жокъ?!...

Къазан-мазан кибикни да кётюргенлей, ёпке солуу этип, эрлай жетеме ныгъышха. Анда уа – Докка бла Домма акъсакъал нёгерлерини арасында хапаргъа кызып.

Къартла меними кёрдюле, сёз иш да айтмай, бир бирлерине къарамай, къарынларындан тутуп, харх этип, чегисиз бола, хайда кюл, хайда кюл...

* * *

Ол жарлы, ол харип киштикчикни манга ётюрюкге ашатханларын ол ууахтыда ангыладым. Ныгъышдан юйге жетгинчи, ол а узун, узакъ жолду, кёлом асыры аман этгенден, ичим тышына чыгъып кетерге аздан къалып, алай жетдим туугъан от жагъама.

Ыннака уа уууртум, билегим нек тырналгъанын аяусуз соргъанлай, онгуму алгъанлай... Бир зат сезип къояр деп бек къоркъама... Ийсагъан, билген да этмесин, ол манга жетген учузлукъну...

* * *

Биягы эки мант чапыракъ бетиме жууукъ ийиле да, ары-бери булгъана, тюз кёзюме жетер-жетмез а, артхаракъ, керирек ыхтырыла да тохтай... Сора жангыдан жууукълаша да башлай...

* * *

Андан ары чыдаяммай сууукъга, сюеклерим окъуна бузлап, къабышып, бир бирге къагыша, таш таууш эте башладыла, сора уа, секирип, ёрге къобуп къалама... Ол кезиуде кёзюме кёрюннгенлей тургъан мант чапыракъла, мен аякъ юсюме кётюрюлгенлей, жанлыгъа айланып, бёрю сыфатха кирип къалмаймыдыла дейсе...

* * *

Кёзюмю къысаракъ этсем, бёрю ал аякъларын да инчиклериме салып, къабаргъа-къапмазгъа, къабаргъа-къапмазгъа экили бола... Мен жарлыны богъурдагъын марай!.. Ол гумхотун ары-бери булгъаса, мен а: «Ай, субхан Аллах, бу эски суу ызда быллай уллу мант чапыракъла да къайдан къалай бла чыкъдыла?» – дей, кеси-кесиме.

* * *

Сора бёрю болгъанын билгенимде уа, бир бёлек заманны ауузум тутулуп, зат айталмагъанлай къалама. Не саным, не жигим къымылдамай, тюз ташча, жериме къатып, ары-бери тебалмай...

Бир заман, бир чакъ ётгенден сора уа, алай ачы къычырама, алай ачы да... Кесим окъуна къоркъама, титирейме ёз ёнюмден, ёз тауушумдан.

Ол жанлы уа, арлакъгъа да барып, бир кесек тохтайыракъ да болуп, манга ышанлап къарагъан да этип, бир тюрлю ашыкъ-бушукъсуз, чырпыла арасында эриди да, жокъ болду да кетди.

* * *

Мен бюгюн-бюгече да кеси кесиме кечалмайма: бешатарынг да бар, тапанчанг да – къол жетер жерде... Кеслери да ариу жерленнгенлей... Ол бёрюню ызындан бир атдырсанг а, экинчи кере бу жанлы кишини ызын ызламазча, тыпырынг къуругъан... Атдыралмадым, ётюрюкден не асыу, ол чакъда нени да унутуп, дуу деп, ёреме от кесеу болуп къалгъан эдим сора уа...

АЛЛАХ САЛАМ – САУЛАЙ АЛАМ

* * *

Къаш тюйгенча, кюйгеним,
Багъаламай, сюгеним...
Узакъданды сезгеним:
Жаным – энди – элгеним!..

БУРУЛАБЫЗ БИЗ АРТХА

Лермонтовдан жашчыкъла –
Жаза къолда ашыкъла –
Ёлюмге дери ала,
Хазнагъа батыллыкъла,
Ёлюмсюз да къаллыкъла...
Бурулабыз бир артха:
Ушарыкъча, жаш къартха...

ТЕРЕК

Керек бизге, бир бек керек,
Керти чемерленген терек:
Тёртге-бешге бюкленгенлей,
Кеси кёкге кёкленгенлей,
Къадарына болмай дауда!
Къууана, насып шыбырдауда,
Иги къууум тежегенлей,
Нартла жырын кюсегенлей...
Керек бизге, бир бек керек,
Былай чемерленген терек.

ИСИКАВА ТОКУБОКУДАН

Аны ючюнмю – ёлюрге?!
Муну ючюнмю – жашаргъа?!
Даулаш керекди бёлорге,
Алып башны да къачаргъа...

* * *

Бери къара –
Ауарагъа:
Къала аркъа –
Къаргъалагъа!..

* * *

Бу аумагъа
Къой аумагъа –
Былай манга
Солумагъа!

ПИКАССО

Хар кюню,
Чёплеу башлай,
Ийиле,
Сериле,
Кериле,
Гетеннге
чёгюп башлай!..

* * *

Сени кёргенлей,
Сууда гюллей,
кюнлей,
Къуру чайкъалгъанлай,
Шашхын,
шо, кемелей,
Жолсуз айланганлай...

* * *

Эриусюз ала нечик,
Бу адам бушуууна...

* * *

Сабийликни къайтарыргъа
Кюрешгенлей артха, артха...

* * *

Кюн тюшер да хар эрге,
Тюшонден тюшерге,
Ёлюмге ёрлерге,
Кюч-къарыу титерге,
Ат ташха керирге,
Тюз къарлай, эрирге!
Кетгенле жетерге...

ЭСКИ МИНГЖЫЛЛЫКЪ

Кетди палахын,
Жилеуун, жарсыуун
Алып таууму
Ауушдан ары –
Артха кьайтмазгъа –
Эски мингжыллыкъ!

* * *

Эрттен ашынг бек татыулуду,
 татымлы:
Ашай, тырнай, жырлай
 болама илхамлы...
Ахырзаман иссиликден –
 кюн кыяялу:
Ёз халалым, жаны ауруйт да,
 аяулу!..

САБИЙ

Биринчи кере атлагъанлай,
Жашаугъа кесин кьатлагъанлай,
Ол жолун башлайды аламгъа,
Жукъ билдирмей къарагъанлагъа!

ТЕНГИЗДЕ

Тенгизни ауур солугъаны,
Бек аман бизге жаныгъаны...
Бираздан кюнню жарыгъаны,
Къоркъуудан сан-чарх аязгъаны...

КЪУДУРЕТ

Хар нени да бар саны, чархы,
Асылгъа иги къарагъаны.
Аманны, терсни марагъаны,
Тынмаса, тѣзмей, къаргъагъаны...

* * *

Ненча жан чыгъым
Ётдю арадан?..
Биз ары, Азиягъа,
Барып кьайтхынчы,
Жанчыгъым!..

* * *

Къаргъа анча
Къарагъанча,
Къаргъагъанча,
Узакъ жолгъа,
Узакъ къолгъа,
Къурагъанча!..

* * *

Жетдим бери, арып,
Бек талчыгъып, талып,
Жанны къолгъа алып,
Аз ёлорге, кьалып!..

* * *

Терекле учуп кетип бара,
Тау бетни, ёрге, кѣк табагъа –
Кийикле тургъан
 Кѣк-Талагъа!..

* * *

Назму тууа, тюз жулдузлай,
Къанатлылай, учарча.
Сау аламны да кьучакълай,
Къайгъыбызны чачарча!..

ТУРНА АУУЗ

Къар жауа борай, борай,
Накъышла къурай, къурай.
Бугъейле таракъ, таракъ...
Бѣлене къаргъа: тар – акъ!..
 Бол, ашыкъ –
 Болушлукъ:
 Бир ышыкъ
 Аз-азчыкъ –
 Азыкъчыкъ!..

Кимсе, сен,
Палахжух фыргъауун?
Бу некден –
Ёлюмге быргъауун?..
 Эльбрус, жаным, нек,
 Бу къадар тентек?..

Сен тамычы
Таммай, мычы...
Кёп сан, жик болду саным,
Бийикден къарай жаным.

Айрыкам: жилий ийнек,
Болушлукъ келмей, ий, нек?..

... Бу тюн –
Кюлтюн...

Асыры эртте,
Турнала кете...
Тур, турна таууш –
Жабылмаз аууш...

Таш, къая, ырхы оя
Атлады:
Жан жоя, жолсуз къоя
Сыртлады,
Къаплады,
Малтады...
Болду ырхы
Энди шырхы...

Атылды,
Чачылды,
Атлады,
Къаплады...

Ынчхагъанча
Жерде бар топуракъ,
Ол болгъанча
Кёплеге сал опуракъ...

Сабий ненча
Уюгъанча,
Къызыл къанча,
Быргъалгъанча...
Адам анча
Буюргъанча...
Жанчы, жанчы –
Жарагъанча...

Къайтчы
Тобагъа,
Айытчы
Обагъа:
Къабырсыз,
Кебинсиз,

Нек бырнак –
О, къадар,
Бу къадар –
Къагъанакъ?!

Гирхожан суучукъ,
Гырхы жан – очукъ,
Таш, къая – урчукъ,
Бегитди Басхан,
Ёсмезлик – бучукъ...

Бузулурма,
Шиш турурма,
Къурулурма,
Къутурурма,
Къутулурма,
Къурутурма,
Жууукъ турма,
Жыгъылтырма...

Атыла,
Къагыла,
Къалдыла,
Къатдыла...

Мал, журт, чал къарт – сал,
Къалгъанла – осал:
Бир-бир табалсала...
Къабыргъа, о, сал...

Суу Анама
Бек жанама,
Жууунама...
Сен жаныма!

Сапма, сапма,
Бек азапма,
Бир жазама,
Кёр къазама,
Сер базама,
Кёп шапача,
Жут къанама...

* * *

Хар ким – омакъ,
Таурух, жомакъ:

Аллах салам –
Саулай алам!..

КЯЗИМ

Кемеде кетип бара,
Узакъ болса да ара,
Кеси – Босфор богъзада,
Эси – Кавказ арбазда.

Сюргонледе таралды,
Къзакъда асыралды.
Хар къайда асыл иши,
Аманламады киши.

Тюрк, Къзакъ, Кавказ бирлик –
Ол анда кёрдю тирлик!..
Кязим жаныбыз бизни,
Байрагъыбыз эсибизни.

Ол жана барыбызда,
Адамлыкъ – жырыбызда.
Бюгюн да – аллыбызда,
Таулукъ – сырыбызда...

Биз келдик, чыгъа ёрге,
Анкарагъа – тюрк тёрге:
Назмучулукъ сейирге,
Тюшдю бу зат кёзлеге!..

Тау башында тауса сен,
Халкъ иште къадауса сен,
Батыргъа махтауса сен,
Сауладан да сауса сен!

АЛГЪЫШ

Чегет, кюнлюм да – кёгетли!
Къууанч, сен кел, чомарт бетли,
Бешик жырлача, келбетли,
Туздан бла – берекетли!

Арабызда болса бирлик,
Сабанлада элпек тирлик,
Кери къачмаз бизден эрлик,
Кетмез таудан да тирилик!

Монглукъ болсун кёргенибиз,
Къартдан болсун ёлгенибиз,
Билимли ёрлегенибиз,
Адамгъа тергегенибиз.

Жууукълукъда – тауларыбыз,
Биз барыбыз таулабыз!
Жарыкъ жаннган жулдузлабыз,
Халал тенгле – ахлулабыз!

БИЗ АШЫКЪЛАБИЗ, АШЫКЪЛА

Биз ашыкълабыз,
ашыкъла,
Дуниялыкъгъа бек ачыкъла.
Жазыу къолда,
Жаза жолда:
Бирде – алчи,
бирде – тауа,
Кесибизге ышыкъ таба:
Бирде – фукда,
бирде – чыкда,
Жолсуз баргъанча,
балчыкъда:

Азаплыкъда,
Жарсылукъда –
Башхалагъа
Болушлукъда!
Биз ашыкълабыз
ашыкъла,
Жазалыкъгъа ашарыкъла.

* * *

Москвагъа дагъы келдим,
арып-талып,
Солургъа мында
хазырма къадалып...
Тапдыла врачла
артмакъ толу ауруу...
Аланы хорлар
Аллах берир къарыу!

* * *

Хар такъыйкъабыз – жан чыгъым!
 Жолларыбыз: кычырым, чакъырым...
 Кююм, туюм, бёлюм, ёлюм...
 Ой, жанчыгъым! Ой, жан чыгъым...

* * *

Нечик ариуду зауукълу сабий тили:
 Мен тынгылай анга, бир бек
кьюуанганлай!
 Нечик ариуду зауукълу сабий тили:
 Кеси сабийлигим артха
къайтханлай!..

«БЕТТА» СОЛУУ ЮЙДЕ

Уф-туф эте,
биз суу-саламлыкъда,
 Кёкде булут излей
къарамлыкъда.
 Тенгиз жагъа къатда
«Бетта» кыраллыкъда,
 Алай жесирликде жана,
кызылулкъда:
 Бу къарыусулукъда эрий,
ёртен отда!..
 Ашыкъ-бушукъ
юйге къачар сухулукъда.

КЪЫШ НАКЪЫШ

Терекледе, черекледе – кыш накъыш,
 Хар терезе кёзден жарый, тейри сагъыш,
 Тау журт – ёресине ата-баба алгъыш.
 Чынар, къайын чегет – тюз тепсеуге барыш.

Чаналагъа да жан кирди: кыш, кыш келди!
 Ол ийледи санын-чархын да – керилди,
 Учуулагъа, оюулагъа кюн берилди,
 Кюмюш таурух кър халыдан тап эшилди.

Бар табийгъат, бар къудурет – буз оюулу,
 Беш тау эли, Къарча жери – тойлу, оюнлу...

Назы терек. Кёп-кёп тюрсюнлюдю тегерек,
Жангы жылгъа алгъыш керекди бегирек.
Сабий-субюй толтура арбазланы, орамланы,
Кюмюшсакъал къартла – элли ныгъышланы!

Терекледе, черекледе къыш накъыш,
Хар терезе кезде жарый Тейри сагъыш.
Тау журт ёресине – ата-баба алгъыш:
Хау хар тилим – ёмюр таугъа ёрлеу, барыш!

САБИЙЛИК

Анда хар машина да –
 адамлай,
Анда азат хар ким да –
 Шивалай,
Картон топну
 бояйбыз сабийле:
Сау жер жюзюн
 алай таный, биле...

Жол тюп-тюзчюк келеди
 Раббийден,
Хар ким – кери
 терс-тюз эсеплеуден.
Ойнай-кюле, жаш-къуш да –
 орамда:
Хар ким патчах болуу –
 мында марда!

Анда хар машина да –
 адамлай,
Анда азат хар ким да –
 Шивалай...

РЕНАТ ХАРИСДЕН

Эс Дантени ызын тутду,
Жаханым мени жутду.

Мен, Гётеча, ачып къучакъ,
Тохтаталдым заман чакъ, чакъ!

Хайям дерсин ала къолгъа
Мен – феникс: кюй, туу чыкъ жолгъа!

Жюрек ён Тукайдан кьалгъан,
Манга болду жерде кьалкъан.

Алай бир сен, суйген таным,
Жаннет эшик ачхан тангым!

* * *

Булутла Кремль башында
Эльбрусха нечик ушадыла.
Бачама ышагъында
Акьылгъа
Бир бек ышандыла
Тёппеле, бу сейирге къарай,
Не жарыкь ышардыла...
Жортууул ала бирге къурай,
Алгъа – ёмюрлюкге – атландыла...

КЯЗИМЧИЛИК

I
Шыкьычылыкь,
Сагъышчылыкь –
Иги кьылыкь.
Кёбюбюзге,
Кёгюбюзге –
Чыгъышчылыкь!..

II
Аперимди бек биринчилик,
Аламат алам Мечичилик:
Терк борбайланы чёрчекчилик,
Кюнчады – жарыкь Кязимчилик!..

III
Тюз Жаннетди жерибиз –
былайчыгъы:
Бу – зем-зем суу,
сыйлыды талчыгъы;
Жол салды жюреклеге Кязим
бу гытыдан,
Бир Аллахыбыз да
атланганча Шыкьыдан!..

ЭЛАЗЫДА БАЙРАМ

Хар сёз, хар иш – мында балхам, дарман-дары,
Элазыда хазыр назму ашхамлары.
Назмучулукъ ишни алчы солтанлары,
Бир аздыла жаза жазгъан ахшылары.

Къобузла, дауурбасла –
Устала, ишде башла!

Бек кёп элден келдик бери,
Нечик бийикди бу жер дебери.
Осман аскер бара, сагыр-сатыр туруп,
Къобузлада бурун заманланы къуруп,
Къонакъла тюшгенчабыз бирден ары,
Барыбызны да къоркъуулуча къадарлары.

Турчу, тур жууукъ, къаршы,
Истекляр, Осман маршы –
Сейирге къалгъанча кёк гъаршы!

Жюз-жюз жыл заман бу къобарад,
Солтанлы аскер саф-саф барад,
Аламатды, тамаша парад!

Къобузла, дауурбасла –
Устала, ишде башла!

МИЛЛЕТ АДЕТ – МИЛЛЕТ БАЙРАГЫ

Закий алим

Бюгюнлюкде Журтубайланы Махти Къарачай-Малкъар халкъны закий жашларындан бириди. Халкъны тамыры къачан, къалайда, къалай тамырланып, ёмюр къатларында бегий, ниет дунияны къарачай-малкъар атлы деменгили терегин къалай ёсдюре келгенин кеси кёрюрге, ызы бла бюгюннюгю келечекки тёлюлеге да кёргюзтюрге къаст этген, къастына да Аллах ёт, хунер берген ас адамды.

Мен аны Москвада Адабият институтда окъугъан заманында таныгъанма. Ол анда таржымачыгъа (тилманча) окъуй эди. Алай а окъумушилму сейри бурунгу ийнаныуланы (динлени) тарыхлары эди. Мени да рухий къулталыкъны ол жанына талпыуум бар эди да, ол менден кёп да гитче болгъанлыкъга, биз, тенг адамлача болуп, ушакъ сагъатларыбыз узакъ созула тургъандыла. Андан бери мени кичи жерлешим Журтубайланы Махтини къуралыу, ёсюу, танылыу жоллары мени кёз туурамда баргъандыла. Ала уа, Журтубай улуну жоллары, ёр эселе да, аны ётмек юлюшон элпек этерден туююл эселе да, ол да не, асламысында адам хазна жюрюмеген, къалыубала букъуларында къалып, ызлары кёзге туура эсленмеген тунакы-тунукъ эселе да, мени жаш шуёхум, эуюл шуёхум артха туракъламагъанды. Тау элден жегип чыкыгъан арбасын сюргенлей, жюгю да ауурдан-ауур бола барады, барады...

Махти бек алгъа уланлыкъ, инсанлыкъ борчун этеди. Мен алай сунама: аны эсинде, тин теренлигинде къалай эсе да бир бурунгулу таууш, чакъырыу, тилек, шыбырдап тургъанча; ол алай кёп да, терен да андан тынгылагъанча. Заман гузабасы Махтини къулагъына кирмейди – анга сёз къоратхандан эсе, иш этгенни асыугъа санайды.

Журтубай улу къарачай-малкъар халкъны къалыубаладан бери тиринмеклик этип келген рухий жолун тинтеди. Таулула «къарачайлыла», «малкъарлыла» деген атлагъа жетишгенли да, ары дери да табийгъатлары бла, жер юсюнде жашагъан инсанла бла къаты байламлыкъда къалай жашагъанлары, кесиликлерин табыуда, таныуда неге жетишгенлери – къарагъанда, къаллай сейир окъууладыла ала! Инсанлыкъны къурагъан тагыла! Ол арада къуралгъан, жюрюген, ёсген къулталыкъ – Журтубай улуну китапдан-китапха сейри, иши, тангсынуу болгъанлай келеди. Къарачайлыланы бла малкъарлыланы бурунгу ийнаныулары – аны биринчи уллу китабы, бек аздан айтханда, миллет сезимликге юйре-

Башикрили жазыучу Амир Аминев бла студент заманда. Москва, 1976 ж.

ниуню жолун ачхан китапды. Ол совет окъуулу, эсе да хар иги затха да бу эки халкъ совет властьюны жылларында жетишгендиле дей ёсген бурунгу къарачайлыланы бла малкъарлыланы кёзлерин кёп затха ачханды. Аланы жашау тиричиликлерини кёп жанына жангы, тюз къарам болдургъанды.

Андан бери Махтини «Къарачай-малкъар халкъны ниет культурасы», «Малкъар халкъны жаны», («Душа Балкарии») «Къарачай-малкъар нарт эпос», «Игорьну жортуууну юсюнден башха хапар» дегенча маза тамаллы китаплары чыкыгъандыла. Аланы хар бирини юсюнден энчи айтыргъа, ала бла байламлы бизни миллет сезимибиз къалай ёсгенини сартындан асыулу ушакъла этерге боллукъ эди. Аллах айтса, келир заманда

Журтубай улуну юсюнден жазарыкъла аны ол формалы миллет масиклигин (миссиясын) жик-жиги бла жетишдирип айтырла. Былайда уа, къысха чертгенде, биз миллет сезимликни юсюнден айта эсек, миллетибизни махтаргъа да аман туююл эсек, бизге кесибизни алай жюрютюрге къарыу берген затла – тюзюнлей Журтубай улу Махти, аны кирик, жаланда таулубуз деген хосу дёрденлери угъай, илму-инсан ётлери болгъан жашла, къызла тапхан, халкъгъа къайтаргъан, халкъны атындан саулай да илму-рухий дуниягъа кёргюзтген къулталыкъ бла байламлыдыла.

Журтубай улуну китапларыны, аны башха этнография, этнология, эпос излемлерини юслеринден даулашыргъа, аланы терс, тюз кёрюрге да боллукъду. Тапланмагъан, иги да танылмагъан жолда баргъан адамны соруулары асламысында бютюнда уллу соруула туудурадыла. Журтубай Махтини энчилиги, аны сансыз этерге болмазлыгъы да аны излем жолуну кесилиги, энчилиги бла байламлыды. Ол кёк бла жерни арасында адам, аягъы юсюне бола, болдургъан тин, рух ырысхы толусунлай ангылашынганды, ахыр-ауал белгиледи, бир адам да бир зат да къошар, къоратыр кереги жокъду деген даулашсыз тарых кесаматлагъа таянып, аланы ичлеринден къозгъай, кесини башха оюмларына жууапланы, аланы ичлеринде излей, сейир жоллагъа чыгъады. Анга кёре, кёп ёмюрледен бери тинтилип, айтылып, белгиленип келген затлагъа жангы тюрк, таулу къарам бла къарайды. Махти, ал жабыуун ачып, бизге кёргюзтген

Дагъыстанлы шуёхлары бла студент заманда. Москва, 1977 ж.

дуния сахнаны сейирлиги, даража магъанасы да андады – бизни да, кесича, кёп затха, кёп тюрлю тарых келишлеге жаппа-жангы не уа ахырда башха кёз бла къараргъа юйретгенинде.

Жангы сёз

Сёз ючюн, Махти маза тамаллы «Ёзден адетге» келген жолунда, «Игорьну жортуууну юсюнден башха хапар» («Слово о полку Игореве») деген Китабын жазгъанды. Аны бла тенг бирси таулу жаш Будаиланы Назир «Игорьну полкуну юсюнден сёзню» автору кимди?» деген Китабын басмалагъанды. Аладан алгъаракълада назмучу Байзуллаланы Алий «Сёзню» бурунгу орус тилден бюгюнню орус тилге кечюргенди, ол деменгили орус (орус эсе?) поэманы юсюнден кесини энчи сёзюм айтханды. «Игорьну полкуну юсюнден сёзню» сартындан илму ишле жазгъан башха тюрк авторланы сагъынмасакъ да, юч таулу жаш бир ёмюрню бир кезиуонде аллай, дунягъа белгили чыгъарманы жаппа-жангыдан тинтип, жангы къарам бла жарытып, жангы сёзню айтыргъа жетишгендиле.

Бирле алай сунаргъа да болурла, ол Журтубайланы Махтини, Будаиланы Назирни не уа Байзуллаланы Алийни энчи сейирлериди, энчи аперимликлериди деп. Угъай, бек алгъа аллай ишле миллетни жетишимлеридиле! Таулу жаш Махтини, таулу жаш Назирни не уа назмучу Алийни дуня кеминде, дунягъа белгили алимлени кеминде оюм эте, айта, жаза билмекликлери ахырында таулу халкъны оюм эте, айта, жаза билмеклигин кёргюзтген шарт болуп къалады. Аллай дин, тин, ниет

тамалы болмай, миллетме деп кесини кёкюрегин кьакъгъан – кьяягъа тары сепкенлей, бир ишди.

Таулу алимле, халкъларыны келиш жолларын билгенле, аны тюне-несин, бюгюнюн чынтты да улан сезим бла суйгенле, мен деп кёкюреклерин кьакъмай, кеслерине махтау, даража излеп, жингирик уруш этмей, кеслерин да, халкъларын да дунягъа алай танытадыла. Махти да, Назир да айтылмай, ангылатылмай бир сёзю да кьалгъан болмаз деген орус миллет кибик, илмусу, адабият бийиклиги болгъан демениги халкълары менме деген алимлери эки жюз жылдан артык заманны типти, суратлап, кёчорюп, миллетни миллет этген адабият эпосха, жигитлик, ёхтемлик, аскер эсгертмеге санап келген чыгъарманы – «Игорьну полкуну юсюнден сёзю» – кеслерича окъуп, сюзюп, дуня кьулталыкьда тюрк атаууллары юлюшлерин белгили этгендиле. Унаймыдыла аны, унамаймыдыла орус алимле – дуняны ниет агъымында ол формалы кесимчилик неда гынтты жаланда менсиниулюк болгъаны энди кьайда да туура кёрюнюрюкдю.

Унагъанны, унамагъанны сартындан а Олжас Сулейменовну «Аз и Я» китабы чыкыгъанда, «Сёзге» орус иеликни жанындан кьаллай кьяугъа болгъаны эсибиздеди. Тап, орус маданиятны бетине саналгъан, адабият илмуда уллу даражасы жюриюген Д. Лихачев окъуна тёзалмагъанды анга чамланып чапмагъанлай! Ол не эди, кьыралны хукму кьудурети окъуна – басмасы, саясаты, сарыуу – бары да кьуюлгъан эдиле Олжасны юсюне. Тарыхны андан алгъаракъ заманларына кьарасакъ, ёз миллети ниет кьулталыгъына – жырларына, эпосларына, адеп-кьылыкь институтларына жол излерге, аланы болгъанларын окъуна айтыргъа базынган «батырла» олсагъатдан «буржуазный националист» болуп, тюп этиле эдиле. Бюгюнлюкде... тынгылап кьоядыла. Махтини да, Назирни да китаплары чыкыгъанлы иги кесек заман озгъан эсе да, сёзсюз, ол заманны ичинде ала кёп «академикни» кьолуна тийген эселе да, ауузларында кьууутлары болгъан кибик: «Охажай, чалманыбызны буздула, хастаныбызгъа кирдиле, бу тузем кьарамедрала аман озуп башлагъандыла», – деп чапханлары кёрюнмейди. Чабарыкь да туююлдюле. Нек дегенде таулу (тюрк) алимле келтирген юлголе, ачыкьлагъан, тешген туююмчекле асыры кертидиле, асыры хакьдыла – орус череклени башларына кьыпчакъ (тюрк) асыраула кьалкьып чыкыгъанлай!

Дуня аймагъында Кьарачай бла Малкьар кибик, «гитче», ол, «этносчукь», бурундан бери да уллу маданият тёрелени сала, ёсдюре, жюриюте келгенлерине ийнанган, бютюнда кьабыл кёрген, бойсунган кьайсы кьоншугъа да тынч туююлдю. Совет власть чачылгъанлы жангы кьыраллыкь да ол байлыкьны жол нёгерге алыргъа жан атардан туююлдю. Ол шарт бизни миллет кьадарында, бютюнда сагъайыргъа, этегибизни-женгибизни игирек жьыргъа юйретирге керек болур деп, мен алай кьарайма.

Ол затладан оюм эте келсек, «Ёзден адетни» тагылары алай теренде нек болгъанларына, Журтубай улу аланы туугъанларын, келишлерин алай узакьдан нек сюргенине сейир этмейбиз. Халкълары жашау-турмуш,

Адабият институтну бошагъан кюн. Москва, 1980 ж.

адеп-къылыкь институтлары аллай бир эрттегили эселе, сора халкъ эрттегилиди. Халкъ кесини тёлюлерин жашау жоллагъа тюзетиуде, адамла арасында жашай билирге юйретиуде, кесиликни, азатлыкьны, кертиликни юлгюлерин жарашдырыуда аллай хунерге жетишгенди – аны жолунда шёндогюлю таулула кёп ёмюрлени арытханлары хакьды. Махти, аланы жыйышдыра, тинте, басмагъа хазырлай, кеси да ёсгени, инсанлыгьына, алимлигине ёзден даража кире баргъаны эсленеди. Халкъ да алай ёседи, алай танылады. «Ёзден адет» деп ол адеп-къылыкь ёлчемлени биринчи кере китап этип чыгъаргъаны бла бу «Ёзден адет» деген деменгили тинтиу ишни жашаугъа келген арасында кьысха – беш жыл жетмеген – заман озгъан эсе да, ол заманнга биз, таулула, ары дери бла андан артха заманны арасында бир кесек башха болгъан болурбуз деп айтырыгьым келеди. Адеп, адет-тёрелери болмагъан бла неда ала кишиге белгили болмай тургъанлары бла хуна тешикден чыкьгъан деген ангыламны арасында башхалыкь жокьду да, аны себепли сунама алай.

Бу китапда къарачай-малкъар халкъны бары дин, тин, жол, жор, жорукь, жолдаш тёрелери жыйылып къалмай, аланы хар бирини тагысы, тамалы да сюзюлгенди, къайсы ёмюрде къайсы жорукь къаллай жол бла жашаугъа келгени айтылады, къалай жюрюгени, къалай айтылгъаны, жашау болумлагъа кёре, къайсы къалай тюрленнгени ачыкъланады. Адетле, тёреле халкъны къылыгьы, жери, дин къарамлары бла байламлыдыла. Кеси кезиулерине ала да халкъны къылыгьын, жерине иелигин, дин, иш, ишлениу амалларын къурайдыла. Тиричиликни ол формалы юзюлмез агьымлары, халкъны тюрлю-тюрлю ёмюрледе тюрлю-тюрлю сынаулары бла байыгъа, насыят юлгюлюкге жетишедиле; кьысха, шатык айтылгъан адеп ёлчем болуп къаладыла.

Журтубайланы Махти бла Тамбийланы Бурхан

Халкыбыз хурмет этер

Ёзден адетни Журтубай улу алай ангылатханына бир юлгю келтирине суюме. Юлгюлени барын айтырдан болсакъ, ала 350-ге жетедиле. Хар бири адамны жашаууну бир хыйсабын, ёлчемин, даражасын тутады. Адетни дин, кылыкъ жаны бла теренлигине кирирге суюген аны философиясын окъургъа боллукъду. Бу мен юлгюге келтирине суюген бёлюм от бла байламлыды, таулуланы отха кёз къарамларын кёргюзтген, от аланы жашауларында къаллай тиричилик, дин магъананы тутта келгенин айтады. Журтубай улуну отну юсюнден бизге берген илмусун толуракъ ачыкълар ючюн, бу кысха бёлюмде ёзден адетлени саулай келтиреме.

* * *

*Отну, сууну кёзю бар,
Санга айтыр сёзю бар.*

* * *

*Жер тойдурса – тюйдюрюп,
От тойдурса – кюйдюрюп.*

* * *

*Жылытхан да – от,
Улутхан да – от.*

* * *

От «ашамай» жашамаз.

* * *

Суу семизди, от арыкъды.

* * *

От отха ушамайды.

* * *

*От дегенинг – ит кибик:
Бирде жалар, бирде талар.*

* * *

От бла суу – тилсиз жаула.

Ма бу нарт сёзле болуп айтылгъан жашау къарамла, жаратылып, къарачайлыланы бла малкъарлыланы дуния ангыламларын ачыкълай-

Монголияны президенти Намбарын Энхбаяр бла. Улан-Батор, 2003 ж.

дыла. Дунияны кьурулушун билмей, аны жолунда тюз барыргъа амал жокъду. Махти аны былай ачыкьлайды: «Представление о разделении природы на четыре великие, но несвободные стихии (плюс три высшие) – огонь, воду, землю и воздух (ветер) – является в воззрениях древних карачаево-балкарцев одним из главнейших и пронизывает всю их мифологию и нартский эпос. Есть в мифологии и Великая Госпожа природы – Ажам бийче, чье тело мыслится многосоставным: ноги из глины, поясница из воды, волосы из огня, ее голос – свист ветра...»

Бурунгу таулуланы отха, суугъа, табийгъатны башха юйлерине (стихия) кьарамларыны юсюнден Махтини ангылатыуларын юзмей, кьайтарлыгъынг келеди. Ала ёзден адетлени белгилеген кьысха айтыулары, бир-бирде сёз тутушланы, рифма бла айтылгъан шатык, гыллыулу экитизгин, тёрттизгин лакъапланы, жорукъланы кенгликлерин, магъана чексизликлерин ачадыла. Сёз ючюн, «Отну, сууну кёзю бар, Санга айтыр сёзю бар» дегенде, бурунгу таулу аны теири кьадарында, жашау таянчагъы кьадарында кесине тенг этип, тенг эттенни кьой, сыйлы этип, аны да, кесинича, жаны болгъанын чертгенди. Жаны бар эсе уа, сёзю да барды дегенни айтады. Бош алай анстан угъай, «Санга айтыр сёзю»! Санга деген – хар жаны болгъан адамны, бегирекда ёсюп келген тёлюню отха нёгер этип, энчи жууаплыкъны салгъанды. Жаны болгъан от, жаны болгъан адам кибик, жылытхан да этеди, улутхан да этеди. Дунияны зауукьлугъу, кьыйынлыгъы айтылады. Аны кибик, «От отха ушамайды». От жалагъаны кибик, талагъан да этеди. Жашау да кьууандыргъаны кибик, жиятхан да этеди.

Китапда аллай 350 бёлум, хар бири кеси аллына жашау тиричиликини бир жанын, ёмюр сюрююню бир философиясын, адамла арасын-

да жашай билмекликни бир алапат юлгюсюн береди. Ол бѐлюмледе Журтубай улуну ангылатыулары не къарангы адамны да уятыргъа бол-лукъдула.

«Ёзден адетни» баш бѐлюмю, аны ал сѐзю къадарында жазылгъан илму-философия иш – метафизика тинтиу – бир жанындан, Журтубай улуну ким да сукъланырча билими, ангылауу болгъанын кѐргюзтеди. Философия-илму тамалы алай жаратулу болуп, Кюнчыгъыш, Кюнбатыш маданиятланы кюнеликлерине да алай жетишип, Журтубайланы Махти Къарачай бла Малкъарны, алай эсе уа саулайда тюрк дунияны закийлери – халкъ акъылманлары къадарындамы, жазгъан адамла болупму, башха туююлдо, хау, саулайда тюрк дунияны закийлери айтып, жазып жетишдирмеген, бирси Кюнбатыш философа, тарыхчыла уа тап тюше, кем этерге угъай демеген кълталыкыны жерине келтирирге кюрешгенча алайды. Дуния кълталыкыда Къарачайны бла Малкъарны да энчи юлошю, салымы болгъанын айтыргъа, кѐргюзтюрге ашыкыгъанча. Бусагъатда ол жылы кълдан, барыны жерин тапдырып, ёз халкына, бирси халкълагъа да белгили этип кълймаса, арда, тарыхны аяусуз агъымында, минг жылладача, бир жангыз ёмюр окъуна мындан алгъа-дача, бурунгулу жума халкыны ниет байлыгы жокъ болуп кълалыкыча. Мени сартын, Махти ол ашыгыуунда халкыбыз хурмет этер кибик жетишимле болдургъанды. «Ёзден адет» хар таулуну – къларачайлыны, малкъларлыны, алагъа хурмет этген ким болса да – барыны столунда турургъа тийишли китап болуп чыкыгъанды.

Журтубай улу бу китабы бла бизге берген дерследен дагъыда бир асылулу тилди, тилибизди. Бирлени чамландырыргъа, бузаргъа, бирлени уа кълуандырыргъа боллукъ оюмланы, илму фикирлени асламысын ол тилни кълчуу бла айтады. Орус не башха илмулада ангылашынмай неда терс ангылашынып, анга кѐре, терс ангылатылгъан тарых шартланы бюгюннюгю къларачай-малкълар тилни ич кълудуретин, кѐп магъланалы жыясын салып алай ангылатады. Тилибизни аллай ажайып кълчюн, биз эндиге дери билмей, эслемей келген кѐп кълатлы магъланасын туурагъа салгъан юлгюле кѐпдюле. Аллай юлгюлени кѐре, зауукъ этмей, ана тилинги узакъ ёмюрлени тутхан байлыгына ёхтемленмей кълалмайса. Сора тилни алай билген, алай тинтген жашла бар эселе, халкыбызны келечегине ийнаныргъа боллукъду дейсе.

Ахырында бу китапны былай деменгили чыгъларына себеп болгъан (базынган!) «Эльбрус» китап басмагъа, аны редактору, сѐзю, иши да, миллет ётю да болгъан Табакъсойланы Мухтаргъа ыспас этерге, быллай ишге кълуанганланы атларындан махтау, ыразылыкъ да берирге тийишли кѐреме. Журтубайланы Махти бла Табакъсойланы Мухтар миллет магъланасы болгъан, адамлыкыны, окълулулукъну да излеген огълурлу оюм, умут бла бирикгендиле. Жоллары да, бетлери да жарыкъл болурун мен бек сюеме.

ТѐППЕЛАНЫ Алим,

КълМР-ни халкъ жазыучусу.

«Заман» газет, 2006 жыл, 12-чи апрель

К ВЕРШИНАМ ДУХА

К 60-летию М. Ч. Джуртубаева

Фольклорист и этнограф, историк и литератор, – многогранный талант Махти Чиппаевича позволяет отнести его к плеяде наиболее ярких, самобытных исследователей традиционной духовной культуры карачаево-балкарского народа.

Родился он в 1949 году в г. Алма-Ате (Казахстан), откуда вернулся на историческую родину в 1958 г. Высшее профессиональное образование получил на историко-филологическом факультете Кабардино-Балкарского госуниверситета (1975) и Литературном институте им. М. Горького в г. Москве (1980, семинар Л. А. Озерова).

В 1984–2002 гг. работал научным сотрудником отдела карачаево-балкарского фольклора Кабардино-Балкарского института гуманитарных исследований (КБИГИ).

В эти годы им были изданы работы по мифологии, фольклору, религии, метафизике, литературе и этнической психологии карачаево-балкарцев. В их числе: сборник народных детских песен «Билляча» (1986, 124 с.), первое в отечественном кавказоведении комплексное монографическое исследование карачаево-балкарской мифологии «Древние верования балкарцев и карачаевцев» (1991, 256 с.), фольклорный сборник «Нарт жырла бла таурухла» (1992, 150 с.), монографический очерк «Духовная культура карачаево-балкарского народа» (1994, 110 с.), одно из наиболее полных собраний текстов карачаево-балкарского нартского эпоса на языке оригинала «Нартла» (1995, 380 с.), а также сборник статей и очерков «Душа Балкарии» (1996, 225 с.).

Научную деятельность М. Ч. Джуртубаев активно продолжил и после ухода из КБИГИ. За последние годы им изданы монографии «Карачаево-балкарский героический эпос» (М., 2004, 287 с.), «Другая повесть о походе Игора» (2004, 263 с.), полный, 600-страничный текст карачаево-балкарский этического кодекса «Ёзден Адет» (2005); «Къарачай-малкъар мифле» (2007, 496 с.).

Махти Чиппаевич внес и вносит вклад в развитие национальной литературы и литературоведения. Он перевел на русский язык ряд произведений балкарских поэтов и прозаиков. В 1999 году в соавторстве с талантливым поэтом М. Х. Табаксовым написал эпифарс «Зауапарк», поставленный на сцене Бал-

карского государственного драматического театра им. К. Кулиева.

Исследователь получил государственное и общественное признание: удостоен почетных званий «Заслуженный деятель науки Карачаево-Черкесской республики» (2006), «Почетный доктор Карачаевского научно-исследовательского института» (2006).

Работы М. Ч. Джуртубаева востребованы не только специалистами гуманитарных дисциплин и сообществом деятелей культуры, но и широким кругом истинных любителей истории и культуры и, что немаловажно, подрастающим поколением.

Пожелаем нашему уважаемому коллеге и давнему товарищу крепкого здоровья, семейного благополучия, которые являются неременным залогом полноты душевных и интеллектуальных сил, отдаваемых службе Науке.

Э. А. ТЕМИРБУЛАНОВА

Ёмюрлюк хазнабыздан

АКЪСАКЪ ТЕМИРНИ ТАУРУХУ

Сабийлигимден эшитдим
Кёп тюрлю таурухланы,
Эсимде мен сакъладым,
Унутмадым аланы.

Ол таурухла айтадыла
Акъсакъ Темирни юсюнден,
Саны болмай адамдан,
Аскерини кючюнден.

Сора ала айтадыла
Аны уруш усталыгъын,
Кесин хорлатмай кишиге,
Хар бир жерден чыкъгъанын.

Мен айтырыкъ хапарла
Жюрюйдюле Малкъарда,
Чегем ауузу, Холамда,
Басханда, Къарачайда.

Бухар шахарда туууп,
Ол, ёсюп къум тюзледе,
Малла, атла кютгенед
Узакъ жерде, кенгледе.

Эмиликни ол сайлап,
Къуйругъундан тутуучед,
Аны къыйнап, арытып,
Сора юсюне миниучед.

Эмилик чапханында,
Къара къумланы жырып,
Куйругъун иймей турду,
Тохтамай, сюйрелип барып.

Кийик, жаныуар кёрсе,
Ол ызындан болуучед,
Атны юсюнде жетип,
Жип атып, ол тутуучед.

Кёкде баргъан къанатлы
Ол атханда садагъын,
Окъ ётюп бауурундан,
Тохтатыучед баргъанын.

Неда къоянны кёрсе,
Ол ызындан болуучед,
Аны чабып тутхунчу,
Ахтигерийге кирмеучед.

Ёсе келип, онбеши
Тамам аны жетгенде,
Умут этди хан, бийни,
Шах, солтанны бюгерге.

Аны ол муратына
Жаш къауумла кюлдюле,
Масхара этип аны:
– Тюз тюйюлсе! – дедице. –

Шах, ханланы хорлагъан
Чыкъмагъанд жер юсюнде,
Аллай кюч боллукъ туююлд
Биз жашагъан ёмюрде!

Акъсакъ Темир бир кезиуде
Терен сагъышха кирди,
Кюч бла болалмазлыгъын
Ангылады ол, билди.

Сора аны башына
Аман акъылла келдиле:
«Эмен терек ауар ючюн,
Кёп керекди кемирирге! –

Деп айтычусу атасыны
Къалды эсинде баласыны, –
Бир кишиге бир заманда
Кечме, жашым, хатасын.

Адамны сен кёп сына,
Ашыкъмай, иги къара,
Къысып аны къатынга,
Аман айтдырмай атынга.

Кесингден узакъ этгин,
Сени сата башласа,
Не сенден иги кёрюп,
Башха адамны сайласа!».

Акъсакъ Темир къатыннга
Ханны къаршчысын алды,
Кёп да турмай, умутун
Аны юсюнде башлады.

Къатыны сагъыш этди,
Къой, тохта деп кюрешди,
Темирни умутларын
Атасына жетдирди.

Къарт ёзбек анга келди,
Терк кирди ахтигерийге,
Салам берип, билдирди
Нек келгенин Темирге.

Темир жарыкъ тюбеди,
Умутун ачыкъ этди,
Къарт анга кёп къарады,
Тохтамазлыгъын ангылады.

Сора ол былай айтды:
– Сен ашыкъма, ие бол
Жерге, мюлкге, базаргъа,
Адам аллынга келирча
Санга Бухар шахарда.

Сени юсюнгден ханнга
Ариу сёзле айтырма,
Кёзбау этип, ышандырып,
Кесине къысдырырма.

Ол затны тап эталсакъ,
Ишинги иги къура,
Ханны терен суюгенинги
Сёзюнгде айтып башла.

«Анга жетген бир инсан
Жокъду жер башында!», – де,
Махтасанг, ол бек сюед,
Тутад аны эсинде.

Дагъыда бир шартларын
Айтайым, Темир, санга,
Сабийликден юйюбюзде
Ол айтылгъанд къоркъакъгъа.

Даулашханнга терс къарай,
Ачыуланып къалыучед,
Хорлатса, кёп заманны,
Келинлей, тил тутуучед.

Хан болургъа тийишли
Жалан менем ол юйде,
Атам кёрмед ол кезиуде
Фахмуну мени юсюмде.

Кеси саулукъда ханнга
Салгъанед ол кърккъакъны,
Келишмегенд ханлыкъгъа
Аны юсюнде бир заты.

Бир-бирледе сабийча,
Ашыкъ оюнла ойнай,
Бирде уа ол жашыртын
Къызны ариуун сайлай,

Кишиге да билдирмей,
Чын чагъырладан уртлай,
Анда жокъ муслийманлыкъ,
Мажюсю кърартха ушай,

Эсинде кир ниетле
Бий болгъандыла анга,
Бир кюн чыгъар, уллу Аллах,
Боярча аны къраннга!

Ол затны тамам эталлыкъ
Жангыз сенсе, деу Темир,
Сенде барды жигитлик,
Ёхтемлик да бек сейир!

Андан сен ие болурса
Бухаргъа эмда Шамгъа,
Анда санга баш урурла:
Ханла, бийле, солтанла!

Ол сёзлени эшитгенде,
Темир сагъышха кетди,
Сёз кърайтармай, кёп туруп:
– Аллах, сен болуш! – деди.

Къысха заманны ичинде
Темир аскер къурады,
Тамам жылны иш этмей,
Ханнга жолун бурады.

Ахшы тенгле ол табып,
Ахшы аскер къурады,
Бухарны жерлеринде
Базарланы кёп сурады.

Ит Жылны бир кюнюнде:
– Кирди умутунг сени,
Таза туююлдю къолунг! –
Деди ёзюрледен бири. –

Неди сен жыйгъан аскер,
Узакъ жолгъа кетесе,
Алтын, байлыкъ келтиресе,
Аланы базаргъа ётдюресе! –

Деди ханны энчи адамы,
Бухарны таматасы,
Кёп затха оноу этген,
Болумну ханнга билдирген.

Темир, аны эшитгенлей,
Тюз къапланча секирди,
Туурап, кесип, аланы
Башларын терк кетерди.

Элтди башланы ханнга:
– Кечгинлик жокъду жаугъа,
Сени ханлыкъдан тайдырыргъа
Къурадыла была къаугъа! –

Деди былайда Темир,
Хан хайран болду, сейир,
Келалмай кесине, турду,
Сёзюн Темирге бурду:

– Сенсе энди онг кьолум,
Сенде болсун бар болум,
Кьолгъа алгъын Бухарны,
Аскер, сауут, хар затны!

Тамам юч кюн ётгенлей,
Рамазан ай кетгенлей,
Он минг аскерчи алып,
Келди ол ханнга, салып:

– Заман болгъанд кетерге,
Ол дуниягъа ётерге! –
Хан, титирей, къарады,
Темир башын терк алды.

Ол кюнден башлап, Темир
Солумады, тынмады,
Адам къанны тегюлгени
Бухарда тыйылмады.

Уллу аскер ол жыйып,
Барды Шамгъа, Шималгъа,
Кёп кыралланы алды,
Хазна кьоймай дунияда.

Кёп къанла ол текгенед
Фарси, Арапда, Тюркде,
Жолун Хиндиге бургъанед,
Алыргъа деп бек теркге.

Хункер, эллени ала,
Жан кьоймайын кесгенди,
Адам башдан тебелени
Отла салып кюйдюргенди.

Аны юсюнден таурух
Эшитиле кёп жырымда,
Багдадада, Фарсийде,
Ыстамбулда, Къырымда.

Ала тохтамай айтадыла
Анда болгъан адетден,
Бир сёзге бла бир халгъа
Аскери тизилгенден.

Ала миниучю атла
Кийик буулагъа ушай,
Къайры бурсала, ары
Бир тохтамай баргъанлай,

Апчымай бузда, къарда,
Узакъгъа атландыла,
Кёп жерлени, эллени
Ала малтадыла.

Ала къоркъмай садакъдан,
Кеслерин алгъа уралла,
Иелери къайры бурса,
Артха турмай, баралла.

Сора дагъыда ала,
Бир арымагъан затла,
Чапсала, кёп заманны
Тура, дейле, бир халда.

Ол атла элтген элле
Акъсакъ Темирни Эдилге,
Тюркге, Ираннга, Арапха,
Къарлы таулу Капказгъа.

Аны узун садакълары
Бир тохтамай учханлай,
Жел этдире, сызгъыра,
Къыртчыгъа къанатынлай.

Къауум аскер тизилип,
Садакъларын атсала,
Учхан окъла ушай элле
Кёкде минг къанкъазлагъа.

Таурух айтханнга кёре,
Юч атхан окъ тиймесе,
Садакъдан чыкыгъан окъла
Керек жерге жетмесе,

Акъсакъ Темир буюруп
Болгъанд аланы асаргъа,
Къайырылгъан болса уа,
Къайишлигин алыргъа.

Кюнлени бир кюнюнде
Узакъ жолгъа къуралды,
Аны сансыз аскери
Ногъай жерге атланды.

Умуту аны болду
Ногъай ханны хорларгъа,
Шахарларын, эллерин,
Бирда къалмай, алыргъа,

Аны сансыз жерлерин
Кесине ётдюрюрге,
Къыралыны чеклерин
Минги таугъа жетдирирге.

Уллу къазауат этип,
Тохтамышны ууатды,
Итил боюнунда солуй,
Быллай буйрукъла къуратды:

– Минги тауну жанында,
Этегинде Бештауну,
Кишиге бой салмагъан
Жашайды миллет – таулу.

Къырмай, кёрюрсюз алгъа
Ариу сёз бла алдаргъа,
Саутуха узалсала уа,
Боярсыз къызыл къаннга.

Аланы атлары таулу –
Мажар, Дюгер, Къарачай,
Тауну, ёзенни бийлейле,
Батыр жашла ёсдюрелле.

Бийикди аланы къаялары,
Ёзенде отлайд атлары,
Кёрюннген къарлы таулада
Болад аланы журтлары.

Ала сауут алсала,
Уллу болур къазауат,
Таза къырып тохтамасакъ,
Тынчайтмаз аланы бир зат.

Атланыгъыз ол таулагъа,
Болугъуз хазыр къаугъагъа,
Жютю болсун къамала,
Узакъ атсынла садакъла!

Тынч тургъан тау элlege,
Бай, хатасыз, тап жерlege
Ала ашыкъмай кирдиле:
– Бизге бой салыгъыз! – деп кёрдюле.

– Угъай, – делле мында къартла,
Бийле, жашла, къатынла, –
Биз дуниягъа эркин туугъанбыз,
Бир Аллахха бой салгъанбыз!

Сизни кибик налатланы,
Палах, ёлюм салгъанланы,
Масхабсыз, динсиз къулланы,
Къоймабыз журтну санларгъа.

Кетигиз мындан кери,
Келмегиз энди бери,
Сиз туюлсюз муслийман,
Башыгъыз сизни хайран!

– Угъай, – деди бирлери, –
Биз муслийман къанданбыз,
Аллах суйген Мухамматны,
Тейри, биз масхабынданбыз.

Уллу Аллахны кючюнден
Темир алады дуняны,
Чексиз бек сюеди ол
Муслийман дин халкъланы.

Ачытмайын муслийманны,
Къайда да ариу кёред,
Ким болгъаны жаулары
Ол аны иги билед.

Къазауат ким этсе да,
Сауутха ким жетсе да,
Олду аны душманы,
Болса да эфенди уланы.

Къатына ол заманда
Барды акъсақъал бир къарт,
Башын кётюрюп айтды:
– Ай, болсун санга налат!

Бур атларынгы артха,
Тиймегин жашха, къартха,
Тынч жашама къой бизни,
Кетигиз мындан керил!

Ол затла болгъан элле
Беш-Тамакъ эл къатында,
Бирда адам къоймай элле
Тар ауузланы чатында.

Халкъ, бирча къобуп, аны
Кюрешдиле тыяргъа,
Алай, не медет, болалмай,
Къырылышып къалдыла.

Ташдан эсе, тауда кёп
Болду адам ёлюкле,
Сабий кьалмай, кьарт кьалмай,
Жан болмады кёрюрге.

Бек кьужур, уллу сермешле
Уллу Малкьарда болдула,
Тамам нарт кьопханча да
Басханчыла турдула.

Кьала кьоймай, эл кьоймай,
Бузду фасыкь Йазид,
Ийманы, дини болмагъан,
Жьурексиз, кьутургъан ит.

Чегем тарында он элни
Кьырды, адам кьоймайын,
Бир инсан оздурмады,
Аны жанын алмайын.

Сабийликде, айлана,
Эшитдим Уллу Малкьарда:
– Акьсакь Темирден сора
Эл кьалай кьуралгъанд? – деп.

«Кьан жолла», «Кьанлы жолла» деп,
Кёп эшитдим Холамда,
Бу атла айтылалла
Ол мурдар бла таурухда.

Кесин муслийманнга санап,
Огьурсуз эди гяуурдан,
Кьабырына не алды ол
Бу жарыкь, бу дуниядан?

Ай медет, амал болсаед
Тыяргьа заманында,
Адам улу солуред
Ол кьанлыдан хар кьайда.

Кюз артында, жел уруп,
Минги таугъа кюн тийди,
Хар бир таш таулу элинде,
Бир да къалмай, къан сийди.

Къызыл къаннга боялгъанед
Уллу, гитче тау суула,
Къан ийис жетип агъачха,
Кёп ёкюрдюле буула.

Къан сууладан ичалмайын,
Апчыдыла хайыуанла,
Кийик болуп къачдыла
Ийнек, атла, бугъала.

Жаз башында чакъгъан гюлле
Къызыл сыфат алдыла,
Тауда, агъачда сакъланганла
Жиляй, сарнай къалдыла.

Минглени жарыкъ дуниясын
Ол къарангы этгенди,
Садакъ огъу, къамасы
Сансыз къан текдюргенди.

Чыранла, мудах болуп,
Ол сагъатда эридиле,
Минг жылланы тургъан бузла,
Жиляй-жиляй, эндиле.

Кёкде жулдузладан аслам
Чаукала болгъан элле,
Къара чаука къанатла
Жарыкъны жапхан элле.

Черек, Холам, Басхан суула
Ахыр кере саркъдыла,
Барысы къандан толуп,
Жиляй-сарнай акъдыла.

Таудан ёзеннге агъа,
Кёп адам къан элтдиле,
Ол жыллада къызыл гюлле
Таулада кёп битдиле.

Атла эмилик болуп,
Къачдыла терен агъачха,
Сабий, къарт, къыз ёлюкле
Болдула хар жерде къаранчха.

Ётмюш-Къолну ичинде
Букъгъан элле сабийле,
Кимден эсе да билип,
Салды алайда ёлюмле.

Туугъанында, Жаратхан
Анга ауруу бермеди,
Ол затны тийишлиге
Уллу Аллах кёрмеди.

Ол ёлгенде, жарыкъ кёк
Къап-къарангы болгъанед,
Ауруу кирип, аскери
Къайда болса букъгъанед.

Не этейик, къарыу жокъ
Артха бурургъа заманны,
Тамыры бла къурутуп,
Ёчюлтюрча аманны.

Жыйылгъан тебе ташда,
Сууда, агъачда, бурун къошда,
Беш таулу эл ыфчыклада
Турадыла жарсыу къоша.

Аны къанлы жоллары
Кёпдю энтта таулада,
Сансыз ачы таурухлары
Сакъландыла саулада.

САЛАМ АЛЕЙКУМ

Къысха ёмюрбаяным

Салам алейкум, хурметли окъуучум, мени жол нёгерим!

Жашаууму 70-чи ауушуна жете, кесими юсюмден бир-эки сёз айтыргъа сюеме, энди аллай эркинлигим болур дегенден. Мен, Ёлмезланы Мурадин, жашауун малкъар адабиятын бла маданиятын андан ары айнытыргъа талпыгъан малкъар жазыучуладан бириме. Атам – Ёлмезланы Дагибни жашы Мусса, анам а – Байдаланы Хажи-Исмайылны къызы Нафийсат, ёмюрлерин иш юсюнде ётдюрген басханчыла. Аппам Дагиб Холамдан эди. Орусбийланы тилеклери бла, ол Басханнга кёчюп, анда эфендилик этип тургъанды. Билгенле аны шыйыхлыгъы бар эди дейдиле. Ол 1930-чу жылланы ортасында ёлгенликге, басханчыла атын бюгюн да унутмай турадыла. Юйдегиси – Курданланы Чаныуну къызы Къара, аны анасы уа – Жаппулану Зауурбекни къызы Нана. Нана, кёп жашап, сюргонню биринчи жылында, къызы Къара (ыннам) бла бир кюн ёлгенди.

Хау, жашау – къыстау черек. Энди мен да узакъ жол къыдыргъан, башлары агъаргъан ныгъышчылану санына къошулгъанма.

Жылла... жолла... Ызыма бурулуп къарасам, жылларымы, жолларымы да аллары энди чарс кёрюнедиле, алас-булас. Бу эки сёз бир бирге ушагъанча, къыйматлары да бек келишедиле бир бирге. Жылла, жолла да адамны алгъадан-алгъа итиндире, белгисизликге сюргенлей барадыла, къууанч бла да, бушуу бла да кезиулеп сынай. Алай башхалкълары да уллуду: жолла адамланы туугъан босагъаларына къайтара эселе, жылла уа, жарсыугъа, аллай насып бермейдиле. Алай болгъанлыкъгъа, чыбыкъ атдан тюенене тюшгенча кёрюнюп турама кесиме.

Къаллайла эдиле мени жылларым, жолларым да?

Мен 1949 жыл Къазакъстанда туугъанма. Эрназар элде. Малкъар халкъгъа бир тюрлю сылтаусуз кёп сыйсыз азап сынатхан сюргонде. Туугъан кюнюм угъай, айым да – белгисиз. Анам: «Сен жаз башында, чюгюндор сала туруп туугъанса», – дей эди. Ол къыйын заманда жарлы таулулану сагъышлары олму эди дейсе, тамбалгъа къалай сау чыгъайыкъ деген къайгъыдан озуп. Эрназар бек гитче элчик эди – эки жыйырма юйден аз аслам къазакъ элчик. Аны ючден бири уа – сюргон таулула, ташлы талачыла бла къызгенчиле. Кулаклагъа саналып сюрюлген эки украин юйюр да бар эди анда. Апанас деген къартны юч туудугъу Витя,

*КЪМР-ни Президенти В. М. Кокон Мурадинге КЪМР-ни
Къырал сауғасыны дипломун берген кези*

Таня, Галя бизни бла ойнагъанлары себепли, селешген да тауча эте эдиле. Артда элге эки уйгъур юйюр бла бир гюржю юйюр да къошулады. Уйгъурлу киши бек жарсый эди, бизни бери алдап келтиргендиле деп. Гюржюлю уа, эл аягъында тирмен ишлеп, колхозгъа, элге да ун тартып тургъанды. Тирменчини аты Иосиф, тукъуму уа Джугашвили болгъанына таулула алай сейир нек этгенлерин мен артда ангылагъан эдим. Эшта, андан болур эди, биз, таулу жашчыкъла, аны къызчыгъын къууаргъа ёч болгъаныбыз, алай бир кере да жеталмагъан эдик ансы.

Мен кесими танып башларгъа, ачлыкъ къуругъан эди – гыржын, айран да бар. Колхозубуз чюгюндюр, будай ёсдюре эди да, арт жыллада шекер, будай, тары да жетерча эди. Атам арбачы, суу сугъарыучу, артда уа агъач уста болуп тургъанды. Анам а чюгюндюрде ишлей эди. Тамата эгечим Захыйрат да – онбиржыллыгъындан башлап, анам бла бирге. Чюгюндюр а жаз башындан башлап, кюз артына дери адам къолун излегенлей турады, ахыры да солутмай. Ишлемей да не амал? Сюрюгюнде ни властымы аярыкъ эди? Анам бешигиме кетюрюп, чюгюндюрге алай юрюп тургъанды, ол кезиуде сегиз жылы болгъан Захыйратчыкъны да биргесине алып. Болсада 1953 жыл Сталин ёлгенден сора, таулулагъа умут да къайтады, жашау да тынчыракъ болады. Ол жалдатны ёлген кюню мени эсимдеди. Кесими таныгъан кюнюм ол кюн эсе да алайды, тейри. Биз жети сабий бола эдик да, бир эгешчигибиз ёледи, къалгъаныбызны уа, анабыз тапхан эсе да, ёсдюрген а тамата эгечибиз этгенди дерча алай уллуду бизге аны къыйыны.

*Мурадинни аптасы Дагиб (акъсакъал къарт) юйюрю бла.
Сюелген жаш – Мурадинни атасы Мусса. 1930 ж.*

Къзахлыла мамыр, чомарт, къонакъбайлыкъ эте билген халкъдыла. Хау, аланы да бар эдиле аманлары, алай кёбюсю уа бизге иги болгъандыла, сюрюнню кыйын жылларында, къолларындан келгенча, болушургъа да къурешгендиле. Артда таулула къзахлыладан эсе, иги да къолайлы жашап башлагъан эдиле ишге къатылыкълары ючюн. Анда бир бирге татлылыкъны биз, сабийле, окъуна сезе эдик. Къайсы юйге кирсек да, бек жарыкъ бола эдиле, ашатмай да иймей эдиле бизни.

1958 жыл Ата журтубузгъа къайтабыз, Малкъаргъа, Басхан аузуна. Алай ата-анамы туугъан эли Къызгенни жангыртып, анда орналыргъа къоймайдыла да, бир къауум юйюр болуп, Экинчи Чегемде тохтайбыз. Мен школну анда бошагъанма. Муратым Къабарты-Малкъар къырал университетни филология факультетини малкъар бёлмюне кирирге эди, алай мен этген умут болмайды: къабарты элде окъугъаным себепли, малкъар тил бла литературадан аттестатымда белгилерим жокъ эди, аны сылтаундан приёмный комиссия къагъытларымы алмай къояды.

Ишчи жолум а Басхан тарны тамагъында Азау талада орналгъан беш къатлы омакъ «Азау» тургостиницада башланганды. Тау туризмни инструктору, слесарь-монтажник, экскурсбюрода тамата методист болуп, ёзге ишледе да уруна келгенме. 1986 жылдан бери уа «Минги-Тау» журналдама.

Назму жазаргъа итинип а, баям, онбир жылымда башлагъанма, И. Суриковну «Детство» деген назмусун окъугъандан сора. Ол заманда мен орусча не хазна ангылай болур эдим, алай ол назму жюрегиме къа-

*Мурадинни кызы Лейля, СП(б)ГУ-ну доценти,
студентлери бла*

нат битдиреди, мени тамаша жерлеге учурады, бир сейир дунялагъа. Терезеден ургъан эрттен кюн бетими сылай, кериле уянып, сибил жомакыгъа чабып чыкыгъанча эди халым. Эл библиотека мени суйген жерим болады сора. Ары терк-терк бара, орус поэтлени кёбюсюн таныйма. Ана тилден биринчи китапларым а Къайсынны «Жангы китабы» (1961) бла Бабаланы Ибрагимни «Жолгъа чыгъама» (1962) китаплары эдиле. Андан болур – ол эки китап бюгюн да мени эм суйген китапларымдыла.

Алыкъа школда заманым. Биринчи назмуларымы да алып, мен Къабарты-Малкъарны жазычуларыны Союзуна келеме. Ол сагъатда жазычуланы Союзу облсофпрофну межямында орналып эди. Муратым Къайсыннга тубергеди. Алай ол мында туююлдю дейдиле да, коридор бла чыгып бара, ачылгъан эшикден Отарланы Керимни кёрюп (китабында сурагындан таныгъан эдим), анга къайтама. Керим назму дефтерчигими окъуйду да, назмуларыма огъурамайды. Угум тюшюп кетеме. Болсада жазгъанымы уа кыймайма.

1967 жыл эди. Бир ариу жаз кюн назму дефтерчигими да алып, мени бек суйген поэтим Бабаланы Ибрагимге келеме. Ол заманда Ибрагим китап басмада редактор болуп ишлей эди. Назмуларыма къарайды да, бир къауумун айырады, сора Шауаланы Миналданнга – «Коммунизмге жол» газетни культура бёлюмюню таматасына – телефон бла сёлешип, мени анга иеди. Биринчи назмуларым мени алай басмалангандыла.

Ол заманлада кюз арты сайын Нальчикде жаш жазычуланы республикалы жыйылыулары болуучу эди. 1972 жыл ары мени да чакъырады-

Мурадин туудукчугуу Малика бла

ла, малкъар бѣлюмге башчылыкъ этген – Къайсын. Мен ол айтхылыкъ поэтибизни биринчи кере кѣре эдим. Къаллай насып эди ол бизге – жаш жазычулагъа! Ол семинарда Къайсын мени назмуларымы оздуруп махтайды. Кесим жерде эсем да, кѣлюм – кѣкню жетинчи къатында. Да не сейир?! Къайсынча закий поэтден махтау сѣз эшитген уллу поэтге да аперимлик эди. Андан сора да мен аны кѣп ариу сѣзюн эшите тургъанма. М. Горький атлы Литинститутха да аны хайырындан кирген эдим, Къайсын аны ректору В. Пименовха къагъыт жазып. 1973 жыл, ишлеген да эте, мен ол айтхылыкъ институтну студенти болама. Мени биринчи къол жазмамы басмагъа тежеп да, Къайсын жазгъан эди. Ол къол жазма китап басмада кѣп турса да, «Жугъутур ызла» деген ат бла 1977 жыл чыкыгъан эди, Гуртуланы Салих да себеплик этип.

Мен окъууну къоюп тура эдим да, 1982 жыл институтха къайтып, Н. Старшиновну – бирда болмагъанча халал адамны, РСФСР-ни Къырал саугъасыны лауреатыны, белгили поэтни семинарына тюшеме. Ол уруш жолларын къыдырып чыкыгъан адам, семинарчыларына бек иги бола эди. Кеси да «Поэзии» деген альманахны редактору эди да, Литинститутда окъугъанланы ахшы назмуларын басмалай туруучу эди. Ол а къайсы жаш поэтге да уллу даража эди, сый. 1986 жыл «Стихотворения» деген диплом ишими «бешге» къоруулап, элиме Эльбрусха къайтама.

Жаз башында госэкзаменлеге баргъанымлай а, Николай Константинович: «Къол жазмангы хазыр эт да, «Современик» китап басмагъа элтирча бол, мен а жарашдырып къагъыт жазайым, – дейди, – орусча китап чыгъарып заман жетгенди». Экинчи тюбеширигибизге, ол ма-

*Мурадин, кёчюрмечи Вирджиния Суманиес,
китап басмачы Тюрют Эрхан. Париж, 2008 ж.*

нга машинкагъа урулгъан къагъыт узатады. Николай Константиновични сёзю уа бек ётген, хурмети жюрюген поэт эди. Мен а, дипломуму къолума алгъанлай, «Современник» китап басмагъа къайта да турмай, тюзюнлей юйге келеме. Къол жазмамы уа почта бла иергеди акъылым.

Мен кеси кесиме кёп хата этгенме, уллу кёллю бола, кесими артха сала. Бир сылтаусуз, бюгюн-тамбла эте, къол жазмам столумда къалады.

Арада юч жыл ётеди. «Малыш» китап басмада къол жазмамы (аны орусчагъа фахмулу сабий поэт Игорь Мазнин кёчюрюрге керек эди) 1989 жыл, «Детская литературада» уа уллу сабий поэт Яков Аким (ол Къайсынны назмуларын да кёчюре тургъанды) кёчюрюп, 1991 жыл басмаланырыкъ китапчыгъым да, къырал оюлуп, чыкъмай къаладыла. «Малышда» чыгъарыкъ китапчыкъны уа суратлары да хазыр болгъан эдиле, китап басмадан манга жазгъанларына кёре. Ол къагъыт Къабарты-Малкъар жазычуланы Союзуна келип, аны манга Тёппеланы Алим тапдыргъан эди. Къужур ишлени заманы. Мен былайда Я. Аким манга жазгъан къагъытдан (4 ноябрь 1992) бир юзюгюн келтирсем, тюз болур: «...Готовые, отиллюстрированные, сверстанные книги лежат в издательстве без движения – в частности, сборник нашего с Вами покойного друга Кайсына Кулиева с удивительно прекрасными рисунками Виктора Дувидова... Ваш небольшой сборник планировался тиражом, если не ошибаюсь, 300 000, но... изменилось все в корне».

Бюгюнлюкде мени малкъар, орус, француз тилледе 19 китабым чыкъгъанды. Аланы бешиси сабийлегеди. Япон, карес, немис, тюрк,

Россей Федерацияны Къырал сауғасыны лауреаты Ренъа Харис бла Мурадин Тюрк поэзияны XI Халкъла аралы фестивалында

орус, фарс, испан, тамил, татар, ёзге поэзияладан да кёп назму кёчюргенме. 2002 жыл а Омар Хайямны рубаилери энчи китап болуп чыккъандыла. Мен назму, къара сёз бла жазылгъан китапладан сора да 11 пьесаны авторума.

Закий назмучу – терсликге ийилмезлик, кючге бюгюлмезлик, къулдукъчугъа жагъылмазлыкъ, бетин тас этмезлик, кёзбаудан, дибилди-реуден, къулпайлыкъдан кенг тургъан халкъ ёкюлюдю, халкъ жакъчысы, аны къыбыламаны! Закийни ёзге назмучуладан артыгъы – ол халкъ насыбы ючюн бир арсарсыз отха, суугъа да кирликди, Кязимча, Къайсынча... Жер юсюнде, бир Аллахдан сора, ол баш ургъан – жалаңда халкъ. Мен алай жашаргъа кюреше келеме. Уллу Аллах, мындан ары да халкъ айыбындан сен сакъла мени.

Ата журт, туугъан жер, туугъан халкъ...

Быланы юсюнден, хар тюз адамча, мен да кёп сагъыш этеме. Сюрюн къыйынлыгъындан биз алыкъа уллу кемлик, терслик сынап келебиз, дуния тюзелир да, башха халкълагъа тенг болурбуз деген умут таркъаймай. Ата журтун, туугъан жерин, туугъан халкъын ким да бек сюеди, алай аланы менича сюйген жокъду дей жашайма бюгюн да.

Жер жюзюнде эм къууатлы жер Малкъарды, эм сыйлы, эм багъалы, эм къудуретли да! Аны хар чёбю, хар ташы, хар тереги артыкъ багъалы-

Тюрк поэзияны X Халкъла аралы фестивалында. Абдуллах, Анчи – алтай назмучу, Мурадин. Къыргъызстан. Иссык-Куль, 2013 ж.

ды манга, хар керти таулугъача. Топурагъына урлукъ атабыз, жайлыкъларында мал кютебиз, ташындан юй къалайбыз, тереги уа – бешигибиз, тыпыр отубуз, къабыр къангабыз. Арысакъ, ташына таянабыз да, къарыу алабыз, къыйналсакъ, жерин къучакълайбыз да асыу табабыз. Ата-бабаларыбыз мында жатадыла. Кесиbizни да аны къоюнуна саллыкъдыла. Биз бюгюн айланган ёзенледе, таулада, агъачлада, къоллада жаяу жолчукъланы ата-бабаларыбыз ызлагъандыла. Къууанчха, бушууугъа, азат урушха да ала бла баргъандыла, ала бла къайтхандыла артха да. Аны себепли шам Малкъарны бир кишиге бир бурхучугъун да бераллыкъ туюлме!

Жаным, тиним да – Малкъар! Жаралы, алай ёхтем, бийик, махтаулу Малкъар. Мени бир назмум аны бир жарасына байлау болгъан эсе, бир жырым насыбын бир атлам жууукъ этген эсе, сора мен да дуниягъа бош туумагъанма, бош айтмагъанма мен да жырымы.

Салам алейкум!

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин

**ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИННИ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЪЫНЫ
ЮСЮНДЕН ПОЭТЛЕНИ, АЛИМЛЕНИ ОЮМЛАРЫ**

Молодой поэт Мурадин Ольмезов, несомненно, является одним из самых талантливых в молодой поросли балкарских литераторов. Нет сомнения в том, что он вырастет в одного из лучших наших поэтов. Думать так дает нам молодая сила его дарования.

28.05. 1972, Нальчик.

Къайсын Кулиев,
поэт, лауреат Ленинской премии

(Из отзыва о дипломной работе М. Ольмезова «Стихотворения»)

Это не так уж часто случается. Но когда я познакомился с некоторыми подстрочниками М. Ольмезова, у меня возникло желание – медленно перевести эти стихи, что я и сделал.

У М. Ольмезова есть все, что необходимо поэту – знание жизни, острое зрение, мысль, чувство. В стихах его есть и национальный колорит и широта взгляда на мир, лежащий за границами малой родины. Я очень рад, что познакомился с одаренным и серьезным поэтом, ответственно и талантливо работающим в литературе.

20.10. 1985, Москва

Н. Старшинов,
*поэт, лауреат Государственной премии РСФСР
им. М. Горького.*

(Из отзыва о дипломной работе М. Ольмезова «Стихотворения»)

Подстрочники, которые представил Ольмезов, позволяют догадываться о многом. И в первую очередь – о незаурядном таланте автора (я употребляю здесь именно это достаточно ответственное определение). Эти стихи хочется переводить – первый признак того, что в них кроется нечто, вызывающее встречное душевное движение.

Иную грань авторского дарования демонстрируют стихи для детей, Эти веселые миниатюры, начисто лишённые дидактического занудства, построены на игровой, даже в подстрочниках ощутимой, основе, которая должна мгновенно схватываться ребенком...

Восточная мудрость гласит, что перевод – это изнанка ковра. Во всяком случае, по «изнанке» стихов Ольмазова можно судить, что сам ковер – ручной работы, и соткан при этом щедрой и искусной рукой.

11 12 1985, Москва

И. Волгин,
*поэт, доктор филологических наук, профессор МГУ,
лауреат премии Правительства РФ и многих других
престижных премий*

Поэзияны тенгизине кёпле киредиле. Алай, Кязим айтханлай, жаланда жүреклерин къайыкъ этип киргенле ётерикдиле ол тенгизден. Мени акъылыма кёре, Мурадин бизни аллай поэтлерибизден бириди – эртте закийлик берилген азмыч назмучуларыбыздан бири...

1990, Нальчик

Бабаланы Ибрагим,
поэт, КъМАССР-ни Къырал саугъасыны лауреаты.

Таза да керти поэзия (дунияда бек уллу поэтледен бири айтып кетгенге кёре) жангыз адамны ауазыды – суюмеклик азап чекдирип, кёзге кёрюнмеген бир сейир кюч, ёрге алып, ёлюп кетер жерини башында айландыргъан ауаз!.. Бу алапат сёз Омар Хайямны юсюнден айтылгъан кибик эди... аны ёз назмулары айтханлай, кеси дуниядан кетип, топуракъ болуп, ол топуракъдан желим ийлеп, кьошун биширгенле, ол кьошун бла чагъыр ичгенле да кетгенли, мингнге жууукъ жыл озгъандан сора!

«Таукелге нюр жауар» деп тауда сёз жүрюйдю... Таукел этип, бу рубайятланы ана тилибизге кёчюрмеклик – ол узакъ ёмюрледен Омар Хайямны ауазын алып къайтхан кибик эди... Бурунгулу акъылман поэтни тау тилде алай ариу сёлешдиргени себепли, таза да керти поэзияны суйгенле бары да Мурадинге ыспас этерик сунама. Ол – ол узакъ жолдан кьуру къайтмагъанын рубайятла кеслери игирек айтырыкъларына уа мени ишегим жокъ эди.

1993, Нальчик

Бабаланы Ибрагим,
поэт, КъМАССР-ни Къырал саугъасыны лауреаты.

Мурадинге дери Малкъар поэзиягъа алай базыныулу, таукел, «кёкню жашнатып» Баба улу келген эди. Баба улугъа дери алай жаланда Къайсынны кесини юсюнден айтыргъа боллукъду. Андан ары уа – тюзюнлей Шыкъыгъа чыгъып кетесе.

1999, Нальчик.

Бегийланы Абдулах,
поэт, Татарстан Республиканы культураны сыйлы ишчиси.

М. Ольмезов – поэт оригинальный и самобытный. Он находится в расцвете творческих сил – это пора и жизненной, и творческой зрелости. Он художник ищущий, не останавливающийся на достигнутом, мастерство его будет совершенствоваться, так как его поэзию отличают верность прекрасным традициям прошлого, подлинный талант. Имя М. Ольмезова занимает достойное место в поэзии Кабардино-Балкарии.

2010, Нальчик.

Кулиева Жанна,
кандидат филологических наук

Поэзии Мурадина Ольмезова в большей степени присуще «умение удивлять». Он удивляет, прежде всего, свободой – как мировидения, так и формой выражения. Такая свобода не имеет ничего общего с разнужданностью и вседозволенностью, но зиждется на незамысловатом показе самых простых вещей с детской пристальностью.

«Дар поэта состоит в том, чтобы превращать обыденность в праздник» – таково творческое кредо Мурадина Ольмезова.

2012, Нальчик

*Г. Яропольский,
поэт, переводчик*

Ёлмез улу – усталыкъ, закийлик да излеген сабий адабиятха, лиро-эпика чыгъармалагъа, драматургиягъа да кесини сабийлигин суратлагъан, Басхан табийгъатыны сейирлерине къаныкъгъан назмулары бла келгенди. Кёчгюнчюлюкде туугъан, сюргюн жолланы ачы къумларын жутхан поэт, ал башлагъанда окъуна кёзбаусулукъ – поэзияны биринчи илишаны болгъанын ангылагъанды. Ол сезим алгъадан окъуна сатырлап, субайлап жазыудан къутхаргъанды аны...

Жашауну къайсы жанын алып суратлагъанда да, поэтни поэт бетин ачхан, закийлигин белгилеген – аны суратлау къудрети болады – сёзюню кюнчюн, агъымын, сыфатлау даражасын, ариулугъун кёргюзтген суратла. Мурадинни назмуларын окъугъанда, кёзге бек алгъа аны тилни ёз табийгъатына жууукълугъу, аны сырын, жюрюшон иги билгени урунады...

Ёлмез улу неден да бек кесини миллет даражасын унутууну кечмеген поэтди. Ол турмуш къууумунда биреуге къул болууну, башын кётюрмеуну, бёрк кийгенге саналып, «къумгъанчы», «этекчи» болуп, кесин «базыкъла», «базла» эслерча жюрютюуну дайым жамауат сёгюмге салады.

10–24-чю апрель 2009 ж. Акъ суу

*Тёппеланы Алим,
КъМР-ни халкъ жазыучусу*

Къарачай-малкъар поэзия ёмюрлени теренинден айный, байыгъа, бирде уа кёп затын да тас эте, алай келеди. Закий назмучулары атлары, аланы чыгъармаларында багъасына бир зат да жетмезча байлыкъ болгъанын ангылап, халкъ эсинде алай сакълагъандыла. Ол байлыкъны бусагъатда айнытханладан бири Ёлмезланы Мурадинди, керти фахмуну, уллу усталыкъны да иеси.

2009, Нальчик

*Биттирланы Тамара,
филология илмуланы доктору, КъМР-ни сыйлы къулдукъчусу*

Кимге да, назмучугъа уа артыкъсызда, хакъ жолдан таяргъа жарамайды. Ол жолдан чыгъыу – иймандан чыгъыуду, назмучугъа уа – поэзиядан да кетиудю. Мурадин ол жолдан бир кере да жанламагъанды, тириден-тири, таукелден-таукел баргъан болмаса. Мурадин суратлау сёз бла бизни халкъ чекген кыйынлыкъны Европагъа, битеу дуниягъа билдиралгъан биринчи жазыучуду.

Ёлмез улу – шайырча, драматургча – бизни адабиятны даражасын бек бийиклеге чыгъаргъанды. Малкъарны миллет шайырыны битеуевропа чекге жетгени – барыбызгъа да къууанчды.

2009, Новрегия

*Лайпанланы Билал,
Къарачай-Черкес Республиканы Халкъ поэти,
Россияны эмда Норвегияны жазыучу Союзларыны юйеси.*

Характеризуя творчество М. Ольмезова (для детей, ред.) в целом, нам хотелось бы подчеркнуть, что уникальность таланта поэта – в умении создавать удивительные картины окружающего мира, увиденного под углом зрения ребенка, в способности не замыкаться в рамках этого мировосприятия, а быть впереди своего читателя, выступать в роли мудрого, тонкого и эмоционального посредника между двумя способами познания мира: детским взглядом на предметы и восприятием взрослого человека.

2012 г.

*Джанхотова З. Х.,
кандидат филологических наук, преподаватель КБГУ*

Как много мы теряли бы, если бы не имели возможности прочесть стихи или прозу, написанные на языке, которого не знаем. К счастью, человечество придумало такую вещь, как перевод. Эта мысль часто приходит мне в голову, когда я читаю стихи балкарского поэта Мурадина Ольмезова. Насколько беднее, бледнее, обыденнее была бы моя жизнь, если бы я не познакомилась с его удивительными верлибрами — одновременно короткими и глубокими, простыми и изысканными, свободными и гармоничными.

2014, Москва

*Л. Мурашова,
поэт*

МИНГИ ТАУ СЁЛЕШГЕН ТИЛИМ

Анам берген тилим, таза кёлүм,
атам берген жургум, кьамам, атым, –
жанымсыз сиз! Да жокъ жерде затым
сизден сыйлы. Жаша, ана тилим!

Сени азат кючюнг элиядан,
ташны жарып чыкьган назик чёпден.
Сен сау кьалганса кёп эминадан,
кёп залимден да кьутулганса сен.

Бирде – чучхур тилли, бирде – шаудан,
таза ёнгюнг – булбул бла кьушдан.
Туугьанса сен жулдуз бла ташдан,
тейри кьылыч турган кибик тауда.

Ауал этегинден келе, ёмюр
желлерине кьая кибик тёзген,
ана тилим, чомартса сен кюзден,
гюлден ингилсе, кьылычдан – ётгюр.

Кьая – бийик, тенгиз учу – узакъ,
кёзге илинмей узуну, эни.
Ана тилим, сени бла нени
тенглешидирсем да, ол – гитче, ууакъ.

Дебет, Кязим, Кьайсын, атам, анам,
Минги тау сёлешген алан тилим,
алтын кюбюрюнде налмас хазнам –
нартла кьойган тёре, акьыл-билим.

Ана сютю бла киресе сен,
бешик жыры бла кьаныбызгъа.
Кьыйын кюн тюнгюлген жаныбызгъа
умут, эрлик, кьастлыкъ бересе сен.

Таукел, ёхтем этген ана тилим,
таянчса сен, насыпса сен манга,
бу дуняда ташха, суугъа, тангнга,
гюлге кибик, санга да жокъ ёлюм.

Анам берген тилим, таза кёлүм,
атам берген жургум, кьамам, атым, –
жанымсыз сиз! Да жокъ жерде затым
сизден сыйлы. Жашна, алан тилим!

КЪАЙСЫННЫ ЭСГЕРТМЕСИНИ АЛЫНДА

Ахыр кюнюн эркетеди кюз,
кырпакъ талдан жилтинчикле чартлай.
Санга келгенме, Къайсын, шош атлай.
Сен энди ёмюрлюксе, ёлюмсюз.

Туугъан ташынг кирип сыфатынга,
эсибизде тутды тюрюнго.
Эрлигинги, жүрек да нюрюнго
излеп келгенме бюгюн къатынга.

Мен анамдан ууакъ ахча тилеп,
назму дефтерчигим да – жанымда,
келген эдим школчу заманымда,
шахаргъа, санга тюбейме деп.

Алай а тюбеген, асыл Къайсын,
жети жылдан этген этдим санга.
О, ол насып къатлап къалай къайтсын,
артха жол жокъду сора заманнга?

Артыкъ иги болгъанса фахмулу
назмучугъа, келир кюнюн танып.
Манга да, Къайсын, кыйынынг – уллу,
баям, зыраф этген болмам аны.

Бирде ушап кюнюнг да кечеге,
шо, аз ачыуму сынагъанса сен,
къула тюзге кырыл деп тегюлген
халкъынг бла бирге азап чеге.

Туугъан эдинг сен халкъынга байракъ,
ёкюл да, бачама да болургъа.
«Заман туююл алыкъа солургъа!» -
деп, тулпаргъа бир минчи сен жайракъ,

чёрчек жашлыгъынгдача, Къапчагъай
къая санга батиясын ¹ бере.
Халкъгъа жетген сыйсызлыкъны кёре,
тёзюп турмазса биягъы! Угъай!

¹ *Бата, батия* – ыразылыкъ, благословление.

КЪАЙСЫННЫ ЭСКИ АРБАЗЫНДА

Къайсынны эски арбазында,
энтта шапталчыкъ къурмач чакъгъанды,
юсюне эрттен кюню къакъгъанды,
Чегемни жомакъча жазында.

Къайсынны назмусундача, кюн
жайыла, чѳрчек аяз урады.
Биягъы жашчыкъ жырлай барады,
жортдуруп тири эшекчигин.

Къайсынны эски арбазында
акъ булутча, шапталчыкъ тазады.
Юллесин тарта, сабыр озады
чал аппа эшек арбасында.

Къайсынны назмусундача, чыкъ
минг тюрлю жанады, жылтырайды,
Бузоучукъ бла зауукъ ойнайды
биягъы жаланаякъ жашчыкъ.

Ачылгъан китап – Чегем тары.
Къаяла, чучхур, атлы, суу, жол...
Къайсынны «Жер китабыды» ол –
Малкъаргъа, сау дуниягъа жыры.

Къайсыны назмусундача, таш
юсюнде бир къарт къалкъыу этеди,
бир атлы элге суху жетеди,
Къайсынны кеси кибикди жаш!

Къайсынны эски арбазына,
палах, жол табалма энди бирда,
залимлик сынатма, от, сибир да
энди, биягъыча, жазына.

Къайсынны эски арбазында
сюелебиз – терекчик да, мен да.
Ол, къызчыкъча, къууанчлыды энди,
бутакъчыкъ чагъа... жарасында.

КЪЫЗГЕН

Ата элим, хуналарынг къалып,
жиляйды жүрегим, отда жана.
Бешик жыры сыйырылгъан ана,
баям, алай жиляйды, ууалып.

Уруш аллы жылда салгъан юйде
атам харип кёралмады насып.
Къырал кюйсюзлюгю жипсиз асып,
халкъым бла бирге ачы кюйдю.

Анам да – балачыгына жансыз,
жилай чыкъды келген арбазындан.
Халкъымча, ол да дайым базыннган
эбизе къабыргъадан къарай сансыз...

Оба тёбе. Шыйых аппам мында
Асыралгъан эди сыйлы айда.
Тогъуз сабийинден бири къайда?
Жангыз бири да жокъду жанында.

Уллу Аллах, сынау бердинг. Бизге
Зулму чексизмиди? Жолун бир кес!
Солуу да бир алдыр, табарча эс.
Бир зат тилемейме андан ёзге.

Бир зат тилемейме. Жаланда бер
Тамыр иер чакълы заман. Ата
Жернибизни тымын иче-тата,
Таулу журтун кеси таза этер!

ЁХТЕММЕ, ТАУ УДУМА ДА - ТАУДУ!

Таулу болгъаным – къууанчым мени...

Къули Къайсын

Турна таууш этелле булутла,
жазгъа дери тейри къылыч – къында.
Минги тауну бийик жарыгында
эсендиле эски Малкъар журтла.

Барама, биргеме – эки жашым.
Къарайды жугъутур къая жухдан.
къутсуз алжыраудан ¹ башха жукъдан
Къоркъмайма, сыйлы Туугъан Ташым.

Ата журтун, халкъын, ана тилин
менден бек бир киши да сюялмаз.
Ажал, ёлюп кетсем да, тыялмаз
жюрегими Аллах берген динин.

¹ *Алжырау* – зор бла айырылыу.

Ёхтемме, тау улума да – таулу!
къая эрини бла элтсе да жол,
таукел барырма. Ёр жолум а, ол
батырды, тикди, дайым махтаулу!

* * *

Жашау, дылгам къаяча, сурду,
чынгылды ол, къушдан – бийик.
Умут а дайым жугътурду,
киришинде – бир сакъ кийик.

Адам а, къаст этип, ёрлейди,
жетерме деп тѣппесине.
Жугътурну тутарма дейди...
Ол бош базады кесине.

Жашау тенгизча къутурукъду,
мурат а – бош хузум кеме.
Чыракъчыгъы алдап турлукъду,
жарыкъчыгъы кючден келе.

Адам а, къаст этип, барлыкъды,
толкъунланы хорларма дей,
мурат а жылтырап турлукъду,
узакъ жулдузча кезирей.

* * *

Арбазда къызчыкъ ойнайды,
жырчыгъы сейир тюрлюдю.
Чашчыгъы – алтын жибекча,
бетчиги уа танг нюрлюдю.

Арбазда къызчыкъ ойнайды,
ауазы кюнден жарыкъды.
Бир кюн бир, балли терекча,
ол да чыммакъ чагъарыкъды.

Арбазда къызчыкъ ойнайды,
ол – насыпды, ол – къууанчды.
Кѣк а, бир булут журун да
болмай, чий дарий къумачды.

Арбазда къызчыкъ ойнайды.
Алайтын хангуш ётер да,
ол мудах болур ингирча,
жюрегин алып кетер да.

Арбазда кызычык ойнайды.
Кызы жетер, заман озар да.
Кызы кетер. Жарсырма мен а,
арбазны бети тозар да.

* * *

Жарык эди юй да, ол кызы да
алай кыуанчылы эди жазча.
Таша келиучю эди жаш а,
кызыны атасы чамланмазча.

Гышик кыанатлы эди, ол да
тангдан ингирни сайлаганды.
Толган айны сыр жарыгы уа,
хыйныча, жүрек байлаганды.

Жашау огурлу керюне да,
этеди кюйсюз ишин таймай:
Кыартлык ызынгдан сюркеледи
дертлингча кыажымай, тынчаймай.

Жашны да жетгенди, аны да
кесин танымазча бузганды.
Орам тюрленгенди, ол юй да,
ол жаш суйген юй да тозганды,

Жазла да, жайла да, кюзле да
озалла, озалла кыышла да,
мутхуз бет алалла кезле да,
онгалла айлы сагышла да.

Жетгенди да жаз, биягыча
жашнайды, чыгады, жырайды,
мудах терезе кезюнден а
бир кыарт кыатын, тепмей, кыарайды.

Кыарайды, алай а сансызды
аны кыарамы да, эси да.
Суйген, суйюлген да этгенме
деп билмейди энди кеси да.

Жангы эди юй да, ол кызы да
ариу эди – ак да, субай да...
Барады ол кыарт, таягы да
аны жанында сынчыкылайды.

Алданма, жашау төбенгиди, –
кёз кёрмейди, кьалмайды ыз да.
Хар не да тюшонгча кетеди...
Элес ¹ эди ай да, ол кьыз да.

* * *

Тансыкь жүрегими бирде, төзалмай,
санга ийдим, иги кьууум этип,
алай сен не зат болгъанын сезалмай,
аны суугъа атып кьойдунг, элтип.

Жаным – нюрсюз: аны сууукь женгнгенди,
мууал болгъанды ышарма айым.
Башха кьызгъа кьалай ийнанайым,
бир айт, кьалай: мен жүрексизме энди.

Алгъынча жырляялмайма, талан ² да,
ашыкьмайды манга жюйрюк атда.
Излемейме бир зат да, хау; жаланда
кечим тилеп, ууалма сен артда.

* * *

Тар ичинде тунтуйгъанды черек тауушу,
ол эсирик эмиликча юрюкмейди энди.
Кюз арты энтта Басхан тарында кечикгенди,
тау артына аудуралмай Азау ауушу.

Бюгюн да тюн бездирик киршиден башланды.
Кюз, факъыра кьатынчыкьча, зыккылды, мууалды.
Къайгъым, чачылчы, милек миялача ууал да...
Ай, орамны кесимен чырагъыча, жанды.

Нек бузулду тюзелмезча ариу арабыз?
Жаз кюнюбюз боранлы кечеге ушагъанды.
Жаным сенден да, менден да арып бошагъанды,
дайым сынтыл болургъа кюрешген жарабыз.

Кёк да ауурду. Зурнук ауазлы тарыгъа,
ол, булутла кьылыкьсыз басынып, кючюнеди.
Жаным, жаланда талгъан жүрек шашмай биледи
не экенин жулдузну узакьда жарыгъы.

¹ Элес – кьумлада кёзге кёрюнюу, мираж.

² Талан – насып, удача.

Танг саргъала, кызаргъанды чыгыш булуту.
Неди жашау ачыусуз, ачысыз да ол неди?!
Къаст жүрегим бир тохтамай алгъа итинеди –
тамбла, тамбла деп кезирей умуту.

ЖАНГЫЗ КЪАБЫР

*Ёлмезланы Бияс улу Аслан
(1921–1958)*

Сын ташда жазыу

Мен – Ёлмезланы Биясны жашы Аслан –
1921 жыл Холамда туугъанма.
1938 жыл а Нальчик педагогика училищени бошاپ,
туугъан элимде
таулу сабийлени окъутуп тургъанма.

Урушну биринчи кюнлеринде окъуна,
кеси ыразылыгъым бла фронтха кетип,
кишини сыртына да букъмай,
къазауат этгенме.
Сталинград ючюн сермешлени биринде,
бир аягъым юзюлюп, бир кёзюм чыгып,
къарда жан ала жатханма.

Алай анга тёзерге боллукъду.

Аягъымы орунуна таякъ тутдурдула,
кёзюмю орунуна мияла топчукъ салдыла.
Сакъат болуп, юйюме къайтдым да,
кесими бандит,
халкъымы уа Совет властыны душманы этип,
1944 жыл жаз башында
сабийлени,
къарыусуз къартланы,
тиширыулары
жаныбыздан да артыкъ кёрген тауларыбыздан
узакъ мадул тюзлеге,
кюн къууургъан аулаклагъа элтип тёкдюле –
аталары Совет влась ючюн сермешген
сабийлени,
эрлери Совет журт ючюн къан тёкген
тиширыулары,
жашлары Совет халкъ ючюн жан берген
къартланы.

Артада уа, Совет властыны кѳоруй,
сау кѳалгѳан таулу аскерчилени кеслерин да
бизни ызыбыздан сюрдюле.
Сюрдюле,
аланы да сатхычлагѳа санап,
бандитлеге тергеп.

Алай анга да тѳезерге боллукѳду.

Сууукѳ, ачлыкѳ, ауруу, сатхыч атыбыз
чалгѳы бла чалгѳанча,
бир терслиги болмагѳан таулуланы кѳырдыла да,
бир жылны ичинде жартыбыздан кеми кѳалды.

Мен – Ата журтуму керти солдаты –
бир аягѳым, бир кѳѳюм бла
уруш тѳоп этген Совет журтуму жерден кѳтюрюр ючюн,
ѳшекча ишлерге борчлу ѳдим,
ол бизге Рум кѳулларына да чекдирмеген
кѳыйынлыкѳла сынатханына да кѳарамай.

Жаз арбачы ѳдим, кѳыш а – правленде от ѳтиучю.
Хар 15 кѳюнден а сууукѳду, кѳызыуду деп кѳарамай,
мен 12 кѳычырым жол кѳоратып,
комендантха барыргѳа керек ѳдим,
алыкѳа ѳлмегенме,
кѳачхан да ѳтмегенме деп, кѳол салыргѳа.

Алайсыз, башынѳ, сюд да ѳтилмей,
25 жылгѳа – сибирьлик.
Сау кѳаллыкѳ, кѳзахлы кѳоншум манга болуша туруучу ѳди,
жаз жегилген арбасын, кѳыш чанасын берип.
Мен аны кѳыйынын ѳмюрде да кѳайтаралмам.

Бир жол мен, билмей, ѳл чегинден ѳтеме да
(малланы буруугѳа ургѳанча ѳди халыбыз),
«кѳачар муратым» болгѳаны ючюн, мени тутадыла.
Онбеш кѳюн тутмакѳлыкѳ,
сыныкѳлыкѳ да сынатханларындан сора,
мен комендантха аскер саугѳамы, сагѳатымы, береме
(ол анга кѳѳз кѳаратып ѳди),
ол а урушда жигитлигим «тергеп»,
«ауур терслигим» кечеди.

Алай анга да тѳезерге боллукѳду.

Алгъа, революцияны ишине тири къатышхан,
тенглик, эркин жашау ючюн кюрешген атамы асырадым.
Аны ызындан – анамы.

Ол кеси ёмюрюнде эл тийресинден тышына чыкъмагъан,
уруш кезиуде, ауур ишден сора Совет аскерчилеге,
жашларынача къайгъырып,
жау чыракъны жарыгъында жюн чындай,
жюн келек, жюн къол къап эшген анамы.

Аны ызындан а – сабийлерими.
Экичигин да бир кюн, бир къабыргъа салдым.
Жуугъан, кебинлеген деген а къайда.
Хар бирине тобукъдан терен къабыр къазар къарыуум жокъ:
жаным ичимде кючден тура эди.

Бек къыйын а юйдегими асырау болду.
Ол къыш ёлген эди да,
ташча къатхан жерде анга къабыр къазалмадым.
Жаз башына дери жер юйчюкню башында
къаргъа кёмюлюп турду ол жазыкъ.
Мен аны салы жарты бузулуп, алай асыраылгъан эдим.

Сталин да ёлдю.
Таланнган, жүреклерибизде ёчюле тургъан умут жилтини
жангыдан кезиреп башлады.
Алай ол жалдат ёлюмю бла да кёп таулуну ачытды:
къычырып жилимагъанланы бла кёзбаугъа жилигъанланы
(тилчиле уа кёп эдиле) лагерълеге ашырдыла.
Алай, Аллахха минг шукур, анда кёп турмадыла –
сау къалгъанла 1954–1955 жыллада юйлерине къайтдыла.

Мен ол кюн жилигъанны къой,
комендантны кёзюне къарап, кёл кенгдире, къууана эдим.
Ол мени бир арсарсыз керох бла урлукъ эди,
кёзюне къадалгъан къама къарамла,
окъ къарамла аны къанын сууутмасала.
Алай комендат мени бек сүйюп лагеръге ашырды.
Аны аты Николай Юдин эди.
1955 жыл аны кюлтюм болгъан ёлюгю жолда табылды.

Биз Кавказгъа къайтхынчы,
сабийле, энди жете келген жашла да
аны къабырына кеси кереклерин этерге жүрюп турдула.

Алай Ата журтуму кесиме кьайтаргъанларында
(аны да жарты-кьурту этип),
онюч жыл алгъа мен кьоюп кетген жерими тапмадым.
Мен тапхан – таланнган,
тоналгъан, малтаннган, сатылгъан атала жерибиз.

Анга уа кьалай тѣзаллыкь эдим?!

Жиляргъа бир тамычы кѣз жашым кьалмай,
жаралы жаныуарча, кычырыкь этип,
оюлгъан ата юйюмю мурдор ташына кьапландым.
Алай ёрге турур кючюм кьалмагъан эди,
турлугъум да хазна келмей эди энди.

ТЮП БОЛГЪАН КУРМУ ЭЛНИ НЫГЪЫШ ТАШЫНДА ЖАЗЫУ

44 жыл Курмуда 19 юйюр бар эди.

14 жыл Биринчи дуня урушха кетген 2 жашдан
Бири сау кьайтханды.

21 жыл Граждан урушда 1 жаш жоюлгъанды.

30–35 жыллада эки юйюр, кулакга саналып,
Узбекистаннга сюрюлгенди.

37–38 жыллада репрессиягъа 4 адам тюшгенди,
Экиси илишаннга салыннгады.

41 жыл Экинчи дуня урушха 16 жаш кетип,
8-си сау кьайтханды.
Аладан 3-сю жараларындан ёлгенди.

44 жыл 8-чи мартда курмучула
сюрюнюлюк болгъандыла.

Махай деген бир тѣшек кьартны
кызыл офицер машинагъа салыргъа кьоймай,
ол алайда атылып кьалады.

Бир сокьур кьарт кьатынны уа,
аты Нана эди, ол офицер керохдан атып ёлтюреди.
Ол да асыралмай кьалады.

Къзахстанда Бек-Тёбе элге тюшген
19 юйюрден 41 адамгъа къабыр къазылгъанды.

Тюп болгъан Курмугъа
энди не уруш да къоркъуулу туююл.

* * *

Ауур аякъларын кючден ала,
арып, онгсуз болгъан хашкенча, жел
бара эди тохтамай анча жыл, букъу басып.
Бара эди ол къайры, нек баргъанындан
бир хапары да болмай, тентирей.

Алайлайын ол, безиреп, бир терекни,
тамырлары бла бирге къобаргъаны,
аны жардан силдеп, къууаннганы
кёз аллына келип, титиреди:
ол терекни чыпчыкъ балалары
кёкге да, умутларына да бирча
учалмай, жагъылып къалгъан элле хурулагъа.

Жел баштёбен болуп, хымил этген кёзюн
жерден айырмай, тюнгюлюп, абызырап,
сынып да, тозурап да, ууалып да
бара эди эки къолун да, къартча, сыртына атып.
Къумда суусап къысхан жолоучулай,
усу тутуп, тебинирге да бир болду, алай
кимге тебинирек эди: жан-жаныуар, ёре чырпы да жокъ.

Бара эди бирде къара кючден, иги умутладан толу,
жигитликге хазыр къанатларын жыйып,
кесин, кийикча, атаргъа таудан.

Сюе эди, шо, мыллыкчы къушла жыртып-жыртып
ашасала женин,
сюеклерин жаныуарла суйреселе,
сюеклери барлыгъына ишекли эсе да ол.

Алай жансыз кёкде не мыллыкчы къушла, не къузгъунла,
не булутла, не къаргъала, тап элия да жокъ,
жерде уа – не чёпчюк, не ауана, не гумулжук,
не къурт, не гёбелек.

Кёзю жетген обукъ¹ тегерекде –
темир-бетон да, мияла да юйлени

¹ Обукъ – горизонт.

къанкъалары ¹, бла моргъул тот кемирген
улоуланы ёлюклери,
андан ёзге уа – огъурсуз, кюйсюз, къуппа-къуру шошлукъ.

Ташны да жандыргъан тиеклени ²
тиюплеринде жер, жайралып, жата эди,
зарауатлыкъ кёрген тиширыуча алай.

Ёлюп эди жер, ауушуп.

* * *

Жел букъугъа бёленсе,
кёреме жаланда аны.
Кёреме къалай къарыулу,
не къалай огъурсуз,
не къалай сагъышлы,
сескекли, не жууаш,
не киштик кибик сакъ болгъанын.

Жел кёл бетин ууакъ тозурата,
сюеме къараргъа туурасындан.

Сюеме ол озгъур да,
къылыкъсыз да халларын,
жауун сокъгъан орамлада
женгил жыйрыкылы кызлагъа къадалып,
сингирли къолларын
уятсыз бошласа,
салкъынлыкъларын да сыйырып.

Сюеме, кесим да жибий,
къамичиси, элияча чартлай, атыла,
жауун жылкъыны
жайлыкъда къыстаулап сюрсе жел.

Киштик, насыпсыз чычанны
тутханча, къургъакъ чапыракъны
тута да бошлай,
тута да бошлай
булжугъанына жашырын къараргъа
сюеме терек салкъында.

¹ *Къанкъа* – адам сюекле, скелет.

² *Тиек* – луч.

Сейирди: не ойлай болур,
амалсыз чапыракъны жибере.

Жетип жангыдан тутаргъамы?

Тейри, не хазна.
Ашарыкъ болса да, бир эди.

* * *

Адамдан ёзге неге да ушагъан
къартны тѣппесинде бир чач жоккучукъ,
ийисли ауузунда уа – жангыз чирик тиши.

Ол, шинтикге олтуруп, кесича зыккыл къобузун тарта,
жыр айтады, кычырыкъ этип.
Сѣзлерин айырыр амал жокъ –
ала ауузундан зынгырдауукъ чыпчыкълача чыкъмай,
аякъ тюпге тюшюп жайылалла,
чайыр жолгъа тийген тюкюрюклеча.

Къарт жырлайды. Аны жулдузсуз боккасына
ууакъла тюшедиле,
анга бирде жан аурутхан окълача ачы таууш этип.
Андан сора къарт, этиучюсюча,
кесин танымазча ичип,
къобузун къучакълап жатарыкъды,
багуш тѣбеге ушап.
Жатарыкъды да, аны уруш бла биз талагъан,
адам къоркъурча таплы бетинде
жилтиреп айланырыкъды жангыз ышарыу жилтини –
аны болгъан байлыгъы.

* * *

Курданланы Исмайылгъа

Сени арбазынгдан
услу Ушба кѣрюнеди,
акъ Ишхилди кѣрюнеди
арбазынгдан.
Мени арбазымдан а – тозурагъан юч къатлы юй,
аллында –
эрттен сайын бир ичгичи къарт,
сора беш калак ит талаша къармагъан
гуппуш, багуш орунла.

Алгъа уа мен
Минги тауну кюн сайын кѣре эдим,
къолуму узатып саламлашырча алай.

КИШТИГИМЕ МАХТАУ

Мен бла киштигим.
Экибиз бирда жарашалмайбыз.
Да къалай жарашхын:
ол хайырсыз, соргъаны да болмай,
мени табагъыма жарашып къалады,
кир мыйыкъларын да ашыма сугъуп.

Мени тѣшегимде жатады,
жатханда да, манга ачыу эте, мурулдап;
чарыкъларыма кых этеди, дерт этип,
ѣзге уа нек!

Юйде эм татлы, татымлы зат,
эм жумушакъ (жастыкъ, аппун, тѣшек дегенча)
зат болуп – бары да аны.
Сюйген заманында кетеди,
сүйген заманында келеди,
тюз мени тиширыуум кибик.

Биз бирге болсакъ,
къуру сагъайгъанлай турабыз.
Ол мени марайды,
мен бузлатмада аны жѣрмесин,
аны къаймагъын, аны бишлагъын,
жауун, чабагъын
ашап къоярма деп къоркъуп.

Мен а – аны:
галстугуму, чындайымы излей,
ишге кечикмейим деп,
эм тар тыгъырыкъгъа сугъады да аланы.

Халине къарасанг, ол манга угъай,
мен анга борчлу сунарса, тейри.
Ажашып келген киштик да ол угъай, – мен.

Ма алай жашайбыз киштигим бла мен.
Ол онгмазлыкъ, менича болмай,
кесине тапны алапат иги биледи,
этген да, менича болмай,
не суйсе, аны этеди.

Да сора
къалай суймейим киштигимми?!

ЗАМАН САТЫУЧУ

Заман сатыучу базарда
 базыкъ ауазлы кычырады:

– Эй, кѣп жашаргъа суюгенле,
 басыныгъыз, хайда –
 заманды мени сатымым!

Суюсенг – бир ыйыкъ,
 суюсенг а – бир жыл.
 Он жыл! Жыйырма да!
 Жанынг ыразылай.
 Мени сатымым аламатды!
 Багъа тилемем.
 Басыныгъыз!
 Турмагъыз! Алыгъыз, хайда!

Арсарса, къарайма да. Шуѣхум, бош экилисе.
 Бетинг – акътерек къабукълай жыйыртмакъ,
 Тишинг эсе, кѣбюсю жокъду. Тартынма да ал.

Ал, шуѣхум, сокъуранмазса!

Артда Азырайил досубуз:
 – Заманды, тебире! – деп келсе,
 айт, не этериксе?

Барырса, жилий-сытыла ызындан.
 Алсанг а –
 жети неда он, неда онтогъуз жыл,
 квитанциянгы кѣзюне тутуп сен:

«Тейри, жангыласа, алыкъа ары кетерге
 эрттеди манга, багъалы жюйюсхан», – деп, аны
 къурлай ашырырса,
 ууакъ ышара ызындан.

Ма бу чулгъамчыкъ
 циркде жыжымдан аягъы
 тайып жоюлгъан гепсоркъа уланны
 жашамай кетген жылларыды.

Тири, саулукълу эди ол,
 чырайлы.
 Жаланда 90 ахшылыкъды аны багъасы.

90 ашхылыкъ а бир бек
керекди, ол биз багушха тегюучю
къалгъан-къулгъанла бла жан сакъларгъа кюрешген
юйсюз да, кюнсюз да сабийлеге.

Ма бу уа тоюп жашагъан адамны
жашар керекли
къалгъан жашаууду.

Эрттен сайын ол, сагъая, элгене:
«Хата азчыкъданды, бир бош затчыкъдан!» – деп,
алай чыгыучу эди юч къатлы таш юйюнден.

Къоркъгъан а тюбейди къоркъуууна:
банан къабукъдан аягъы учхалап, жыгъылды да...
къопмай къалды.
50 берекет – багъасы.

Къартла юйюнде
уруш юсюне оюлгъан
улуу къыралны ылытхын, беккяхын бла хаман
кюннге, жашаугъа къайтаргъан
факъыр жанлагъа биришер тоюмлу
ыйыкъ берейик –
кёллери, кёлзери жарысын.

Бучукъ а ариу, фахмулу да актриса къызны
наркотик юзген
жашау кесегиди.
30 таза ышарыу – багъасы.

Бирин да къалдырмай, саусуз къызчыкъгъа берейик.
Очукъ ауругъан ауруудан
дарман-дары жокъду алыкъа жерде.
Чорбат чыпчыкъны чурасы чакълы бир
къалгъанды анга жашаргъа уа.
Бирер ышарыу кюнюне.

Ма бу чулгъамчыкъ а – жигит уланны
жашамай кетген жыллары.
Ол жут да, харам да, антбуз да къырал башчыла ююннге
бергенди жанын:
ала тонагъан байлыкъны къоруулай,
батыр замансыз жоюлгъанды,
болмай андан билгени, хапары.

Керти, огъурлу да адам эди ол.

Алай ол жигитча «тюзлюк» ючюннге
бермезмисе сен да ариу жанынгы?

Бу кир чулгъамчыкъ а тилчи да, сатхыч да къара къулпайны
жашалмай къалгъан жылларыды.

Да ит эди ол. Къорагъан да ол итча этгенди.
Алыгъыз, кѣп тилемем.

Эй, кир да, къоркъакъ да, харам да кѣзлю!
Санга, хау, санга сѣлешеме. Бошха берейим.
Ал да думпай былайдан:
ийис этерге башлагъанды аны чулгъамы...

Заман сатыучу базарда
базыкъ ауазлы кычырады:

– Эй, кѣп жашаргъа суйгенле,
Басыныгъыз, алыгъыз, хайда –
заманды мени сатымым!..

* * *

Дунияда аллай бир кыйынлыкъ,
аллай бир ачыу барды,
санап башласанг, сау ёмюр да жетмез:

Ханла, патчахла, президентле...
мурдарла, жалдатла, уручула...
антбузла, сатхычла, кѣзбаула, къулла...
саякъла, кюйсюзле, огъурсузла...

Бу къадар малгъунну
сабий ышаруу кеси къалай хорласын?!

Сора ол дуня жокъду деп къалай айталлыкъса?
Ала жазаларына туберге керекдиле да!

АУАНА

Къоркъа-къаркъа,
ауана болуп къалгъан адам,
салкъынлыкъ тубюне
инбашларына дери сугъулуп,

насыпсыз кьатламдысы ¹
шахар миялалада кьалтырай,
кюз киршиде
тенгиз табадан шыбыртсыз келе эди,
бу жол да хайырсыз башын
кьутургъан толкьунла ауузуна аталмай.

Бала бахчада тарбикеден,
школда устаздан,
институтда профессордан,
иште таматадан,
юйде кьатынындан,
арбазда кьоншусундан
орамда кьаты сёзден,
жумушакъ кьарамдан окьуна элгене,
жашай келип,
ауана болуп кьалгъанды ол мискин.

Алайлай
узақдан кьайын анасын
хыны келе кёрдю да,
алгъа кьатламдысы,
ызы бла кеси тас болуп кьалдыла.

Андан бери ол адамны киши да кёрмегенди.

Ол тас болгъан жерде жаланда бош кьалгъан кийимлери
салкьынлыкъ тюбюнде,
кьоркьгъандан,
жокку болуп тура эдиле.

БУСАКЪ

Къар да жауады,
жауун да жауа.
Къыш ашыгъады.
Сууукьду хауа.
Жел да урады,
чапыракъ да тюшюп.
Ит каукалайды,
сынсийды, юшюп.

«Наным, билеме,
манга ниетинг,
къарча тазады», –
дегенми эдинг?
Сора сен нек
инжилтдинг биягъы?
Багъалым, жаным,
сен – кюн тиягъы!

¹ Кьатламды – отражение.

Бюгюн да келмединг.
 Танг а – узакъ.
 Кёрчю, кесимча
 мудахды бусакъ.
 «Тамбла, тамбла,
 тамбла...», – дей,
 дайым кетеме
 ойге кюнсюзлей.

Къар да жауады,
 жауун да жауа.
 Къыш ашыгдады.
 Сууукъду хауа.
 Жел да урады,
 чапыракъ да тюшюп.
 Ит каукалайды,
 сынсийды, юшюп.

Таймай бир къыз да
 жюрюйдю бери.
 Кюн умутлулла
 аны кёзлери.

«Тамбла, тамбла,
 тамбла...», – дей,
 нек ахтынады
 ол, мен кетгенлей?

Сюймей, сюзсюймей
 жана чыракъла,
 не сагъышлылла
 бу акъ бусакъла?
 Мен тюнгюлгенме.
 Ол къыз а, ол къыз?..
 Терк кийинеме,
 анга тынгысыз.

Сора чабама.
 Къуруду орам.
 Къыз сюеледи.
 Сууукъду. Боран.
 «Теличик, теличик...» –
 дейди кюлюп,
 сора жилийды,
 кёлю тёгюлюп.

ШАУАЛАНЫ Хасан

**СЮЙМЕКЛИК СЁЗЮМ –
САНГА АМАНАТ**

Повесть

Жазгъан затынг сени ким болгъанынгы халкъгъа туура этмей амалы жокъду. Хо, болсун, мен къолгъа алгъан ишимден тышында къалыргъа суймейме. Жаратдынгмы, жаратмадынгмы, бетинге кёре, айт оюмунгу. Сен махтап, башхала махтамасала, жюрегим ол заманда къыйналлыкъды. Суратлау чыгъармагъа тынгылы багъа бичерге фахмулары, билимлери жетиширик адамланы жокълагъанлыгъымды. Повестьни баш жигитлеринден бирини Къалияр улу Азретни (халкъ атагъан тукъумуду ол) ким болгъанын ачыкълаялгъан эсем, насыплыма.

Танзиляны бла Таукъанны, кёп игиликлени къууумун ызлагъан, тюзлюкню жолун жашау жорукъларына санагъан адамланы, суймеклик жашау тутуругъу болгъанына бизни ийнандыргъан жашны бла къызыны сыфатлары ачыкъланнган эсе, къууанырыкъма.

Быллай адамланы ким болгъанларын суратлагъан къутургъан суудан жюзюп ётгенден тынч туююлдо. Бютюнда сууну баргъан жанындан ёрге айлансанг, бирда аяма, муратынга жеталсанг. Жилигъан этме, жилип ырхыдан къутулалмазса.

Терсбоюнланы суратлау чыгъармамда атларын айтхан сагъатымда, «сизни кирик кёплени кереклерин бергенме» деген оюмну уа башымдан кетермейме. Кеси акъылына бюсюрегенлей, башын кёкге кётюргенлей жашайды мени бир «шуёхум». Сиз юре турасыз дегенлиги болур. Алай айта, кесини ким болгъанын ангылап, жерленнген атха къонуп, тюз жолгъа атланып кетер эсе уа.

Билеме, Къалияр улу женгил адамды. Биргесине ёсген тенглерине окъуна харамлыкъ этерге хазырды. Былайда артыкъ сёз айтмайма. Сабийлигинден таныйма. Дерследе, артыгъыракъда малкъар литератураны дерслеринде, устаз аны билиминден эсе, мени билимиме игирек багъа бичсе, класс отоудан къач да кет! Айтхан сёзю сени сёзюнгю угъай, устазны сёзюн окъуна жаралы этеди. Устазла, ата-анала бизни классны сабырлыгъын, окъуугъа кёл салгъанын, тейри, шуёхлугъубузну да тау гюлюню бек ариу чакъгъан заманы бла тенгледиредиле, Къалияр улуну уа гюлле арасында ёсген шинжи бутакъгъа санайдыла.

– Айжаякъ Хамзатовна, Таукъанны кёкге кётюрюп, мени уа энишге чёкдюрген халынгы къачан къоярыкъса? – деп къутурду Къалияр улу устазгъа.

Устаз а, анга айтыр сёз тапмай, шинтигине гам олтуруп, класс журналы чыпыракъларын ары-бери аударуп, санай, кесине сабырлык алады.

«Бу манга нек эрише болур, ахырысы-кысыхасы», – дедим кеси акъылымда?! Аны атасы – колхозну председатели, мени атам а – кьойчу. Кьош тамата окъуна тьойюлдо. Кьуллукъчуну жашы кьойчуну жашындан онглу болургъа керекди окъууда. Къыз сайлагъанда да – алай. Ол оюмну бек алгъа Азретни акъылына атасы салгъанды.

Ол тюрлю учхара оюмла бизни арабызда чьойреликлени туудурдула. Повестъни жаза туруп, бир кишиге жакъ басмагъанма, хар ким болушу болушунлай тьошгенди къагъытха. Азрет – махтанчакъ, бу чыгъарманы къолгъа алгъан Таукъан а – сабыр, махтанмагъанына махтанган жаш. Айып этмегиз, халкъда жюрюген сёзлени къатлайма былайда. Анга да намысына келишмеген сёзну айтып а бирда ойнама.

– Таукъан, сен Танзиляны ызындан чабып айланганынгы эшитгенме, сакъ бол, жашла бек терк сокъурандырырла къолгъа алгъан ишинген, – деди бир жол Азрет, жолумдан тыйып. – Мени ким болгъанымы билемисе?

– Билеме, Къалияр улу Азретсе.

– Андан сора уа жукъ да билмеймисе? – деп, ол къатыма бек жууукъ келип тохтады. Ауузундан бир къылыкъсыз тьютюн ийис да урду.

Былай къарагъанда, кёзюнг тоймаз сыфатындан. Гынтгысына уа Нальчик шахаре тарлыкъ этеди. Мен илму-излем институтунда ишлегеними билемисе? Азрет ёсюмюнден ёргерек кётюрюлдо, баям. Къызыл кёлегини тизгинни жыйгъан къызыл галстугуну тьойюлген жерине эки-юч кере узалды узун акъ бармакълары бла. Сора ол бармакъла бла къалын къап-къара чачын да тарады. Тап ишленген бурунун эки-юч кере тартды бир такъыйкъаны ичинде. Школда да алай болуучу эди. Аны ол къылыгъын бек алгъа Танзиля эслегенин да унутмагъанма.

«Азрет, бурунунгу жауур этесе», – деген эди бир жол къыз. Шёндюгю акъылыма бой салсам, къыз, баям, Азретге кёз къарата болур эди. Бу жол болмаса, эс бурмагъанма Азретни кёзлерине. Уллу къара кёзле. Алай нек эсе да аланы хыкки басып тургъан сундум, сууланып эдиле. Школда Танзиля бла бир партада олтургъаным себепли, ич сёзюм билмегенликге, сьоймеклик жырланы макъамларын мурулдаучусун а унутмагъанма. Жырчыкъла жазыгучусу да эсимдеди.

Юйюбюзню аллында кириши къаяла,

Анда кёгюрчюнле бугъалла.

Сьоймеклик къаннга кирген эсем а,

Ийнарла жерден чыгъалла.

Аллай тизгинлеге узакъдан кёз жетдирген болмаса, кёл салып бир кере да окъумагъанма. Халсызлыгъым Танзиляны жанына тиер деп къоркъуп. Ол бу тизгинлеге эс бур десе уа, кесими дуняда бек насып-лыгъа санар эдим, манга сьоймеклик жыр жазгъанына ишексиз болуп, терекле, гюлле, сабанла да мени ючюн чакъгъан, булбулла да мени ючюн

жырлагъан сунуп. Танзиля школда Азретге кѳз жетдириучюсюн а сезгенлей жашагъанма. Аны къатына барып, кюлюучюсюнден да жарыкъ кюлсе, ариудан-ариу болуучу эди. Олсагъатда аны жүрек ариулугъун менден башха жан эслемегенди. Ол затланы эслер ючюн, Танзиляны чолпан кѳзлерини кюлгенлери, сѳлешгени жүрегинге бир башха жашау бергенин сезерге керек эдинг.

Бюгюн а анга хар тюбегеним сайын кючсюнеме, бир кишиде болмагъан узун бал бетли эшмели Танзиля, сенсиз жашау жокъду манга деп къычырады тауушун киши эшитмеген жүрегим. Алай андан ургъан жылыуну уа сезмейме. «Таукъан, папам ѳлмесин, сени туугъан къарындашыма санайма», – дегенин кѳп кере эшитгенме. Аллай къызгъа керти сѳзюнгю не айтып ангылатхын? Танзилягъа жыр этип, аны жашыртгын окъуп, кесими жапсара жашайма.

Бийикде – таула, къалын чегетле;

Тѳгеригибиз – къая тар.

Сен, ариучугъум, кетип бара эсенг,

Жанынгы кесиме къоя бар.

Тылыуум кѳкде туман болады;

Ах, ичим къара кюйгенден,

Эки кѳзюмю къакъмай къарайма,

Жюрегим кемсиз суюгенден.

– Иги жаш, Танзиля меникиди, аны атын унут, – деди Азрет, орамда мени бла кѳбюрек сюелгенине ыйлыкъгъанмы этди, алайдан терк кетерге ашыкъгъанын сездим. – Жазгъанчыкъларынгы да окъуй-окъуй турама. Газетле, журналла да бизни къолубуздадыла. Кесинги алгъа салыргъа кюрешгенингы къоймасанг, жазгъан затчыкъларынгы юслеринден керти сѳз айтыргъа да къолубуздан келликди. Ол заманда чабырларынгы чыклары бек терк седирерле!

– Чабырла къойчу атам да киймегенди.

– Адамлыкъ даражанга багъа бичгенлигимди.

– Мени тукъумум ѳзден тукъумланы орта чыхырларында жүрюген тукъумду.

– Ангыладым аны да, акъыллы писатель. Ёзденле махтаныучу заман къайда болгъанын унутма, тилингы къапдырырма.

– Азрет, мен танымагъан адам туюлсе, не махтаныргъа къалдынг?! Андан ары Азрет ауузундан сѳз чыгъармады, кетди.

Сен мени жүрегимден кетмейин,

Ол битеу отун санга бергенди.

Къадар мени насытлы этмейин,

Сени башхагъа дурус кѳргенди.

Мен а, Азретден айырылгъандан сора, ол тизгинлени окъудум кеси акъылымда. «Кече тюшюмде, кюндюз жашау жолумда нек къоймайса мени? Тюшюнгде кѳргенинг тамамды дегенлигингиди?

Таукъан, эссиз хапарларынгы къуллары-къарауашлары болуп жашагъандан не магъана? Ёмюрюнгде къызгъа бир суюмеклик сѳз айт-

магъанса. Сора не излейсе андан?!» – ол кимни ауазы болгъанын ангыламадым.

Танзиля, мен ангыламайма суймеклик не зат болгъанын деп айталыкъ туйюлме. Бу жол тюбешгенибизде бек тансыкълады, мени санга къошханым жокъду, манга къарындаш излетмейсе, насыплыма деп.

Къыз онг къолун онг билегиме шош салды. Билегим угъай, жүрегим бир сейирлик жылыу сезди, кёзлерим алас-булас кёрдюле. Ол къолун билегимден айырады деп къоркъдум. Бир кесекден аны къолу къолуму угъай, бетими сылагъан сундум. Ма бусагъат бетин бетиме жетдирликди. Мени уа къызылуқълары сууукъ сууну къайнатырыкъ эринлерим аны чолпан кёзлерине жууукълашдыла. Нек эсе да сол къолум бла узун эшмелерине узалдым. Не затдан эсе да элгенип, къолуму артха алдым. Кёзлерими ууа, сылай кетдим да, ала жангыдан дуня жарыгъын кёрдюле. Олсагъатда Танзиляны сыфаты дуняда бармыды-жокъмуду унуттурду. Андан уллу, керти суймеклик болур амалы жокъду.

Хар заманда да алай болгъанлай турлуқъ сундум. Сёзюбюз, муратыбыз, Аллахдан тилегибиз да – бир, тылпыуубуз да – бир, ундуругъубуз, жастыкъ-тёшегибиз да – бир, энди тууарыкъ сабийле да – экибизникиле, Танзиляны жүрегини тепген тауушун эшитгенимде, къоркъгъан окъуна этдим.

Хар заманда бирге боллуқъбуз. Къоншуда туууп, бирге ёсгенбиз. Аны анасы Зулийха, атасы Мухтар бла мени атам Къаншаубий бла анам Афууажан бир юйюрню адамларыча жашай келгенбиз. Аланы жангыз сабийлери – Танзиля, бизде уа – юч жаш бла бир къыз. Сукълана болурму эдиле бизге Танзиляны атасы-анасы? Айталлыкъ туйюлме. Бир жол Зулийха анама: «Афууажан, бек насыплыса», – дегени уа эсимдеди. Сабий эдим, ангыламагъан эдим ол сёзлени магъаналарын. Баям, жангызлыкъны сагъышы болур эди ол сёзлени айтдыргъан.

Школдан сора Танзиля университетни романо-герман факультенини ингилиз бёлюмюн махтау бла бошап, ишлерге анда къалгъанды, илму бла кюрешеди, Азрет малкъар тил бла адабият бёлюмню тауусханды, мен агроном болгъанма. Жангылгъан эсем да, тюз жолгъа тюзелген эсем да, билмейме, сабийликден тынгысыз этип тургъан ишни – газетле, журналла бла байламлыкъны алгъанма къолгъа.

Танзилягъа тюбегеним сайын, бир затха эс бурама. Бу жол да алай:

Хар неге да сабий заманындача магъана береди. Баям, нёгер тапса, бюгюн да ойнарыкъды гинжи. Чана бла, конкийле бла да учарыкъды, онг тапса, къызыл тамгъалы жыйрыкъчыгъыны этеклери, къуш къанатларыча, желде сюзюле. Бетин-къашын бояп а бирда кёрмегенме.

Мен бу жол аны кёзлерине бюгюн биринчи кере кёргенча, бек ышанлап къарадым да, алада кесими суратымы кёрдюм. Мени кёзлерими суратлары уа кёрюне болурламы аны кёзлеринде? Ол жахил сорууну уа къалай сорайым кесине? Анга жаланда бир кере айтханма былай: «Дуняда сенден ариу къыз болурму»? – деп. Уялдым. Алай ол мени

сёзлериме башха магъана берди: – «Къарындашына эгечи хар заманда алай кёрюнеди».

Бир жол мен жашла бла суюлип тургъанымлай, Танзиля арт жанымдан келип, кёзлерими эки къол аязы бла къысхан эди.

– Билдим ким болгъанынғы, Танзиляса, – дедим.

Мени ол сёзлерим суюмекликге жан саллыкъларына ишексиз эдим. Къадалыргъа керекме. Письмо жазаргъа таукел болдум. Ары дери тюберге суюдюм. Телефонум бла сёлешдим да, «Балкарияны» ол кюн ингирде боллукъ тоюна чакъырдым.

– Мени ары Азрет чакъыргъанды, бирге барырбыз, – деди Танзиля.

Сууукъ тин-тери басды мени. Санларым суудула, жүрегими тебиую санларымы тыпырдатды, бирде кесин жокълады. Кесими дунияда жокъгъа санадым. Жокъма мен дунияда.

* * *

Зулийха Афууажанны бюгюн башха кюнледен эсе, алгъаракъ жокълады. Уллу къоз терекни тюбюнде ариу оюулу кийизни юсюне олтуруп, кюн ишлерин да эте, ушакъны къыздырадыла. Зулийха, алгъадан окъуна кёлюнде болгъанны ачыкъ этер акъыллады бюгюн.

Экисини да къууанчларына саналлыкъ арбазларын, юйлерин бютюнда жарытырыкъ, суусапларын къандырлыкъ, бек алгъа Зулийхагъа асыу берлик, алай таулу адетге хазна сыйынмазлыкъ хапарын башларгъа сылтау излейди.

– Эй къыз, бюгюн бурунум бир бек суююнюп, жашаусуз этип турады, – деди Зулийха, урчугъун тобукъ тийресине келтирип, онг къолу бла буруп, анга жангыдан жан сала, – бюгюн Танзиля келмесе, мени ётюрюкчюге санагъыз.

– Аллах къызгъанмасын, насыплыса Зулийха. Танзиляны ариу ышаргъаны, сабыр сёзю окъуна бардыла эл багъасы, – дейди Афууажан, эшиу этген ийнелерине аякъ бюкдюре. – Аллах бирди, ол барлыкъ юйге да бек сукъланама. Заманы болгъанды, тышына чыкъсын, санга бешик жыр айтдырсын. Биз кесибибизге ёлюмсюзлюк тилей, эртте этер ишибизни артха ата барабыз.

– Къалай акъыллы адамса сен, Афууажан, – деди Зулийха, къол ишине сабырлыкъ бере. – Кимни да бек суюген адамы айтырыкъды ол сёзлени. Адамны жүреги тохтамай жашаугъа дау этгенлей ашырады заманланы.

– Тюз айтаса, алайды. Кёп зат излейди адам жашаудан.

– Тюзюн айтсакъ, ол уллугъа-гитчеге да төреди, биз тергеу этип юрешмегенликге.

– Айып этме, эй къыз, бир иги зат тюшюп турады эсеме.

– Айт, Зулийха, айт, арт болжалгъа салма.

– Эй къыз, былайда туугъанлы да къоншуда жашайбыз, кёзюнг къара болсун деп айтмагъанбыз бир бирге, игилик сурагъан болмаса. Бизни

татлылыгыбыз дуня ырысхыдан кеп кереге игиди. Сабийлерибизде болган татлылык а?

– Аллах хакына, Зулийха, мен айтырыкъланы айтдынг. Эрттеден да бир иги зат тюшюп турады эсеме. Бу арт кезиуде уа ол оюмум башымы бийлегенди да, юйюмде бир жангы жашау башланган сунуп турама, аны санга айтыргъа да базынмай.

– Нек базынмайса, сен бла мен ич сезюбюзню бир бирге айтмасакъ, кимге айтырыкълыз? Биз туугъан эгечледенми башхабыз?

– Танзиляны бла Таукъанны бирге къошармы эдик, сиз угъай демесегиз?

– Аллах бирди, Зулийха, мен айтырыкълны сен айтдынг.

Афууажан бир кесек сагыш этди да, ариу эринлери, кексюл кезлери бирча ышардыла. Эр кишини къолларына ушаган уллу къол аязларыны терлегенлерин ал ботасына сюртдю. Ол кек кенглигине кез къакъмай къарады. Олсагъатда Афууажан кекде жулдузла излеген сунар эдинг.

Ол кезиучюкде алайгъа Къаншаубийни тамата къарындашы Асхат келип къалды. Тиширыула ёрге терк турдула.

– Кюнюгюз ахшы болсун, – деди Асхат, алгъа Зулийханы, ызы бла Афууажанны къолларын туту. – Ёрге озуп бара эдим да, сизни керюп къайтханма. Аллах къызгъанмысын, зауукъ этесиз, ишигизни да, ушагъыгъызны да къыздыра. Мен билип, татлылыгызы туугъан эгечлеге тенгди, сукъланаман сизге. Жууукъ юлюш болуп къууандырсагъыз а, бек ырыз боллукъма.

Афууажан бла Зулийха бир бирге къарашдыла. Жашны анасы ол сезге ыразылыгъын билдире, башы бла хаулады.

– Къыз да, жаш да былайда бир арбазда ёсгендиле, – деди Асхат. – Башха элlege барып, келин, киеу излеп айланырыкъ туюлюсюз. Мени эрттеден эсеме тюшюп турады бу иш. Къыз да, жаш да биз айтхандан чыкъмазла, таланган.

Олсагъатда Асхатны халына эс бургъан адам, ол Мухтарны бла Зулийханы юйлерине барып, жууукълукъ алып, къолларын тутуп, алгъыш этип чыкъгъан сунар эдинг.

Ол эфендилеге къошулуп, маулютлеге жюрюмегенликге, кесин таныгъанлы динге уллу келлю туюлюдю. Урушха атланган кюнюнде Чеченланы Керим жазгъан дууасын жанындан кетермегенди. Урушдан сау ол къайтаргъанына ишексизди.

Асхат къанлы урушха киргени сайын, уллу Аллахны атын сагъынмагъан сагъаты болмагъанды. Ол аны жюрегин жылытханды, игиликге, керти кезбаусуз жашаугъа келлендиргенди.

Ариу акъ бетли Асхатны – къалын сакълалы ариу ишленип, къыш да, жай да тешмеген башлы къара сахтиян чурукълары, кюмюш тилини жылтырагъаны узакъдан эсленген бел бауу, гелефей кенчеги. Бирда болмагъанча тап ишленген агъачы ол жыл санда да бек тириди, аскерде тенгленин алларындан барыучу заманындачады, хазна тюрленмегенди, атлашы, жюрюшю да – алай.

Колхоз ишден эрикмегенди урушха дери да, андан сора да. Отузунчу жыллада устазла хазырлагъан курсланы тауусуп, башланган класслада сабийлени жазаргъа, окъургъа юйретип тургъанды.

– Мен айтханны юсюнден сагъыш этигиз, – деди Асхат, алайдан кетип тебирегенинде, – бир акъылгъа келишигиз. Эр кишиле бла мен сёлеширме.

* * *

Аналарыбызны тюбешиулеринден хапары жокъду Танзиляны. Мен да бу жол элге баргъанымда, атамы къарындашы Асхат чалындыргъанды. Мен аны бла артыкъ уллу ушакъгъа кирмей, бир жанына таяргъа суюдюм. Къызны акъылын билмей этилген оноу къаягъа жумдурукъ жетдиргенден башха туююлдю неда тау сууну суймейлик жырына тынгылагъандан. Прометей къаягъа бегитилгенден башха туююлдю мени ишим, къолум-аягъым да къурушупдула, тилим сёлешмейди, кёзлерими ау басыпды. Танзиля Азретни сайлагъанды жашау нёгерге. Ол ишни бузар къарыу къайда. Ахшы умутларым тау ыфчыкъладан аууп, къая къоюнуна къысылып тохтагъандыла. Мени къыйынлыкъдан сакълагъан таулагъа тынч кече тилейик. Танзиляны уа къууанчлыды суймеклик дунясы, жокъ жюрегинде къайгъысы.

«Сакъла, Таукъан, жайны келирин, къышны келирин да. Къызгъа къагъыт жаз. Жаз башыны ариулугъун келтир манга, ол кесингсе де. Жюрегиме да ырахатлыкъ, тынчлыкъ бер де. Не этейим, жокъду менде аллай ёт да, кишилик да» – ол ауаз тынчлыгъымы алды.

* * *

Сейирге-тамашагъа къалырсыз бюгюн манга келген письмону окъусагъыз. Аны Алийханланы Танзиля жазгъанды.

«Таукъан, былайда сени кёлонге жетерча сёз тапмай тынгылайма. Къарындашыммы дейим, огъесе шуёхумму дейим? Къайсын сайлайса? Къайсына ыразыса? Экисин да жазаллыкъма бир бири ызындан.

Сени биринчи китапчыгъынгы алдым бюгюн тюкенден. Аны ал тизгинлерин окъугъан адам ахырына чыкыгъынчы тынчайырыкъ туююлдю. Ол къысха чыгъармада бек кёп затны юсюнден айтылады.

Эрикмейсе, хар оюм сагъыш этдиреди, къууандырады, жарсытады. Культурагъа, искусствогогъа, суратлау сёзге кёзонгю жангъдан ачады. Ала уа адамны ёмюрлюк жашау нёгерлеридиле. Аллай затлагъа сансыз къараргъа жарамайды. Адамны энчи къадарына бютюнда, суймеклик ауара этгенсе ол адамны.

Кёзбаусуз айтайым, суймеклик ючюн жашагъанынгы ангылатханса. Айтчы ол къызны керти атын, мен да къууанайым, къарындашым. Дуняда болгъан халладан, суйсенг, суймесенг да, аз-кёп болса да, юлюшлю бол. Ала бизни къатыбызда сюеледиле. Аланы кёре билсек, бек игиси олду.

Таукъан, китабынгы «Акъ ташны къара баууру» деген бѣлюмонде жазыучу суратлагъан таш Къайсынны «Жаралы ташындан» башхады. Сабырлылыгы, тѣзюмлюлюгю бла уа ушайды «Жаралы ташха». Кѣрюмдюсю бла уа угъай. Сен адамны къадарын ташны юсю бла суратлагъанынг себепли, ташны тѣзюмлюлюгю, былай къарагъанда, кѣрюмдюсю окъуна озгъан жылланы арыта келген таулуну сыфатына ушайды дерге базаынама. Кѣкню уллулугъун ѳнчелерге къолундан келе эсе жазыучуну, ташха адамда болгъан жашау халны бергени ючюн, даулашыр кереклиси бармыды? Неда суу жагъада ѳсген тал терек чачын тарай тургъанын кѣзюбюзге туура эте эсе поэт, суратлау сѣзде болгъан кючню не бла ѳнчелерге боллукъбуз?! Бир зат бла да угъай, аны кертилигине ийнанып къалыргъа керекбиз.

Аллай шартла жашаугъа, тарыхха, табиьгъатда бола тургъан жангылыкълагъа кѣз къарамыбызны тюрлендирип, бусагъат заманны дунябызгъа туура этип тохтаиды. Кѣк кенглигинде уча эсенг, ары энди барлыкълагъа хапар айт. Таукъан, бирда-бирда кѣзбау этген сунма, бек иги китап жазгъанса. Анда болгъан суратлау сѣзню бир зат бла да тенглешди-ралмайма. Билген, ангылагъан затыбызны суратларгъа къоркъгъаныбыз тамамды. Илхамлары, фахмулары учхарала ол затны англамагъанлары уа бешишди. Аллайланы юслеринден керти сѣз айтыргъа ашыкъмайбыз. Ол бек аманды.

Таукъан, кѣп жаншадым, айып этме.

Танзиляма мен, къарындашым, жангы китабынгы сакълайма».

* * *

Быллай ишни ким кѣргенди: Танзиля суратлау чыгъармагъа алай терен багъа бичерча кыыз болгъанды деп кимни акъылында бар эди. Айт анга, базынып, суюмеклик сѣзюнгю.

* * *

Редакторну ишлеген жерине биринчи кере бармайма. Алай хар жолдан ары атланнганым сайын, инбашларымдан бир ауур жюк басханча болама, суюсенг, суюмесенг да, чыгъармамы юсюнден аны бла ушакъ этерге тюшеди.

Повестъни литература жигитлеринде болгъан оюм, сабырлыкъ, чамланыулукъ, билим, эслилик ангылашына эсе, жазыучу чыгъармасыны юсюнден тартынмай сѣлешеди.

Редактор бла хар ушакъ этгеним сайын, аны ким болгъанына тюшонеден-тюшоне барама. Биринчи тюбегенибизде, аны отоуунда бир бирге жууукъ олтурабыз. Мен да жазыу иш бла кюрешгеними биледи. Редакцияда Таусогъа жетген отоу эркинди. Анда аны столундан, шинтигинден сора да бери келгенлеге деп, шинтикле, олтургъан заманда юч-тѣрт адам сыйынырча, диван да бардыла. Телевизор – гитче, алаша столчукъда. Кенг терезеле ариу гуржаба жабыу бла жасалыпдыла. Отоуну къабыргъаларында сурат, кюйюз деген зат жокъду – сыйдамды

къабыргъа, ариу акъ бла сюртюлюпдю. Стол юсюнде – ариу акъ телефон, жарты жазылган къагъытла!

Отоуда эркин олтурама, эркин солуйма. Ары кирген сагъатымда уа жунчугъан эдим, шагъырейлигибиз кесине иги да жер таба баргъанлыкъгъа. Таусо эки аягъын мени таба иги да созгъанды. Олсагъатда жумушакъ артлы шинтиги артха иги да ыхтырылгъанды. Бир кесекден аякъларын бир бирге жюклеп, бауурун столгъа салып, кёзюме къарап тохтады. Къысыкъ кёзлерини жылтырагъанларындан мен ангылагъан: ала кишиге да игиликни жокълай болмазла. Къалын эринлери, кёзлери да ышарыргъа кюрешгенликге, не ауруу бар эсе да, чапыргъаны иги да билинген бетинден сууукъ аяз ургъан сундум. «Уубет» деучюдюле быллайлагъа.

Ангылагъанма мени сёзюме тынгыларгъа хазырланнганын. Бир бири юслерине жюкленип тургъан аякъларын энишге эслеп салмаса, ариу къара кёнчегини бучхакълары бла сыйпарыкъды аякъ кийимлерин. Мен бу затланы жаза тургъан сагъатымда, аны миллет культураны юсюнден илму ишге тартхан, кёп болмай газетде басмаланган статьясыны юсюнден айтыргъа суйгеними унутуп, мен да Таусону кёзюне кёз къакъмай къарадым. Нек эсе да бирда жунчумадым ол сагъатда. «Сен – ким, мен – ким» деген оюм окъуна келди акъылыма.

«Жашчыкъ, не излейсе менден», – десе, не айтырыкъма? Кёресе да, эссизлик къаллай халгъа келтиредиде адамны? Мен Таусоча аты айтылган партия къуулукъчуну статьясыны юсюнден айтыр чекге жетишмегенмеми? Ол оюмгъа жууап бералмайма. Жаш жазыучуну гынтысы къолгъа алыпды мени. Редакторгъа эссиз сёз айтсам, мен ангылагъандан, кёлю кюллюкдю, къууанырыкъды. Андан эсе, кесим жазып башлагъан повестими юсюнден хапар айтайым. Анга багъаны Таусо бичер, зынтыу-лугъуму ангылап, сени кибиклени повестьлерин окъургъа заманым жокъду деп, муратын ачыкъ этип тохтаса уа? «Жаш жазыучу фахмулу болгъанын ангыласа, кесин кёкде учхан сунады, тенглери да кёкге къарап, анга сукъланган. Зарланган этериклерине да ишексиз болуп, бир-бирле бла сёлеширге, аланы айтханларына тынгыларгъа да бюсюремей тохтайды», – деген эди бир жол Таусо. Алай ол иги адет туюнюлдо деп а айтмагъан эди. Баям, Таукъан мен айтхан шартладан кесине оюм этер деген магъананы туурагъа чыгъарып къойгъан болур эди.

Биз, бири бирибизни оюмун, айтханын дейик, тюз ангылагъан адам болсакъ, жангыллыкъ туююл эдик. Нек къууанмазгъа керекбиз шуёхубузну ишине? Ол излеп, соруп, керти ишин иги да эслиликни биргелерине жюрютген къартланы айтханларын тынгылы жарашдырып, аланы туурагъа чыгъарыргъа къолундан келген, окъууу жетишген шуёхубузгъа нек къууанмайбыз.

Мен бу затланы Таусону газетде басмаланган статьясыны юсюнден айтыргъа таукел болдум. «Сюйсенг, суймесенг да, аллай статьяланы окъусанг, сен керти адам боллукъса», – деп да къошайым.

Айтдым, тынгылатдым. Ол оюуму билдиргенден сора, Таусо, шингинден ёрге туруп, къатыма келип, мени бла саламлашды.

«Сюйген къызынгдан умут юзгенинги иги этгенсе», – деди олсагъатда сюйгенни-кюйгенни юсюнден чыртда сёз айтылмагъан чакъда.

Мен аны аманлыкъны ишин къолгъа алыргъа хазырланган кёзлерине тиредим кёзлерими. Ол къыз бизге келин боллукъду, Азрет мени племяннигимди дегенинде, кесим – алайда, жүрегим а жерге къапланып, Аллахдан болушлукъ тиледи. «Алгъа болмаса, артха атламазма», – дерик эдим, жаным ичимде болса.

Зауукълада жерни, кёкню да жырлатхан элимде кёргенме мен Таусону. Кёремисиз бу сатлыкъны? Налат болсун сатлыкълагъа.

* * *

Танзиля, бюгюн олтургъан жеримден ёрге турургъа, къымылдаргъа, сёлеширге къарыуум жетмейди. Къалам тутхан бармакъларым къурушуп, къолума алгъан затым жерге тюшюп кетеди. Кеси кесиме зор этип жазама бу тизгинлени. Санга письмо жазаргъа базынганым ючюн сынайма ол затланы барысын да. Сюймекликни окъ-топ да тыялмазлыкъларына ийнандым.

Сюйсенг, айып эт, сюйсенг, кюлюп зауукъ эт, сен сёзюме эс бурмасанг, магъана бермесенг, ёмюрде юсюмден кетмезлик къыйынлыкъ сынатырыкъса манга. Сюймеклик не зат болгъанын эндиге дери ангыламагъан сунма. Угъай, школда бир партада олтуруучу заманыбыздан бери да тынчлыкъ бермейди манга сюймеклик. Быллай иште кёз ачмагъанма: сюймеклик кеси да тынчайтмайды не кече, не кюн, мени уа акъылдан шашдыргъан заманлары болады.

Танзиля! Бек къыйын кезиуюмде таулу жомакъла бла жолоучу болама. Алада да сюймеклик хар кимге да бирча жакъ басмайды. Чыртданда акъылынга башха оюм алма, сюймеклик отунда кюйдюрме мени. Къуруда «къарындашым» деп тургъан сёзюнгю эт кери. Ариу жашауну жолуна тюшейик. Ант этдирме. Ёмюрден ахыргъа бюгюнча ариулай турурса, мен саулукъда.

Сюймеклик письмону кёк кюкюреген тауушха санасанг да, тюздю, ол ариу эшмелеринги шош-шош сылай, жүрек тебиуюнгден хапар айтыр, бир сёзюмде да алдау болмагъанына шагъатлыкъ этер, келечилик айтыр, сени жангы жашаугъа кёллендир.

Бюгюн санга письмо жазаргъа базынган Таукъан къалай насыплыды! Сени «сюйгенлени», мени «сюймегенлени» ачы сёзлерин унутдур, харамлыкъларына сокъурандыр, керти да, кёзбаусуз да муратынгы айтып.

Айтыргъа да болурса: «Сенден башхаланы сюймекликлери харамлыкъны жаудуруп, сени сюймеклигинг а тау ауушладан адурургъа нек керекди деп?»

Не да айт, сант этген сунма. Акъ таулары кёюнларында ёсген жан, жашауну ёмюрлюк чууагъыса, эт мени насыплы. Жай кечеме, жай кю-

нюме кѳууандыр мени. Тау сууларыбыз тенгизге жетселе, солурукъ сунабыз. Мен а, айып этме, анамы кѳоюнунда да тынчайырукъ тѳуюлма сенсиз.

Таукѳанды санга бу сѳзлени жазгѳан, тангны энтта да атарына ий-наннган Таукѳан».

* * *

Бу жол Таусогѳа тѳобегениме сокѳурандым. Зыраф да, зар да адамгѳа санадым аны.

– Сени кесинг жазгѳан затлагѳа ыразы болмагѳанла бардыла, – деди Таусо, шинтигинден ѳрге кѳтѳюрюлѳп, ишчи отоуунда ары-бери атлай. Ол хапарны айта туруп да, башын ѳрге тутханлай, арталлыда мени таба кѳарамайды. «Кѳарындашым» деген сѳзню уа терк-терк кѳатлайды.

– Сѳюмегенлеринг кѳпдѳюле, кѳарындашым, – деди Таусо, – бу жыл санда халкѳ бла жау болсанг, ызлагѳан жашау жолунгдан шашарыкѳса. Мен жаш адамла ючюн жаннган отха кирирге хазырма. Мени башым бла уа киши да ойнамасын. Башханы кѳой, кесинги китабынгы юсюнден да обкомгѳа кѳагѳыт жазгѳандыла. «Таукѳан сени бла терк-терк тѳобеше тургѳанын билебиз, бу тарыгѳыу письмону аны кесине окѳу да артха кѳайтар», – деп бергендиле. Угѳай демегенме. Ма анда жазылгѳан бир кѳауум сѳз:

Таукѳанны повестин окѳугѳандан эсе, агѳачда кѳанатлыланы жырлагѳанларына тынгылагѳан, арбазда кѳыттайны тепсегенине кѳарагѳан хычыуунду бизге. «Ташха ѳлом жокѳду», – деп жазады Таукѳан. Бийик таугѳа ѳрлеп, ташны андан энишге тѳнгеретчи, ол заманда кѳѳюрсе аны кѳалай чачылгѳанын.

Жаш сѳйген кѳызны юсюнден быллай оюм этеди деп силкинесе, Таукѳан. Кѳайдан билесе жашны башында кѳаллай сагѳышы болгѳанын? Санга айтханмы этгенди?

«Танг энтта атар» дегенинг а не магѳананы тутады? Бусагѳатда жашау саулай да кече кѳарангысы болгѳанлаймы турады? Башха жашау-му кѳюсейсе?! Алыкѳа эрге бармагѳан таулу кѳыз Асият, халкѳ кѳарап тургѳанлай, тешинип, кѳлге кирип жууунады. Ол неге ушагѳан ишди?!

Душманларыбыз агѳачха ташайып, анда аманлыкѳгѳа хазырланып, жангѳдан баш кѳтѳюрюп башлагѳандыла. Ол неге ушагѳан ишди, Таукѳан? Биз Гитлерни ууатханлы элли жыл болду. Сен не душман хапар айтаса?!

Азатлыкѳ келир. Кѳанатлы, тузакѳгѳа тѳюшмей, кѳутулур азапдан. Туман басып турмаз элибизни хар заманда. Кетер, Аллах буюрса. Ол заманда байрам кѳууанчы келир. Халкѳгѳа жюрек ырахатлыкѳ келир, баш эркинлик да келир, табар ол туугѳан жерин, жангы жашауну. Кѳаллай жашау керекди, Таукѳан, санга?

Кѳкде жулдузла жарыкѳ жанадыла. Бизге уа келмейди аланы жарыкѳлыкѳлары. Неди ол айтханынг, Таукѳан?

*Мен жатарма киши жеринде узакъ,
Къабырымы сакъ жауунла жууарла!
Саула, сиз болугъуз халкъыбызгъа сакъ,
Азатлыкъны ёкюллери тууарла.*

Не азатлыкъ излейсе?

Танг жарыгъын сакълагъанча сакълайма Танзиляны жүрек сёзюн!

– Ма алайды, къырандашым, – деди Таусо, письмону кёкюрек хур-жуунуна сугъа.

– Кязимни 1910 жылда жазылгъан назмусуна чурум тапхан сиз эт-мезлик жокъду.

– Мени уа нек къошаса?

– Айып этме, тамата, письмода сени ауазынг ангылашынады. Кёп болмай, обкомда сени Исмайылны юсюнден жазгъан тарыгъуунгу окъугъандыла, мени да тынгылатып.

– Да обкомда мени письмому халкъгъа нек окъургъа керек эдиле?

– Ол соруугъа мен жууап бераллыкъ туююлме.

– Къарайма да, сен а кёплеге оюн кёргюзтюрюксе. Ишге чакъырыр эдим деп тура эдим. Сокъурандым. Сарыуек жүрекли, бёрю улугъанны къатлагъан жазычу кёреме сен. «Кёкде жулдузла жанадыла, алай аланы жарыкълары бизге келмейдиле», – деп жазгъан адамса сен.

«Азатлыкъ келир», «Танг энтта атар» деп жазаса. Совет власть берген азатлыкъ азлыкъмы этеди санга? «Танг энтта атар» деп, кесинг кибиклени эски жашауну къайтырына ийнандыраса. Ачытырыкъса кесинги, хатанг бизге да жетер деп да къоркъама.

– Андан терен кирме, тамата. Мен комсомолчума, атам алчы къой-чуду, коммунистди.

– Не алаMAT киши эсе да, сени тюз жолгъа салалмагъанды.

– Жумуртхада тюк излеп кюрешесе.

– Сен жазгъан китап тюзлюкню боюнун бууаргъа чакъырады халкъны.

– Суратлау чыгъармагъа тюз багъа биче билмейсе, тамата.

– Сен юйретиргеми къалды мени башым. Игиликни ангыламагъан жанса, жазычучукъ.

– Бусагъатда отузунчу жылла туююлдюле. Сени сантларынга киши да тынгыларыкъ туююлдю. Бар эдиле мурдарлыкъны туудургъанла. Кийимлери, жүреклери да – къара адамла, Совет властыны жаулары, тюз адамланы жойгъанла. Сен Андрей Белыйни жазгъанларын окъугъанмыса?

– Мында ишлеген халтурщиклени жазгъанларын окъуп да бошаймайма.

– Белыйни юсюнден жукъ окъумагъанмыса?

– Алан, къырдынг муну бла, бу ким эсе да?

– Сени кибикле жойгъандыла аны замансыз.

Москва университетни фахмулу студенти, жаш жазычу Борис Бугаев озгъан ёмюрню жыйырманчы жылларында Андрей Белый деп

кесине псевдоним алып, литературагъа ышангылы жол алгъанды. Мычымай тюшедиле муну ызындан, кесини тукъумун Белый деп тюрлендиргенди. «Акъла» жанлыды, Совет властхъа къжауду. 1920 жылда поэт тыш къыралгъа кетер акъылгъа келип, тилек къагъытланы бир бири ызларындан жибереди Кремльге. Кёпле кюрешедиле анга болушургъа. Бир кере да тюз жууап алмайды башындан. Жашыртын документлени биринде былай жазылыпды: «1923 год. Большевицкий вождь Лев Троцкий, подозрительно оглядывая литературный фронт, метит грозным перстом Андрея Белого: «Самый псевдоним свидетельствует о его противоположности революции, ибо самая боевая эпоха революции прошла в борьбе красного с белым». Эта идеологическая революция – сигнал для ТПУ: взять на прицел». Журнал «Новый мир. 1998 г. №6.

Мени китабымы юсюнден жазгъанынг ол магъананы тутмаймыды?

Таусо, кёз кёре, угу-жугу болду, олтургъан шинтигинде иги да энишге чёкген сундум. Мен жукъ ангылай эсем, солууун да алалмай къыйналды. Бир заманда жукъа ууртлары къызардыла, бурун жанлары агъардыла. От жагъада жана тургъан оту ёчулгенча, тегерегине тынгысыз болуп къарады. От жагъаны кюлюн къозгъаргъа къысхач излеген сунар эдинг, ол энишге ийилип, алайда онг кюлу бла, сол кюлу бла да тегерекни-башны къармагъанын кёрсенг. Баям, от жагъасы отсуз къалгъанына кюйдю-бишди. «Эй-хей, тыпыр суумасын, таланнган», – деди кеси акъылында.

– Не ишди бу, тыпыр ташым да суууп башлагъанды. Угъай, алай а жарарыкъ туйюлдо. Бир суубурунну жаншагъанына тынгылап, нек бузама къанымы?! Кесинги юсюнгден аман сёзле жазмазларын сюе эсенг, тап жюрют кесинги, иги повестъле жаз. Кеси намысынгы, кеси даражаны ангылап атла, къайда болсанг да. Мен китап басманы редакторуна, сен а – сабанлары битмеген, айып юсюнгден кетмеген колхозну агроному. Бармыды былайда тенглик? Жокъду. Бармыды былайда телесине керилрге сылтау? Жокъду. Сора керилме. «Насып къачан болса да манга жол тапмай амалы жокъду», – деди. Аллахдан, адамладан да игилик тиледи. Мен а айтып къояйым: акъылынгы башынга жыйып, учхалауукъ къылыгынгы тюрлендирмесенг, жаным саулукуда жанынг жылынырча бир жангыз игилик этмем. Менден юйрен жазаргъа, жашаргъа да. Аллыма тобукъланып жилисанг да, жапсармам, жаным сау болуп».

Таусо ёре сюелди да, мени кёзюме суху къарады хыкки кёзлери бла. Юсюне къара жамычы къаплап тургъан сундум, бир уллу къара ауана кёз юсюмде сюелгенинде. Ол жан хуржунундан бир къара таракъны чыгъарды да, жукъа къара чачын артха тарады, къара кёлегини баш туймесин тешиди, къара костюмун тешип, кеси олтургъан шинтикге «кийдирди». Ол сёзюн шарайыпсыз айтыргъа хазырланды. Таусо, жашагъан дуниясында юйюрю къууанчсыз болмазлыкъларына толу ийнанып, кеси насыплылыгынгы бла мени насыпсызлыгымы кёзюме тутаргъа таукел болду. Кертиге кёп ётюрюклени да къошарыкъды ол. Кесини олсагъатда сынагъан тынгысызлыгынгы чачарыкъды, «къарындашым» деген сёзюне

да кьошуп, чам этген халда бирде атлары дуниягъа айтылгъан адамланы сёзлеринден да юлгюле сайлап, мени уа керегими берликди.

– Жазыучучукъ! – деди ол кысха. Къургъакъ жётел этип, тамагъын ариулай, узун бурун кыйырына онг кьолу бла узала.

– Ол дегенинг а неди?! – дедим, ауазымы кётюрюп.

– Жаш жазыучулары атларыды ол.

– Адам кесини ким болгъанын ангылагъандан игиси уа жокъду. – Къолларымы, эринлерими кьалтырагъанларын сездим. Андан ары сёз айталмай турдум иги кесекни. Тилим бюлдюргю этип, ауузума сыйынмай кьалды. Сабийле, мени негерлерим, кёзюме кёрюндюле олсагъатда. Ала бир бири ызларындан чабып, тау сууну шорхасына ташайып, жууунуп, андан чыгъып, арлакъда кьачан эсе да бирде суу баргъан ызда жайылгъан кызыу кьум тёбеге, суугъа чанчылгъанча, чанчыладыла. Мен а турама сюелип, жууунургъа кьоркьуп, сууукъ тин-тери басып.

Атамы, анамы да жокъладым алайда, аланы болушлукъларын изледим. Тюзюн айтсам, аланы алайда кёрмегениме кьууандым. Атам анама:

– Совет власть кьулланы, кьарауашланы аякъ тюплерине атып кьойду бизни, ахырысы-кысхасы, – деп, бир затдан буюкьмай айтырыкьды акьылында болгъанны. Алайсызда аманлыкъ этерге сылтау излеп айтханнга Таусо аякъ бюгерикди.

– Иги ёкюрлюксе, теири, жазыучучукъ. Сиз тукьум хапар айтхандан кьутулмай кьалдыгъыз!

Арыгъаны таныла, тау артына ауа баргъан кюнню кёрдюм, терезеден кьарап. Кырдыгым кьуруду, башым жукъ ангыламай тохтады. Къайсынны «Осуятында» Харуннга келген кюн келе тургъанын сездим. Адамлагъа кыйынлыкъ излеген, кыйынлыкъ сынагъанлагъа жюреги бла кьууаннган адамны кьатында жерге жыгъып, бешилик этмезлигин тиледим Аллахдан. «Тукьум» деген сёзю ауузумдан чыгъармагъанма, кьайдан билди акьылымда не болгъанын? Кьулакъларым, башым боран, ырхы тауушдан, таудан кьар юзюлген тауушдан толдула. Бу уубет кьайдан билди мени акьылымда не зат болгъанын? Сабийлигимде кёрген душманым ушкогун кёкюрегиме тиреди. Сампалына кьатыллыкьды бусагъат. Уллу Аллах, кюч-кьарыу бер. Сакъла мени ёлумден.

Налат боллукъ, ит Азрет жетдире турады манга бу кыйынлыкъланы. Уллу Аллах, тюзлюкню терен магъанасын ангыларгъа акьыл бер игиге, аманнга да.

– Тамата, мени тюз ангыламагъанса, – деп, шош да, хычыуун да сёлеширге кюрешдим. – Жазыучу жазыучу болгъанын, алим алим болгъанын, кьуллукьчу халкьны жумушун этерге жаратылгъан жан болгъанын ангыларгъа керекдиле. Аны айтыргъа кюрешеме. Эссизлик этип, жюрекке сау болмазлыкъ жара салмайкь. Адамсызлыкъ жокъламасын бизни.

– Сау бол, акьыл юйретгенинг ючюн! Мен жийиргеннген затланы айтдынг, таматаны кёзюне кьарап. Таусо столуну кюбюрчегинден чыгъарып, кёзлюкле салды кёзлерине. Бу жол болмаса, эсленмегенме аны

ол затын: боюнуну кысхалыгынын, кьолларыны бармакълары добарла болгъанларын. Бармагъында жюзюгюн, сагъатын да онг бууунунда болгъанларын да биринчи кере кёрдюм.

– Жашчыкъ, дуняда къайгъысыз жашаргъа сюе эсенг, «аноним-щиксе» деген оюмунгу унутхан эт.

Бу жол Таусо да жумушакъ сёлеширге кюрешди, эл телисиз болмагъанын да сагъынды. Аны не ючюн айтханын ангыламадым. Кесин а телиге санарыкъ туйюлдю. Азретни бла Танзиляны уа сагъынмады.

Дагъыда тюрленди Таусо. Жукъакъалакъ бети ачыу буугъанча къаралды. Тёгерегине къарады, ичерге суу изледи, баям. Узакъ бармай тапды излегенин, арлакъда гитче столчукъну юсюнде графинни алып, андан стаканны толтуруп, суу куйду да, солумай ичди ахырына дери. Ауузундан кёкюрегине бир кесек суу тёгюлгенин эслемеди.

Бу отоуда андан сора да экеулен олтурадыла – тиширыула. Бусагъатда ала мында жокъдула. Терезеге жууукъ барып, аны жабыуун сол жанына тартып, тышына – узакъгъа – башлары кёрюнмеген кысыр къаялагъа къарады. Не затны юсюнден сагъыш этгени уа белгисиз эди.

* * *

– Оу кюнюм, не этесе, Таукъан? Письмонгу алып, аны окъуй турама. Дуняда къарындашым, эгечим дегенден иги да, хычыуун да сёз бармыды? Бир ата-ананы айтмасакъ, аладан иги да, хычыуун да, жылы да сёз жокъду. Жюрегим кюеди, жанады. Уялмай, сен айтхан сёзге къалай бой салырма мен?

Ах кюнюм, не затла айтаса, Таукъан? Жилиятма мени. Жерге кирейим андан эсе. Кавказ таула экибизге къарап чамланырыкъларындан хапарынг бармыды? Миллетде жюрюмеген адетге бой саладыла была дерле.

Сен суратлау сёзюну устасы аллай адепсиз ишге къалай бой салдынг?

Тилим тутулду мычымай. Сёлешалмайма, жазыу эталмайма. Тышында терезе тубюнде чапыракъ тауушла окъуна элгендиредиле бусагъатда мени. «Сюймеклик жаш жюреклеге от салады, аланы бир от жагъагъа къаратады», – деп жазаса. Санга элтген жолум ёмюрлюк насыбымды дейсе. Угъай, бу иш ёмюрде эсибизде болмагъан кюйлени туудуругъа боллукъду бизге. Ол къаядан секиртир экибизни да, жигитлени къанлары тёгюлген жерге кёмер экибизни да. Ол игиди, сен айтхан сюймекликден эсе!

...Танзиляны жюрегин бир сейирлик сезим алды кьолгъа. Алыкъа биз билмейбиз не зат болгъанын. Эртге-кеч болса да, туурагъа чыгъар ол сезим. Бусагъатда уа аны акъылында болгъан зат: элге барып, Таукъанны адепсизлигин айтыргъады кеси анасына да, Афууажаннга да.

* * *

Танзиляны кёзюне, алгъын къараучумча, къараргъа заман кишилик, таукеллик да берсин. Письмо жазама деп, айырылыпмы къалдым манга суратлау сёзюмю жазаргъа илхам да, онг да берген Танзилямдан? Олду

чыгъармаларымда тиширыуну ариулугъун ай бла кюн бла тенгешдирирге кёзбаусуз таукеллик берген. Тиширыуну кёзлерини ариулугъу, тылы ийлеген кьолларыны жылыулары поэтге назму жазаргъа, тиширыуну жулдузла бла, танг жарыгъы бла тенгешдирирге онг берген кючю, кьудурети, киши айтып ангылаталмазча халаллыгъы, чомартлыгъы кюнде, кечеде да биргебизгедиле.

Не айтып тюберикме бюгюн Танзилягъа? Письмому сансыз этип нек кьойдунг дерге кишилик кьайда менде? Жулдузлары жаннганлагъа сукъланып жашайма дерме, «Таукъан, жаным, кьалайса?» – деп, алгынча эркелетсе.

Азрет, Таусо да университетде боллукъдула бюгюн, Мухтарны кьызчыгъы Танзиля кандидат диссертациясын кьорууларыккъды. Аз кёл кенгдирмезле Азретлары манга. Бу факъыр, жулдузу кёкден кюйноп тюшгенин биле тургъанлай, не айланады кьарамын жерге тиреп дерле, атлагъаны сайын аякълары чалдише, инбашлары да тёммегин энишге тартып, боюну да боюнсадан кьутулгъан ёгюзню боюнуна ушاپ, кьынгырына кетип.

Кюльорле аямай. Мени болумсузлугъуму ангылап этедиле ала алай.

Зулмулукъда жырларгъа керекди жазыучу, кьатындагъыла да анга кьошулуп жырлар ючюн. Тюзлюкге кьажау болгъанланы бетлерин халкьгъа туура этер ючюн. Жазыучу бла киши да ойнамасын. Анга кьара сабан сюрмеклик, кьол кючю бла кьысыр кьаяны ояргъа кюрешгенден башха туюлюдю. Алай сунаргъа керекме, Азретле, Таусола бла демлеше туруп. Нек билмейди Танзиля ол затны? Алим алимни биргесине болургъа керекди дегенлиги болур. Кёремисе, диссертациясын болжалындан алгъа тамамлап, бюгюн илмулу бола тургъанын. Азрет да болур аны ызындан илмулу, Таусо харам да. Айтдырмай кьоймай эсегиз, кёк кенглиги тарлыкъ этеди жазыучугъа, суйген кьызы бла анда учуп айланьргъа.

Аны алайлыгъын билмегенми сунаса мени жауларым? Биледиле, билмезге сюедиле.

Мен университетге жууукълаша тургъанымы Танзиля да, аны кьатында сюелген Азрет бла Таусо да эследиле. Танзиляны нёгерлери эркелетгенлерин кёрюп турама. Хапар айтадыла, энди Танзиля кеси намысына тасха тюшюрмей, алгъын этиучюсоча, мени бла жарыкь саламлашса, дуня кьууанчындын юлюшлю боллукъма. Письмом жолуму кесди эсе да, суймекликди терс, башха киши да угъай. Азрет бла Таусо Танзиляны ортагъа алып, университетни эшигине жууукълашдыла. Артха кьайтыргъа неда алгъа барыргъа билмей, армау болдум. Жюрегими ынычхагъанын эшитдим. Бир кесекден жюрегим кьара кийди. Мени кьан жугъу ташлагъа жыккъды. Дагъыда эшитдим жюрегими ынычхагъанын. Тамблагъы кюнюмю суратларына санадым ол кьыйынлыкъланы. Мен университетге жууукълашдым. Аны эшигинде уа – уллу кьара кирит. Бу палах не затды?! Не болдула ол адамла уа? Анам, атам, манга болур болду. Жилимагъыз сиз! Кьыйын сермешде да тюзлюк хорлагъанды.

Башкесле окъуна ёлтюралмагъандыла аны. Алай Азрет бла Таусо кюлюп, хыликкя этип, урушда атсыз къабыргъа сукъдула мени. Ой, къаллай къыйынлыкъ сынадым бюгюн. Жаралы солдатны ынычхауун да эшитдиле къулакъларым.

Сюймейлик, нек сынатаса манга бу азапны? Дуня къыйынлыгы – жюрегимде...

Бир заманда шош аяз сылады бетими. Кюлмегиз, тели сагъышларымы чотха алмагъыз. Энди жазыллыкъ повестими ал тизгинлерин къагъытха тюшюрдюм:

Танзиля, ол эки жашдан айырылып, артха къайтды да, мени къучакълап: «Нек мудахса, къарындашым? – деп сорду. – Бюгюн къууанчынг сени кёкге учуругъа керекди, эгечинг ученый бола турады».

* * *

Алийханлары къызларына къурманлыкъ этдиле, Танзиля ол ишни болурун сюймей тургъанлай. Къууанч Мухтарны атасы Азнауур къачан эсе да бирде агъачын «Тапшинден» аркъасы бла келтирип ишлеген юйюню ичи къонакъдан толугъа эди. Азрет бла Таусо да мындадыла. Азретни атасы Мухтар къурманлыкъгъа семиз ирик, Танзилягъа алтын жюзюк келтиргенди.

Таукъанны чакъырмагъанды Танзиля. Жангы юйюр къурауну юсюнден Асхат, Зулийха, Афууажан этген оноу юркютгенди Танзиляны. Къаншаубий бла Афууажан а мындадыла – къонакълагъа угъай, юйлю адамлагъа саналадыла ала мында. Алада болгъан жарыкълыкъны кёрген адам Таукъан юйдегили болгъан сунарыкъ эди. Къаншаубийни жырлатхан да этдиле къурманлыкъгъа жыйылгъанла. Башха жерледе, башха заманлада багъалы этдириучю Къаншаубий экинчи кере сёз айтдырмады. Ол жырлап башлагъан сагъатда Мухтарны арбазын жарыкъ аязы сылады. Тауларыбызны къыланч жоллары бла бийиклеге элтиучю аякълары къанат таууш эте тепседиле Къаншаубий жырдан сора. Ёмюрле бла эски болмагъан тюз тепсеуге жангыдан жан салгъан сундукъ уста, алай женгил тепсегенине къарап.

Къаншаубий да, Афууажан да Азретни мында болгъанын билгенлеринден сора, ачыгъындан тынгысыз эдиле. Ахшы муратларына ким эсе да от салгъанча болдула, ол отну Танзилядан сора киши да ёчюлталмаз.

Бир бирлери бла кёзлери бла сёлешедиле Къаншаубий бла Афууажан, ишни болушун ангыларгъа сюйюп. Афууажан тюш кёрген эди, Танзиля Таукъанны атдан атаргъа кюрешип. Кесини да ол къобуз согъаргъа ишленген ариу къоллары да кюннге кюйюп.

Афууажан Танзиляны къатына барып, ариу айтды, Таукъанны атдан атмазлыгъын тиледи. Къыз а кюлдю: «Мен Таукъанны атдан къалай атар эдим. Тюнене таудан кийик ёлтюрюп келгенин жаратмагъанма. Жарамайды алай – дунягъа жашаргъа деп туугъан жанны жояргъа. Ариу жырны жер жутхандан башха туюлюдю ол. Уруш жаш солдатны жойгъанын кёргендиле аппаларыбыз. Аны ючюн сюймейме кийикни

илишаннга алганны. Афууажан, ахшылык тилейик дунягъа жашаргъа деп жаратылгъан жанлагъа. Эшитмейик ана сарнауун.

Афууажан терлеп уянды. Уруш тютюнюн этдирди Танзиляны айтханлары. Огъурлу Зулийханы огъурлу кызына алгъыш этди ол.

Азретни атасы келтирген кърманлыкны да кърюп, жууукъ-тенги Танзиляны тегерегине чабып айланганлары бютюнда этдю Афууажаннга. Юйюне кетер акъылгъа келди. Узакъ барлык туююлдю. Бир арбаздан чыгып, экинчи арбазгъа кирип къаллыкды. Къаншаубий: «Къубадий кызы, былайда сен къанынгы бузарча зат жокъду, – деди, Афууажаннга, аны тынгысызлыгына жарсып. – Кызыны жюз адам тилейди да, алгъан а биреулен этеди. Сени жарсыуунг жашынга болушмаз. Болса, – насыбыбыз, болмаса да, кесибизни отха атмакъ. Олтур жеринге, жарсыуунгу кишиге билдирме».

Таусо ушакъгъа хазна къошулмайды, Азретни тауушу уа ич отоудан арбазгъа эшитиледи. Ол да узакъ бармай кандидат наук боллукъду. Къарачайда, Малкъарда да ол жыйгъан жомакълагъа, халкъ жырлагъа анга дери киши эс бурмагъанды. Бек махтагъаныбыз Шахмырзаланы Саидни ол затда этген ишине. Алай, бюгюн сау болса, ол да Къалияр улу Азретге сукъланырыкъ эди.

* * *

«Танзиля, бюгюн сабийлигим кезюме кърюндю, – деп башлады Таукъан кызыгъа жибермезлик письмосун. – Кърманлыкда этилген алгъышла къабыл болсулла. Илмуну байрагъын кекге кетюрлюк юйюр къруралыгъа келленгенинге къруандым. Сюймекликни сатхан атасын, анасын сатхандан башха туююлдю. Алай айтханлыгыма, сен сатмайса сюймекликни – сабийликден сюйгенинги этек туююне жыйышыргъа хазырланаса. Мени кибикле уа – хыликка жубанчынг.

Не этейик, сабийлигибизни эгерип, аны бла жубана жашайма. Айтама да, сен да биргеме элибизни огъары жаны тешде гюлле жыйып айлана эдик. Ол заманда да къолум бла эшмечиклеринге тийсем, кек да, жер да, экибиз жыйгъан гюлле да манга сукъланган суна эдим. Бюгюнню термилиуюм сабийликден башланганын ангылагъанма. Энди тюшюмде кереме бюгюнню кюнюме ызлагъан жолуму къыйынлыгын, зауукълугун да.

Зауукълугум – санга тубеген сагъатымы къруанчы. Сен мени сакълап тургъан сунуп, чабып аллынга баргъан чагъымы тенгиз да, кек да кенглиги. Насып жарыгъым, Танзиля, тау башы бузланы эритген кюн таяклары, кетме къатымдан, бийиклеге да учма, сынсытма мени. Сен кюйдорсенг, ичер сууум тауусулур, сын ташым тау ташдан жонулур.

Гюлле жыйгъан кюнюбюзде бетинги къара шауданны сууу бла жуууп, сора эки уучунг бла суу алып, бетиме чачханынг эсингдемиди? Мен тели женгим бла, къол жаулугум бла да сюртдюм бетими. Бюгюннге дери нек турмагъа къоймадым аны?! Биз экибиз бир юйюр кърурамасакъ,

къара шаудан кьурур, элибизни адамларын мудах этер. Ол а къалай уллу аманлыкъды.

Сакълайыкъ шауданны, тау сууланы, къанатлыла уясын, кертмели, алмалы агъачыбызны. Эллилерибиз таугъа жюриюп, шаудан суудан къансынла, тау сууларыбызда жууунуп, тауча бек болсунла, агъач кѣгетлерибиз къанатландырсын ѳхтем таулуну. Жашлыкъ эсиртген жылла зынттыулагъа санатмасынла.

Къалай игиди сюймеклик отунда кюйген. Не сейир, ѳлном кьоркьуун жокъламайды ол. Айтып къояйым, Танзиля, сюймеклик ючюн ѳлген бедиш туююлдо. Аны сынамай ѳлген а насыпсызды. Бу дуниягъа бошунакъгъа келип къайтхан адамды ол.

Игиликни ишин этгенлеге, сюймекликни от жагъасында жылыныргъа кюсегенлеге танг энтта атар, жаз энтта келир.

Бу затланы айтдыргъан сюймекликге махтау!»

Былайда жаш Танзиляны ауазын эшитди:

«Таукъан, кьууанчым, жарсыуум да сенсиз болмазла деп тургъан-ма... Не ишди бу? Жер къапдырлыкъса, къарындашым, манга...»

Къызны терен сагъыш этгени кѳзюне кѳрюндю Таукъанны: «Сенсиз тилим тутулур мени. Сенсиз жана тургъан жашау отум ѳчюлюр мени».

«Къара бу ишге?» – дедим. – Жангылмайма, Танзиляны ауазы эди ол: «Таукъан, танг энтта атар экибизге. Кьуру санга угъай, экибизге да. Таукъан, неле жаншайма мен? Кет, мен тели бола турама. Анам, бусагъатда мен айтхан сандыракъланы Таукъан эшитмесин. Мен сени унутхан кюн жарыкъ жана тургъан чырагъым ѳчюлюр».

Сюймеклик жырымы тизгинлери: «Сенсиз гюлюм чакъмаз».

«Таукъан, сен мени излегенми этдинг? Сюймеклик къагъытынгы алдым. Да экибиз эгеч-къарындаш эдик да? Анам, сен жилярса бу затны эшитсенг. Атам эшитсе, айып этер Таукъаннга, манга да. Билемисиз, жүрегим бирде жырлайды, бирде бузлайды. Менден не излейсе, Таукъан? Тюзюн айт, ары-бери къыркъдырып турма да. Мен къобуз таууш эшитеме. Бу тюшюм туююлдо, ырыслама, сени атанг бла мени анам тепсей турадыла. Аллай адет бармыды таулулада сабийлерини тойларында тепсеген?»

Ма жыр да эшитиледи къулагъыма. Атанг Къаншаубий жырлайды:

Эки сюйгеним барды да мени,

Экисин сюйюп не этеме?

Бири болмаса, бири болур деп,

Аллахдан умут этеме.

Сен сюе эсенг, мен да сюеме,

Кел экибиз да сюйик,

Сен да ай болуп, мен кюн болуп,

Экибиз бирден тепсейик.

Сюеме дединг, кюеме дединг, –
 Айтханынг бары ётюрюк.
 Сыйрат кёпюрден къалай ётериксе,
 Ах, гюняхымы кётюрюп,

Сен суюмей эсенг, мен да суюмейме,
 Сюяллыкъ туююлма зор бла.
 Темир Къазакъгъа минип кюрешеме,
 Да жюрюй турчу жол бла.

Ийнар айт дейсиз, къалай айтайым,
 Мен ийнар айта билмесем?
 Ийнарны сизге къалай табайым,
 Суюмеклик отха кирмесем?

Таукъан, сени атангы жыры Къайсынны бу назму тизгинлерин эсиме тюшюрдю:

Суюмеклик, сен жаз келгенча келесе,
 Сен бизге къууанч, жарсыу да бересе.
 Сен кирмеген юй бар эсе дуняда,
 Жокъду андан жарлы юй жер башында.

Сабыр, оюмлу, фахмулу жашчыкъ, сенича жазыучу болмагъанлыкъгъа, сёзлени бири бири ызларындан мен да билеме тизе. Жюрегим къууанса, жарсыса да, назмула жазыучума. Бир кере да окъумагъанма аланы санга, кёлюнг кюлмесин, эс бурчу бу тизгинлеге:

Столгъа олтуруп, письмо жазам,
 Ий, ариу наным, мен санга.
 Жаратхан Аллах жан салгъан болурму
 Менден къыйынлы инсаннга?

Сени суюгенча, кишини суюмедим,
 Санларым болуп сары алтын.
 Жарыкъ дуням къарангы болуп,
 Ёлеме сени амалтын.

Эндиге дери къалай чыдарем,
 Бу суюмекликни сынасам?
 Бузчукъла агъып, терекле жилийла,
 Атынгы айтып жилиясам.

Мен сени сюеме, ой, айып этме,
 Ах, сюемисе, сорайым?
 Ах, ариу наным, толгъан айым,
 Жанынга кърман болайым...

Сени кезлерингде – дуня сураты. Алада – кесинг чыгъармаларында суратлагъан жерибизни ариулугъу, таугъа элтген айланч жолла, жайны, кышны жырларыбыз; ёзенледе – сабанларыбыз, сабанчыларыбыз; арбазланы жарыкъ жулдузлары – сабийле. Терскликге къажай къая болуп сюелген сени кибик жашларыбыз, адам улуну жер башына жаратхан сени анангча аналарыбыз.

Таукъан, сен а – дуня жарыгъы, менде болгъан суймекликни уа ангыламагъан, билмеген теличигим. Хар ким да санга ушаргъа кюрешидиле. Бир сейирим, ала мудах болсала, сен да мудах болгъан сунама. Жерге, кекге, адамлагъа, литературагъа суймеклигинг халкъны сагъайтсын! Жарыкъ ауазлы бол хар заманда. Сени мудахлыгъынгы керсем, жюрегим кемюр болур».

Сени письмонгу окъуйма былайда: «Танзиля, сен болгъан жерде шаудан суула, терек чапыракъла, гюл бахчала, ариу чакъгъан сабанла жыр айтхан, къобуз сокъгъан сунама. Сен угъай десенг да, урушуп, кычырып, жашаусуз этсенг да, сен бар къадар насыплыма мен, сени тюшюмде керген сагъатлада да насыплыма мен. Ол тюшню манга керпюзтген къадарыма да ыразыма мен...»

Сени, акъыллы да, фахмулу да Таукъанны, бу тизгинлеринги окъургъа онгум болгъан мен да насыплыма! Суймекликни не зат болгъанын манга ангылатхан жашха, Таукъаннга, ыразыма мен. Кеси сёзлеринги кесинге къайтарайым: «Эрттенликде тауланы ийнакълай чыкъгъан кюномсе сен мени. Ингир къарангысында кекге къарап, анда излейме сени. Жулдузла ариулукълары бла ийнакълайдыла сени».

* * *

Таусону ырбыннга тыйып тургъан хапарлары барды. Тышындан адамны хатасы жетгенди дейдиле. Иги адамгъа тюбесенг, насыпха алгъыш этесе, тамбланы юсюнден сагъыш этесе. Къууанч хапар эшитиринге умутчу болуп, ол болса уа, къадарынга баш уруп. Таусону бу ишден эркин этмезле, литературадан эсе, шинтигин бек сюеди. Эки тилни биледи. Жашаугъа алгъыш этгенине тынгылап, дуня зауукълугъун табаса. Ол алайдан кетсе, аны бла махтанып жашагъан жууукъ-тенгнге ауаралыкъ тууар. Бир жол Азретни: «Таусо, сенсиз жашау манга азапды», – дегенин эшитгенме. Кокаланыпмы айтды, келю бламы айтды, сор, аны билген адам тапсанг.

Тынчым, къыйыным да – кесимикиле, болушлукъ излеп, кишини къыйнагъан адам туйюлме. Таусо уа китапчыгъымы редактору эди, суратлау сёзню юсюнден оюмун жаратханма. Суху сёлешип жиберген къылыгъы уа барды. Тюз сёз керекди адамгъа: ол ишинден кетсе, жарсырыкъма, тансыкъ а боллукъ туйюлме. Жюрек жылыу берирге керекди адам адамгъа. Къыйынлыкъ ауур, женгил болса да, сынсытады жаны болгъанны. Аллайлагъа жыр да береди асулукъ. Таусо уа поэтди, биз айтхан оюмгъа юлюш къошсун. Ариу жыр жазса, жырны уа Къаншаубийге айтдырырбыз. Къанатлыла узакълагъа элтирле аны ауазын.

* * *

«Итден туугъан ит, – деди Азрет, кеси акъылында, – ажалына къуртгъанды». Кёремисе аны сен? Биз таныгъан кишиден туугъанса. Атамы юсюнден аямай жазып, къуллугъундан къыстатхансыз. Биз шинжи болуп нек къалдыкъ бу итлени кёзлерине? Кесинден онглуу къарындаш-эгеч да суймейдиле дегенлери кертиди. Мени атам Къаншаубийге орден бердирир ючюн, кече-кюн тынчаймай айланганды. Игиликге – аманлыкъ! Ала атамы юсюнден жаздыла, къуллугъундан къыстатдыла.

Къаншаубий а, колхозну ырысхысына сакъ председателден къутулгъанлай, жутлукъ этип, тёлеуге тюшюп, жууукъ-тенг болушуп, колхозгъа жыйырма жети къой берип, тутмакълыкъ сынамай къутулду.

Энди Таусогъа илиннгендиле. Аны орунуна тюшерге кюрешип айланады этбаш Таукъан. Атасыны башы! Ким саллыкъды аны аллай къуллукъгъа.

* * *

Чакъырдыла Таукъанны обкомгъа, этген оноуларын анга ангылатыр ючюн.

– Таукъан, биз сени адамлыгъынга, билиминге, фахмунга да магъана берип, Таусону орунуна барлыгъынгы тийишли кёргенбиз, – деди бу ишге жуууаплы къуллукъчу.

– Бир да, эки да айтмагъыз, алайгъа тийишли адам туююлме мен, ол иги да, фахмулу да поэтни шинтигине олтурургъа тийишли адам туююлме мен.

– Биз айтхан болургъа керекди.

– Болмазлыкъ ишге къысмагъыз. Таусогъа хурметим уллуду.

– Ол ким болгъанын кёргюзтгенди бизге.

Аз жерде ачыргъа боллукъду адам. Мен кимме айтхылыкъ жазуучулагъа оноу этерге. Ол чекге жетмегенме алыкъа.

– Тели болма, Танзиля да къууаныр, – деди шагъырей ауаз.

– Анам, жанынга тиймесин, не бек таукел болургъа кюреше эсем да, бой салдыралмайма кесиме.

– Атанг да къууанырыкъды.

– Къысмагъыз, анам!

– Къарайма да, бизни оноубузгъа сыйыныучу заманынгы эски этгенсе.

– Къысмагъыз, анам!

Жай чилледе сууукъ жел къалтыратды мени. Жокъ къууанч, жарыкълыкъ да. Жыр, къобуз таууш жер башындан умутсуз болуп къалгъанча, дуняны шошлукъ алды. Кёзлерими къаты къысдым да, элде юйюбюз арты тикни тюбюнден ёрге жаланаякъ чабып чыкъдым. Анда ол ариу талачыкъда сабийле кёп. Мени тенглерим: Азрет, Танзиля, тыш элден кёп болмай бизге кёчюп келген Майылны жашы Таука да – алайда. Ол чабып келди да мени къучакълады. Азрет да, Танзиля да къучакъладыла мени. Алайда табийгъат да эркелетди мени, ариу чакъгъан къалын

агъачдан хычыуун ийис келди манга. Мен сабийлигими ашыргъан майдан кюн жарыкълыгъындан толду.

Кёзлерими ачдым да, тегерегиме къарадым. Нальчик паркда ариу боялгъан узун шинтикге олтуруп тургъанымлай, алайгъа Таусо келип къалды. Саламлашмады, къатыма уа олтурду. Кёп турдукъ бир бирге селешмей.

Манга уллу кёлкъалдысы болгъан сундум. Ол а чырпабаш терекде уя ишлей тургъан чыпчыкъладан кёз алмайды. Къалын эринлери бла теренден къарагъан уллу къара кёзлери бирден ышара эдиле. Къанатлылагъа ким да эс бурурча эди, ата бла ананы бир бирге ал бермей ишлегенлерине. Изеуге баргъан жолдашла алача къаты кюрешселе, таматарындан уллу махтау алып эдиле.

Была тау агъачлада чыпчыкълача къадалып жырламагъанларын эледик. Баям, къайгъылары, ачыулары уа жокъ.

Тейри, Таусо мени излеп келгенди алайгъа. Аны халына кёре ишексизме ол затха. Бир кесекден къалакъ бети, чюй сакъалы топуракъ бет алдыла. Эринлери къаралдыла, кёзлерини, къолларыны къалтырагъанларын да эледим. Эки къол аязы бла онг тобугъун къучакълады.

«Ёмюрюмде бир кишини сатмагъанма, жилиятмагъанма, – деди кеси акъылында. – Ол ишими насыпха санайма».

Хайырынг а тийген болурму адамлагъа? Жашырма, игилигинги, аманлыгъынги да айт къатынгда олтургъан душманынга. Ол сени адамгъа санамайды, сен а акъылынгда болгъанны аны башындан энишге къуяргъа хазырланаса. Мени къарындашха санай эсенг, сагъыш эт.

– Азрет, санга да ышаныуум азды. «Таукъанны китабыны юсюнден эриши сёз жаз, абындыр ол этбашны», – деген сен туююлмю эдинг? Сени оюмунг а бюгюн мени абындырды.

– Таусо, кир ишлеринге мени къошма. Жазарыкъ да, айтырыкъ да болсам, кишиден болушлукъ тилерик туююлме, ачыгъындан сермерикме, сенича анонимкала тырнап кюрешмей. Директобурузну юсюнден тарыгъыу жазгъанма да, атымы, тукъумуму бирда букъдурмагъанма. Кёрюрге ахыры не бла бошаллыгъын.

– Сенден къалсын ол деменгили адамны башы.

– Сют, гыржын кибик таза адамланы тынгысыз этмезге керек эдик. Мен сокъуранганма этген аманлыкъларыма. Сени хатангдан Таукъанны кесиме чамландырдым. Бюгюн мени абындыргъан олду.

Таусо, теке къалкъыудан уянгдан къарт кишича, аз элгенди да, ауурлугъун сезип тургъан башын ёрге кётюрдю, кёзюме жалыныулу къарады.

– Сен айтханлагъа магъана бермей, кеси эшигими кесим жапдым. Мындан къара кюнню да сынатмасын Аллах. Бар, мени шинтигиме олтур, къууан.

Жай чилледе боран да, сууукъ да танытдыла кеслерин. Ёзен туман ариу чакъгъан тереклени къучагъына жыйды. Хар жаннга да игиликни жоралагъан кюн жарыгъы мутхуз болду.

Къыйынлыкъ отундан чыгъаргъа мадар излегенча, тынгысыз къарадым тегерегиме. Ахыр кюнюм келсе да, этеригим ол эди, баям. Кишиден болушлукъ тапмайма. Биягъы мен атамы-анамы да жокъладым. Къайдан биллик эдим, бюгюн быллай палах келлигин. Таусо къатымда олтургъанын да унутханма. Танг жарыгъымыды, огъесе ингир къарангысымыды бу?

Кёзлерим жукъ кёрмейдиле, бир заманда сабий ауазла чалындыла къулагъыма. Акъылымы жыйдым башыма. Паркъда ойнай-кюле айланган сабийле мени къыйынлыкъдан кери этдиле. Ала Таусодан да этдиле кери, туруп кетди алайдан.

Жалгъан дауну къыйынлыгъындан а къутуллугъуму бла къаллыгъымы билмейме.

* * *

Бюгюнню къууанчыма къууанч къошхан ыннамы ауазы эди: бешик жырны аныча ариу айтхан ынна жокъ эди бизни тийреде. Ыннам тудукъларыны барысыны бешиклерин да тебиретгенди бир бирлерини ызларындан. Манга тынчлыкъ бермеген сагъышларым кёпдю. Алай ала бешик жырны макъамын унутдуралмайдыла, бюгюн жаз жылыуун келтирген да ол макъамды, кенг арбазымда омакълыкъны накъышлагъан гюллерими чакъдыргъан да, Танзиля бла селеширге онг берген да бешик жырны макъамы сунама. Таусону сабийлери да бешик жырны биргесине ёсгендиле.

Былайда да жүрек жарыкълыгъымы Таусону юсюнден эсгериюм мутхуз этди. Бек алгъа аны кесине жаным ауруду, юйюрюнден, жууукътенгенден, башхаладан да уялгъанына къыйналдым. «Таусо юйренген ишин къоярыкъ туююдю», – деген эди университетде аны биргесине окъугъан, артда уллу къуллукъгъа сайланган тенги. Анга дуня къарангыды, жүреги бир затха жарымайды. Таусону ангылауунда «аманла» бла кюрешиу анга Аллах берген насыпды. Кимни да Таусодан иги, билимли, фахмулу болургъа, уллу къуллукъда ишлерге не эркинлиги барды? Ангылаймысыз алайын?

Ант этген эдим, ахыр тюбешиуюбюзден сора къатына бармазгъа. Къатышдыргъанды болгъанны: китабымы юсюнден кесиме айтхан «шарайыпланы» къошхан да этип, жазып, керекли жерге тапдыргъанды анонимкасын.

«Мен кишиге аманлыкъ излемейме, мен излеген – тюзлюкдю. Болсун ол хар жерде да, хар адамны юсюнде да. Къыралгъа, адамлагъа хата этгенлени кёре тургъанлай, тынчайып, тёзюп туралмайма. Къаншаубий улу Таукъанны китапчыгъы харамлыкъдан толуду. Кесигиз окъугъуз, ол заманда кёрлюксюз анда мен айтханла керти болгъанларын. Ол акъылымы обкомдан башха жерге ышанмайма. Партиягъа, совет халкъгъа аман айтылгъан оюмла бардыла анда: «Къоркъмагъыз, танг бизге энтта атар», «Жаз энтта келир» ...

Мен бек алгъа Къаншаубий улуну быллай бедишлик китабын басмагъа тийишли кѳрген редакторгъа – Амирхан улу Таусогъа – чамланама.

Дагъыда Таусону кѳолунда ишлеген Исмайылны бетсизлигин да кѳтюралмайма. Аллай сыйлы, жууаплы ишни адамы саудюгерчилик этеди. Аллайла комсомолчулагъа, совет жаш тѳлюге нѳгерлик этерле деймисиз? Басмагъа аллай адам керек тѳююлдю.

* * *

Адамча жашап да башлагъынчы, не къадар чѳйре ишге тѳубедим. Иги тергеу этип къарасакъ, сансыз этип кѳоярча бири да жокъду: алгъа агроном усталыкъны сайлагъаныма сокъуранып, жукъусуз болгъанлай турдум, Танзиляча, Азретча филолог болсам керек эди деп. Атам мал дохтур болурумуну сѳйдю, анам неге да окъу, биргеме жаша ёмюрден ахыргъа деди. «Туудукъларымы да ёсдюре, анамча бешик жыр да айта, жашаргъа сѳюме. Жууугъунг, тенгинг – элде, къалай насыпды кюн сайын аланы кѳрген, ала бла саламлашхан, ушакъ этген.

– Жанымы шахар жашау алады: тенг жокълагъан жокъ, бир бирге ал бермей чапханлай, таза хауа жокъ, ёмюрлюк нѳгерге къыз излесенг, санга насып, кѳууанч, берирчасын табарыгъынг жокъ.

Анам излеген жаланда бир затды: сабийлери ата-ананы биргесине жашасынла. Гурт тауукъ окъуна сѳймейди балалары къатындан кетерлерин.

* * *

Ким сорса да, айта тургъанма сайлагъан усталыгъыма сокъуранмагъанымы. Ал кезиуде нѳгерлерим бла болмагъаныма кыйналгъанлыкъгъа, агрономну иши – жер бла байламлы. Мирзеу ёсдюргенден уллу насып къайда? Мирзеу болса, от жагъанг отсуз къалмаз, тыпырыбыз суумаз, хорларса кыйынлыкъланы. Жерни ташы, агъачы да – сыйлы. Ол къаннга боялмасын деп тилейик. Аны байлыгъы кишиден не гыржын, не ырысхы тилетмез.

Тойлада тепсетген, жырла жырлатхан – ол, сѳймекликни гюлча чакъдыргъан да – ол, сабийлени оюнларын кѳурагъан да – ол, суратлау чыгъармада баш жерни алгъан да – ол.

Аз зат болмаз жашауда: игилик, аманлыкъ. Таза сѳймеклик къутхарыр бар кыйынлыкъладан. Эски жырларыбызны барысында да айтлады аны кертилиги. Ол танг аласы бла терезенгден къарар. Танзиля, ташлы жоллада, боран сызгъыргъан тау тѳппеледе, жауун жибитген сабанлада, малчы кѳшлада, къанатлыланы жырларында да жашайды сѳймеклик. Ансыз жашау суу амалтын кѳуругъан терек бахчагъа ушар.

– Биз тийрени жашчыкълары бла къызчыкълары элни кюнлюм жаны тѳшге ойнаргъа барсакъ, кѳз кѳре, тѳбентин келген къалын туман Юрдю сууну юсюнде таш кѳпюрню къатына жетип, суу боюнуна бауурланса, Танзиля, сен тамашагъа къалып къараучунгу да унутмагъанма. Аны бла кесиме аперимлик алама деп угъай, санга айтыр сѳюме аллай

эсгериулеримден себеплик табама. Манга жашауну кыйматын ангылатхан суймекликди. Манга кызыны жууабын сакълатхан суймекликге махтау, тюшюме кирген таза суймекликге махтау, ёмюрден ахыргъа биргеме жашарыкъ суймекликге махтау. Къырал дарманла жараман суймекликге махтау, эрттен-ингир кезлериме кезюр ойнатхан суймекликге махтау.

Танзиля, бу айтымлада жазгъан хар сёзюм жүрегими жарытады, муратым толлугъуна ишексиз этеди. Ала бош сёзле туююлдоле, жаным, жангы жашауубузну мурдор ташыдыла, сылтаусуз суймеклик, кызыгъанма манга игиликни!

Атам-анам ангылагъандыла Танзилясыз жашаууму жокълугъун. Ол башхагъа кетсе, дуняда болгъан кыйынлыкъла барысы да башымдан басадыла. Ол а ауур жүкдю, аурутмай ёлтюрлюк азап. Танзилячыкъ, суймеклик ёлюмге хорлатмазлыгына ийнанып къалайыкъ, салма санга термилген жүрегиме жара.

Башхагъа суймеклигинги да аякъ тюпге атмайма. Мени насыбым мени биргеме болса суюме. Аналарыбызны этген оноуларын эшитип, дуняа кыуанчы юйюбюзге кирген сундум. Не айтдынг ол огурулу оноугъа? Артха созма сёзюню!

Бюгюн мен насыплыма. Сен да насыплыса. Халкъ да, Аллах да суйген жанса.

Кёп заманла озарла, алай Танзиля бла бирге окъугъан жылларым ёмюрден ахыргъа жолуму жарытханлай жашарла. Бирле сабийине Танзиля деп атаса, унарыкъ туююлме. Дуняда ол атны жүрютюрге тийишли жаланда бизни Танзиляды. Жаланда олду мени насыплы этерик, жаланда олду мени атама-анама кыуанч берлик, юйюмю, арбазымы айча, кюнча жарытырыкъ, тереклерими чакъдырлыкъ, жангы китап жаздырлыкъ.

Танзиля, сен татлы тенгими сёзюне тынгылайма деп, зарлагъа алдатма. Кесинден игини ким суйген сунаса. Мени насыбым тутуп, сени эсинге тюшген сагъатымда айгъа, кюннге къара, жулдузла бла ушакъ эт. Ала айтырла кимни ким болгъанын – сени тамлангы керти хапарын. Кыуллугъу, байлыгы бла махтанган адам керек туююлдо бизге. Адамлыкъ керекди адамгъа. Былайда мен кесими махтагъан сунма. Терен сагъышлы заманларым сени жокълатхан кезиулеринде жаланда сени сёз негерге тапханымы да тюз ангыла. Шашхан этген сунсанг да, ёпкелерик туююлме, суймеклик шашдыргъанды жарлы Таукъанны деп кый. Сени насыплы эталсам, дуняа байлыгы – мени, дуняа байлыгы – екибизни!

* * *

Бош кака кётюрюп тургъанма ансы, кыуллукъ да жарай кёреме жазычулагъа. Телевидение бла радио да тынгысыз этгенлей турадыла мени. Алада ишлегенле малкъар халкъда менден «фахмалу» жазычу болмагъанын бир бирлерине ал бермей айтадыла. Жангы повестими

болжалсыз басмалады литература-суратлау журналыбыз. Аны ызындан а газетибиз махтау статья чыгъарды.

Ма, кѳресиз да, бу затны юсюнде кѳууаныргъа, сагъыш этерге да тюшеди. Асыры жалгъан фатыуала жокълайдыла Таукъанны дегенле болурламы? Оюн тѳююлдю ол сѳзле. Таукъан аягъы ары киргинчи окъуна кѳуллугъун хайырланып башлагъанды дегенле бардыла, тейри. Аланы ауазлары кѳулагъыма эшитиледи узакъдан. Мени кѳлюме жетерге сѳюгенле кѳп болгъанлыкъгъа, учхара адам айтырыкъ оюмла жаныма тиериклерин да биледиле. Ала литературада ауазлары мычымай жоюлдукъладыла. Фахмусу не къадар сай болгъан жолдашны гынтысы элге сѳйынмайды. Тѳзерге тюшеди, жарсыугъа, кесамат сѳзню мычымай кѳолгъа алыргъа да тюшерикди. Литература бла, искусство бла бет этерге жарамайды. Китапланы бир бири ызларындан кѳуйдуруп, суратлау сѳзню магъанасын аны бла ѳнчелерге кѳрешедиле. Жангы ишимде да эшитеме аны кѳпледен. Ол сѳзле бла кеси кесибизни сѳкгенибизни ангылайбыз. Кѳолубуз, аягъыбыз кысхады.

Мени бу оюмуу окъурукъла болурла, билмейме сѳзюм къалайгъа жетеригин. Мен билген: «жазыучулары» кѳзлерине шинжи болуп чанчыллыкъма. Махтанчакъгъа да чыгъарырла атымы. Ала «народныйлени» жокъларыкъ сѳзледиле.

Фахмулуланы кѳтюрсем, миллет литературабызгъа аман боллукъ тѳююлдю. Фахмусузла уа башларын къабыргъагъа урсунла, боран кесин къаягъа ургъанча. Аллайланы литературадан сокъурандыралмазлыкъыбызны да билеме. Кѳрмеймисиз, ол «народныйни» хар жангы китабы чыкъгъаны сайын, сѳзюн-башын тюрлендирип тебирегенин. Телевидениягъа чыкъгъан сагъатында уа, ит чибин къапхан ажир кирик, ѳрге-ѳрге секирип сѳлешгенин.

Кѳп айта болурма, алай хар сѳзюмуу ызы къалса сѳюме. Ол заманда сѳюмеклик насып бергенча, кѳгюм чууакъ болур, игиликни мурдорунда аманлыкъ туумаз.

* * *

Къадарым, мени ары-бери сыза келип, бу ишни тѳйишли кѳрдю эсе, мени сѳзюмуу этерге кимни да не эркинлиги барды?! Насыпха, биллимери, фахмулары, акъыллары болгъанла аллай учхара силкиниуден кенгедиле. Жел къайсы жанына урса, ол жанына жан атханла башхаладыла. Аллах ол халгъа кѳллендирип жаратханды ол къауумну. Сора тѳзерге керекбиз, демлешип кѳрешмей. Сѳюгенлерибизни бетлерин, жюреклерин жылытыргъа кѳолдан келе эсе, кѳууанып къалайыкъ.

Сѳюгенлерибиз жашагъан арбазланы кюн, ай жарытханларына да кѳууанайыкъ, юйлеринде бешик тебиретген келинни кѳууанчын кѳрюп кѳууанайыкъ. Аллайла салгъан жашау жол, сора кѳпюр адамлагъа ѳмюрге кѳуллукъ этерикдиле, тутхучлу къанатлары бизни ахшы умутларыбызгъа учурлукъдула.

Дуниягъа кёз ачдыргъан къысха заманны ичинде сынсыгъан кезиу-лерибиз да болдула. Ол затха мен этерик барды деп билмейме. Кюйсюзлюкге хорлатып, хомух болургъа уа жарамаз. Огъурлулукъ хорламай амалы жокъду жашауда. Алай болмаса, кёлсюзлюк кимни да ырбыннга тыймай мадары жокъду. Кюйсюзлюк къанатларын кергинчи, адам улугъа насып келтирген суймеклик жашауну толусунлай къолгъа алып.

Танзиля, кече-кюн да сени ауанангда турама. «Къоркъма, суймекликден юлошсюз туйюлсе, – дейди манга ахшы муратым. – Эрттенликде таулагъа кюн тийген чакъгъа къара да, ол кюн таякъла жүрегинги жылытырла, Танзиля да къатынгда суймеклик жырны макъамын эшитдире. Къалай къууанчлыды ол жашау! Жюрегинги ачытырыкъ ишлеге да тюбериксе. Алай ала сени угъай, харамлыкъны къолгъа алгъанланы ачытырыкъдыла».

Быллай кезиуде мени сагъышларым узакъ жолоучулукъгъа элтдиле. Анда эски журтубузда – мамыр жашау! Кёк – чууакъ, жайлыкъла – малдан толу, таула этегинде – сабанла, терекле ариу чагъып. Дагъыда артдаракъда мен кёрген: жашла – чалгъыда, кызла – дырында. Аланы жырлары, Юзлюйню уа къобуз тауушу – тау тёппеледе эшитиле. Узакъ жолоучула миннген атларын бир ауукъгъа тохтатып, ол сейирлик жашау кюйге учунуп тынгылайдыла.

Ыннам, Созай кызы Абидат, хар заманда тенглери хапарларына тынгылатыргъа суйген адам, мени келгениме асыры къууаннгандан, тойда тюз тепсеуню кызыдыргъан сунар эдинг, аны кенг арбазда мени аллыма айтып келгенин кёрсенг:

– Жюрегими кюн тамыры, жашаууму жашауна жарыкълыкъ къошхан кёз жарыгъым, къайдан чыкъдынг? Бюгюн сакъламагъан къууанчым!

– Ынна, санга асыры тансыкъдан бюгюнню ишими тамблагъа къоюп келгенме.

– Атанг да аллай халал жанды. Манга тансыкъ болгъанлай, къой сюрююн нёгерлерине аманат этип, кечди-эрттеди демей, жайлыкъдан юйге келиучюдо. Бир тасхабызны да айтайым былайда. Атанг жаш заманында окъуна мал урларгъа да ёч эди. Алгъын байланы малларын сюрюп, Тау артына ётдюрюп тургъанды, артда уа – колхоз малланы. Байла аны ызын тапмагъанлыкъгъа, колхоз бек терк къолгъа этди аны. Жигитлигине эл сукъланнган жашыма юч жыл тутмакълыкъ сынатдыла. Ол андан къайтхынчы, жашау къыйынлыкъ сынатып, юч жылны жер бла ушакъ этип турдум.

Аллахха минг кере шукур, алгъыннгы ишине тохтап, колхоз къойланы бек иги айнытып жашайды, тёлюню да бирда андан кёп киши да алмайды колхозда. Ол тутмакълыкъ сынагъаны чырмайды ансы, уллу орден аллыкъ кишиди атагъыз. Балам, аппагъыз а жангы жерден келген заманында окъуна жырлары бла кызланы жюреклерине суймеклик ауруу салыучу эди.

– Ынна, санга уа жыр этгенми эди?

– Аны уа соргъан иш да этме. Ынна чачына-башына, жыйрыкъ жагъасына узалып, тизгинин жыяргъа кюрешди. Бетини жыйырылгъанлары кетип, нюр жайылды арыкъсуу уууртларына. «Элими, аламны кюн, ай сыфатлы кызы Абидат», – деп, жырлап башласа, тауда кийикле да тохтап тынгылагъандыла анга. Кет, эй жаш, айтмазлыгъымы айтдырдынг. Сен, ариу балачыгъым, суймеклик кече-кюн да арбазын жарытып тургъан юйде туугъанса. Суймеклик сени арбазынгы, юйюнгю да кече-кюн да дуняны жарытханча жарытханлай турсун, жюрюген жолларынгы да.

Сабийлигим арытхан жоллада айланып, арбазыбызны берекетлигин кёрюп, ыннамы мени бешикге белеген кьолларыны жылыулары кёкге учургъанларын жангыдан сезип, дуня заууклыкъ сынадым. Кёрген, сынагъан затларым – барысы да жашаууму жарыкъ этген ёмюрде унутулмазлыкъ кьюанчым.

* * *

Жаш заманым (сабийлигим деп окъуна айтайым) эсиме тюшсе, кеси кесимден уялама. Тенглери, артыгъыракъда кызыланы кьатларына барсам, ушакъгъа кьошулургъа базынмай, ёре сюелгенлей, хар кимни хапарына тынгылап (аланы магъаналарын да хазна ангыламай), хар ким да мени болумсузлугъуму ангылагъан сунуп, айтыр сёзюм ауузумдан чыкъмай, бешикликке кьалгъан сагъатларым кёп эдиле. Танзиля уа мени кьарыусузлугъума ичинден кюлген сунама. Азрет эди манга эс тапдырыгъа кюрешген: «Сен башы терен акъылдан толгъан атаны жашыса. Хар сёзюнг бизни кьюуандырлыгъын билип кьой. Ол Ахматны кёремисе, тенглери арасында айтыр сёзюне юйде хазырланып келгенин айтханды бир жол. Кюзюню аллына сюелип, боюнун алгъа созуп, кьолларын ары бла бери атып, ма алай юйренеди уста сёлеширге. Аны ол халы адабият дерследе окъуна ачыкъ эсленеди. Эс бурчу аны ол халына. Уста сёз жашауну жарыкъ этеди. Сен кьарап турчу, мен Танзилягъа кьалай уста лакъырда этерикме...»

Азретни акъыл юйретгенине ыразы болдум. Алай Танзиляны сагъынганлай, ол жашагъан арбазгъа, жюрюген жоллагъа баш уруп жашагъан жаным жансызлыкъны сынады. Баям, кызыгъа керти суймеклигим олсагъатда белгили болду кесиме. Эрттенликде жукъудан уянып, кёзлерими ачханым сайын, танг жарыгъындан алгъа Танзиляны сыфатын кёрюочю болдум. Тангнга этген алгъышымы Танзиляны анасына этген алгъышым хорлай башлады.

Нек кьолгъа этди мени бу сейирлик сезим?! Бирде ол кьыйынлыкъ менден кёкге учхан чапыракъча кетеригин кюседим, жаныма тынчылыкъ излеп. Жай чилледе кыш келип, мени жамычы тюбюне жыйып, сабырлыкъ ал, жаш жанынга десин, эс тапдырсын. Окъуугъа кёл сал, атаанангы, устазларынгы суй, кызыны ариулугъуна баш уруп заманынг келликди тамбла десин. Ол затны кышдан кесим тилейме.

Кыш кетсе, жай келир, санга кызыланы сайлатырыкъ жай. Ол заманда кьюуанырса жашауну ариулугъуна, насып ол кюн туугъан кибик санга.

Ол кюн бетими насып сылагъан сундум. Бир бек эркелетди ол мени, сабий заманымда ыннам, анам эркелетиучюлерича. Алыкъа юсюмден сабийлигим кетмеген да сундум. Аталары, аналары саула ол къууанчдан кери болмагъанларын эшите тургъанма.

Мен насыплыма!

Атам, анам, сора суймекликди мени насыплы этген. Жыр макъамы да алагъа къошулса уа, соргъан да этме жюрегимде болгъан къууанчны. Ала жашаугъа къанат берген, жансызгъа жан салгъан таркъаймазлыкъ кючдюле, хапарлагъа, кёзбауагъа бой салмазлыкъ суймекликни эркелетирик, игилени бетлерин хычыуун сыларыкъ кюч.

* * *

Тюшюнде кёрген хычыуун затларынга бла эсгериулеринге ийнанып жашамакълыкъ, ёлгенни сау этерге кюрешгенден башха туююдю. Тюшюмю бла эсгериулерими кезиуонде сынагъан къууанчымы чотха алмагъанлыгъымды былайда айтхан оюмум. Суймекликни юсюнде биреуге эришмеклик бек акъылсызлыкъды, жилиялукъ жашау – ай неда кюн къара булутха ташайып, ёмюрде да андан чыкъмай турлукъ хал сынатхан къыйынлыкъ бла тенгешдириуге боллукъду аны, дуняны къолгъа этген къарангыллыкъ бла. Къалай къутулайыкъ ол къыйынлыкъдан? Таза, кёзбаусуз, ёмюрлюк суймекликди андан къутхарлыкъ. Дуняны жарытырыкъ, жашау терегибизни чакъдырлыкъ, сабаныбызны, гюлюбюзню чакъдырлыкъ суймеклик.

Сени сайлаунг санга кёлсюзлюгюн кёргюзтдю эсе, айны, кюнню жарыгъы санга бир заманда да бермезле жылыуларын. Жазны жашил таласы, къанатлыны жарыкъ жырлары да – бош ол заманда.

Аллай затланы кимден да иги ангылагъан Танзиля нек кюйдюреди бирде жюрегими? Тюнене танг жарыгъы бла эришген сёзлерин айтып, бюгюн а кырдыгымы къуу этди, кёзюме къарап, Азретни илмугъа кёл салгъанын махтап.

Болсун не иги да, не махтаулу да Азрет. Суймеклик къол таш туююдю бирде ары, бирде бери сыза айланыргъа. Неге керек эди Танзилягъа ол иш – Азретни аямай махтап, сора ол кесине жазгъан письмону къолума тутдуруп, окъу деп къысаргъа. Сенсе айым, кюнюм дерик сунуп, жашап келеме, суймеклик отуна кёмюлюп. Къызда ол акъыл жокъ. Бир кюн кёрмей къалсам, Танзиля, санга тансыкъ болуп, жумушакъ шинтигим ташдан да къаты болуп олтурама. Телефон бла сёлешмей, кюлген тауушу шибилля бутагъы болуп эшитилген чакъда да ауазыны хычыуунлугъу суймеклик сылхыр этген башыма таукеллик бере жашайма.

«...Билеме, жилиятырыкъса мени, кюйдюрлюксе, къуу этериксе, – деп жазады Азрет. – Мен терс туююлме, къадарынгы жаула, – дериксе ахырында.

Ангылап турама жангылгъанынгы. Тынчаймам, сени арт къууанчынгдан сокъурандыргъынчы. Кёп заманны жюрегими теренинде сакъ-

ланнган сёзлерими айтама санга. Жюрегиме ырахатлык берирми бу телилигим?

Ариуум, кыйынлыкны кетюралмай, къара кесеу болгъан жюрегими кьюуандыр. Учёныйни колхозчугъа алышма. Сени ариулугъунга, субайлыгъынга сукълана жашайма, сени арбазымда тойда мени бла тепсер кюнюнгю сакълай. Алай болгъандан арысында уа не кыйынлык, не жарсыуу да, термилиуню ауур жюгю да, зарланы бизге тежеген кыйынлыклары да менден кери кетерикдиле. Атам иери кереклери алтын, кюмюш бла сырылгъан атха минерикди, анам омакъ, жумушакъ тахтагъа олтурлукъду. Арбазымда эрттегили халкъ жырла жырланырыкъдыла, жашлыгъыбыз а жулдузладан да жарыкъ болуп. Эсингдемиди школда Исхакъгъа айтычу сёзлеринг: «Гюлде – шинжи бутакъ».

Ол сёзлени эсибизге тюшюргеним ючюн айып этме. Экибизни суюмеклик гюлюбюзде да шинжи бутакъла мени жукъусуз этгендиле. Сени атынгы айтхан сагъатымда атам ёсдюрген терекле, анам ёсдюрген гюлле бютюнда ариу чагъадыла, кёз кёре, кьолгъа алгъан ишимде кёлсюзлюк этмезге болушадыла. Илму ишиме бичген багъангъа ёхтемлик, жангы танг жарыгъын да береди манга, кечегиде кюн чууакъ тийгенин да санайды. Сени манга жоралагъан кёзлерим бютюнда жарыкъ кёрдюле. Санга этген жырларымы энди кёпле арасында жырлайма.

Ол жарыкълыгъымы къарангы этмезинги тилейме».

Азретни письмосун окъуп, акъылымда болмагъан затха тюбедим. Ол аллай оюнду, кёпле ангыламазча – кыйын чот. Ал сёзлеринде – кёлсюзлюкню азабы. Баям, къыз жашха «суюмеклигибизни тутхучусулукъгъа сала» деп, ахыр сёзюн айтхан болур.

Азретни письмосун манга окъургъа бергенин а ангыламадым. Ичимден айып окъуна эдим Танзилягъа. Анымы хыликкя этди, огъесе меними? Адамлыкны къачына къатылмайыкъ. Ол не кёп оюнла кёргюзтсе да, кесинден тюнголталлыкъ тюйюлдю. Мени бек суйген жашау жырымды Танзиля.

Ашхамда арбазыма къарангы жата башлагъан заманда, Танзиля арбазымда кёрюнсе, танг жарыгъы кесин танытады. Юйде да чыракъ керекли болмайма. Палах болгъан жерде насып болгъанын да кёрдюк, аманлыкъ бла игилик да бирге айланнганларын сынадыкъ. Суюмеклик берген насыпха жетген а жокъ дунияда. Ол биргенге болса, жашауну таглы этген да – ол, алгъа таукел къаратхан да – ол, эртген сайын игиликни ауазын эшитдирген да – ол, тойда тепсетген да – ол, кырдыгынгы, бахчангы чакъдырлыкъ да – ол, бар палахланы хорларыкъ да – ол, жаз жарыгъын жарыкъ этген да – ол.

Алай терслик тёзюмню хорласа, жашауну ачыуун эсинге тюшюр. Болсада не тюрлю кыйынлыкъда да суюмекликни бетин тырнама. Ол жарсыу болуп кирир жюрекке. Бу оюмну юсюнде сёзюнге табылма-санг, ёлгеннге сана кесинги. Суюген кызынгы кёзлеринде суюмеклик жулдуз жанмаса, ишинг как болгъанын ангылада кьой. Суюмек-

ликни кючю тенгизни теренлигин унутдургъанын а толу ангылагъанма мен.

Мени бу тизгинлерими окъурукъ адамгъа тилеригим:

Ананы сюто бла, табийгъатны кючю бла берилмеген фахмуну киши тилеп алалмайды. Жюрекни гюл дунясы – жашауум. Сюймеклик жюрек ауруум. Алай кёлсюзлюк къарангы кёр болгъанына уа башханы угъай, кесими да ийнандыралмайма.

Танзиляны атын сагъыннган сагъатымда къулагъыма ариу жырны макъамы эшитиледи, адамлагъа игиликни излерге кёллендиреди ол ат мени. Ансыз ингирликни ауанасы ёмюрлюк жолуму къарангы этип, дуня жарыкълыгъын излетир эди. Къой сюрюююме жанлы чапханча, сау адамгъа къабыр къазгъанча болур эдим, къайдагъымы, не этгеними да ангыламай, ёмюрде бир жан сынамагъан палахны сынар эдим.

Бир заманда Танзиля болгъан отоугъа кирдим, оруусуз-соруусуз. Эшикни кесим ачдым. Кёзлерим бла къармадым юйню ичин. Анда уа бир жан да жокъ. Чыкъдым арбазгъа. Ой, сыйлы Аллах, мен кимге не хата этгенме? Аны бир ангылат манга?

«Кёзлеринги ач, къайда болгъанынги, не айланнганынги ангыла» – ол белгисиз ауаз бир кесек акъыл берди манга. Тели сагъышларым ары-бери созгъанларын ангыладым.

* * *

Эсимде болмагъан жолоучулукъгъа атланыргъа тюшдю. Минги тау тийресине барып, бир къауум кюн солур акъылда эдим. Къуллукъну хайырындан тюрлендирирге тюшдю муратны. Шимал Кавказда менича ишлегенлени – китап басмаланы баш редакторларыны – жыйылыулары боллукъду Терк башында. Бармайма дерге онг жокъ. Анда юч кюн туругъа тюшерикди. Жолгъа атланырдан эки кюн алгъа, диванда таянып, къалкъып къалдым. Тохтамай тюш кёргенлейми тураса деменгиз. Жашауда хар кюн, хар сагъат сайын кёре, тюбей тургъан затларынг тюшонгде къууандыра, къыйынлыкъ да сыната тургъанлары белгилдиле жаны болгъан адамгъа. Бу жол а тюшюм талкъыгъа салып, кёз ачдырмай ийледи.

Уяннганымлай, адамладан эшите тургъан хапарымы кертилигине чыртда ишекли болмай, патчахла жаяулай жюрюучю жерге мычымай ташайдым. Тюшюмю анда айтдым. Манга тынгылагъаннга бек тиледим, тюшюмде кёргенлерими менден кери эт, игиге жорала деп.

Тилегиме жууап жокъ. Эшитмедим бирда-бирда бир ауаз. Бош хапар болур айтханлары. Башым сагъышлыды: дуня бирде къаппа-къарангы кёрюнеди, бирде кёзлерими бек уллу ачаргъа кюрешеме. Ол заманда да кетмейдиле къара ауанала.

Кимле къайры элтгенлерин билмейме, Танзиляны эки ат жегилген бир сейирлик фаэтон бла алып барадыла, башында акъ жаулугъу да желде къанат таууш эте. Андан сора кёзюме жукъ кёрюнемейди.

* * *

Азрет, кышны бораны жетгенча, ёшюн уруш этерге келгенча, суку кирди эшикден. Анда жашау таукеллик эсленмейди. Адамлыкъ илишанда аз. Туююшюрге-жагъалашыргъа келген сундум. Бек омакъды: юсюнде – къап-къара костюму, чыммакъ-акъ кёлеги, ариу къара чурукълары, къалын чачы артха сыйдам таралып. Бир сейирлик къара кёзлюгю да бар. Ол адетин а биринчи кере кёреме. Хар неси да – кесини тоюна тынгылы хазырланып чыкыгъан жашда болгъан тизгинлик.

Аны ол тизгинлиги бла кесин жюрютген халы уа бирге келишмейдиле. Ол эшикден кирген жерде иги кесек сюелди да, андан сора саламлашды мени бла. Аз ышарып, акъ тишлерин ачды, эринлери кеслери кеслери бла саламлашхан сундум, ала тёммегинден айырылгъан гургун къуйругъуча къалтырадыла.

Мен а столуму къатында ёре сюелгенлей турама. Не айтырыгъын сакълайма. Сау кел, алайгъа-былайгъа олтур деп да айтмагъанма алыкъа. Къол узатды ол манга. Саламлашдым. Школда жюрюучю атын, Жора деп, айтыргъа аздан къалдым.

– Тейри, писательчик, бу барыудан барсакъ, бир бирибизни атын окъуна унутурукъбуз. Бир кокабашны хатасындан бир бирден айырылып къалайыкъмы энди? Элге барсам, атам-анам сени хапарынгы сурамай къоймайдыла, мен а керти хапар айталмайма.

– Кимди терс?

– Сен да, мен да.

– Тюз айтаса, Азрет.

– Кокабаш Танзиля бизни жау этгенди.

– Танзиляны намысы бла ойнама.

Ол тынгылады. Башын ары-бери бурду. Тынгысызлыгы эсленди, мени бла сёзюн сабыр этди. Аны гумхотун кёрмез ючюн, тышына чыгъаргъа хазырландым. Былайда мен бир къужур ишни къолгъа алгъан сунмагъыз. Азрет манга не мурат бла келгенин ангыламай, иги да сакъышлы болдум. Кесими къолгъа алыргъа кюрешеме. Адам не акъыллы, билимли болса да, кёп затны къолгъа алыргъа базынмайды. Бусагъатда да кеси кесиме оноу эталмайма. Жокъду аллай къарыу, баям, оздургъанма акъылымда болгъан ишни, башымда болгъан дауурну тохтаталмайма. «Не кесинги отха атаса, неда хар атламынгдан палахха тубеген сунуп, этме аллайла! Азрет санга хычыуун хапар айтып башлагъанын ангылагъан болурса. «Кокабаш» дегенигиз?! Ким кокабаш болгъанын кёргюзтюрме экигизге да. Бош ойнайсыз намысым бла! Танзиля».

– Мени бош къошаса ученийге. Экигиз да – ученийле. Мен а – колхозчу.

– Сёзню кючюне сенден кем ийнанмайма, махтанма».

– Къарайма да, кючден ишлене тургъан ююме от салыргъа айланаса. Акъылымда болмагъан фатыуаланы туурагъа чыгъартыргъа кюрешесе, Танзиля! Сен мени бырнак этип тохтасанг, дуняда бир кюн да

жашарыкъ тюйюлме. Санама мени озгъан кюннге. Мени суймеклигим сени ачыта эсе, санга айтхан жүрек сёзюм манга жаулукъ эте эсе, аллынга тобукъланып кечгинлик тилейим, чыртданда ауур кёрмей, сене мени къадарымдан къууандырлыкъ. Суймекликни жүгюн кётюрюрге онг берлик да сене. Тилейме, мени юсюмде керти сёзюнге табыл.

– Суймеклик отунда кюй, сен къайгъылы тюйюлме мен.

– Бу кюн келлигин билип жашагъанма, заманланы жансыз ашыра. Сени кёргеним сайын, къууанчым жерден кёкге жетген чындысын юздюнг. Алай мени ахшы умутларым дуниялыкъны экили кёрген бе-дишликни аякъ тюпге урурла. Кеч учхара сёзлени айтыргъа базыннган тели Таукъанны! Дунияны бирде жарыкъ, бирде къарангы этген суймекликни къанлым да сынамамын. Бу айтханларымы барысы да керти болгъанларына ийнанып кычырама, ауазымы битеу дуниягъа эшитдирип.

– Къалай мурдарлыкъды суймекликни къууанчы жарсыугъа, жияугъа таянса. Сагъыш эт, писательчик.

– Былайда Азретни сёзлери бла сёлешесе. Ангылагъанма экигизни да кимле болгъаныгъызыны.

– Азретни менден онглугъа санасанг да, жокъду дауум.

Танзиля бла ушагъым кертиди, аны да, мени да ким болгъаныбызны ачыкълагъан. Азрет Танзиляны юсюнден учхара сёзлени айта башлагъанында, кыдырдым мени Танзилягъа элтиучю жолланы, сарнай, бирде аны мудахлыгъым хорлай. Суймеклик сарнатхан жашха айып этмегиз. Кесими алдаялмайма, керти сёзю киши илишаннга салалмаз, ахшы умутум да – тау башында. Къалай зауукъду жашау. Ол бусагъатда ёзен тумандан къутулгъан кюнню жарыгъына ушады. Азретни хайырындан насыбым аллыма келген сундум.

Ол Танзиляны юсюнде этген муратындан артха тайса, бир уллу келишмеулук аны къолгъа алгъанына да ишексиз болдум.

* * *

Азрет суймеклиги таза жашау чырагъы болгъанына толу ийнана келип, энди анга жолу айтып тауусмазча тик болгъанын ангылап тохтагъанына сейир этдим... Угъай, ол мени серлендире турады. Бу ишни юсюнде не къара кюч да кесине бой салдырлыгъын ангылап тургъанлай, къар, буз жаудуругъа кюрешеди юсюме. «Къууаныр арыгъан жүрегим», – деп а мен.

– Таукъан, кёз-къаш бермейсе къонагъынга. Мен да тёземе, шуёхум, мен анга къонакъ болмагъанымы ангылар деп. Не бек къаш тюйсенг да, чибинлерик сунма. Танзиля уа, билеме, санга да, манга да кака кётюреди. Терс болады. Манга тюбесе – сени, санга тюбесе, мени сёгеди. Ол мурдарлыкъды. Къатын, кызы да табылырла бизге, бир бирге кёл ашауну да унутуп къалайыкъ.

Жангы китабынга къууандым. Санга да алгъыш этейим, сатып алгъан китабыма да къол салдырайым деп келгенме. Ариу атагъанса ки-

табынга: «Сюймеклик – жашлыккыны байрагы». Ызы кыалын болсун, фахмулу шуёхум.

Бизни классда литератураны сенича суйген жокъ эди. Бу кыуанчлы жолну сабийлей сынагъанса, барыбызны да кыуандыра жаша.

* * *

Андан сора белек кюн озду арадан. Танзилягъа телефон бла селешдим кеп кере. Жууап жокъ. Излей бардым ишлеген, жашагъан жерлерине. Тапдырмады кесин. Ол а Нальчикде Кыайсын атлы орамдан кыутулуп, эки жол айырылгъан жерде деменгили чыпыннга таянып, эки жолну кыайсысына тюшеригин билмей, армау болуп сюелгенин эшитдим. Мен олсагъат окыуна письмо жазаргъа базындым:

«Танзиля Мухтаровна, атынг жарлы жаныма кыуанч бере сакъларыкыма керти сёзюнгю. Сагъыш эт. Бил, сенден жюрегим ёмюрде да суумаз. Элияны деу кючю да ёчюлталмаз суймекликни чырагъын... Ариу атынг – танг жарыгы. Сенсиз жашауум боллукъду жансыз. Танг энгта атарына ийнанама. Жолну тюзюн, ёмюрлюгюн сайла. Суймеклик сёзюм – санга аманат».

ОЗГЪАН ЁМЮРНЮ АЗАП ЖОЛЛАРЫ

Публицистика повесть

Озгъан ёмюрню ал жылларында сталинчиле тюрлю-тюрлю халкълагъа салгъан уллу палахланы жаралары бюгюн да сау болмай, ашланганлай турадыла. Халкъыбызны адабиятын, маданиятын, экономика, адет-тёресин айтыныугъа уллу къошумчулукъ этерик, фахмулары, билimlerи болгъан адамларыбызны жалгъан сылтаула бла тутмакълагъа ашырдыла.

Мал-мюлк жюрютюрге усталыкълары болгъанланы уа, малларын, ырысхыларын сыйырып, колхоз мюлкlege ётдюредиле. Аны бла къалмай, бир къауумуну атларын кулакга чыгъарып, зор бла юйюрлери бла Сибирьге, къыралны къыйын хауа болумлары болгъан жерлеге ашыргъандыла. Аны бла бирге ата-бабаларыбыз бар усталыкъларын, къарыуларын да салып къурагъан, уллу къумалыкълары болгъан, эт, жюн бериуде биринчи жерде тургъан мараллача тау къойларыбызны, сютлю ийнеклерибизни, чаришге садакъ окъча баргъан атларыбызны чач-тюк этдиле. Аланы къурагъан халкъыбызда мал усталаны атлары унутулуп, махтауну башхала алып, ол мал усталарыбызны атлары да миллетибизни тарыхындан жокъ болдула.

Бир палахны юсюне аны унутур уллу палах. 1942 жылда Малкъарда Къызыл аскер Глашланы эллери бла Саутуну кюйдюрюп, сабий, къарт, тиширыу деп къарамай къырып, юйлерин кюл этдиле. Андан ары санларынгы титиретген халкъны жигит уланлары, Ата журт урушну фронтларында жанларын-къанларын да артха салмай: «Ата журт ючюн, Сталин ючюн!» – деп, алгъа деген сёзню айтып, къанлы урушха кирип, арсланлача урушхан фронтчу жашларыбызны юйлерин, юйдегилерин, сабий, къарт, тиширыу деп айырмай, ушкок къалакъла бла уруп, тюртюп, ашазыкъ, кийим да алыргъа онг бермей, кесибизни Къызыл аскерибизни солдатлары ачлыкъгъа, зарауатлыкъгъа, аскер машиналагъа, мал вагонлагъа зор бла миндирип, Къыргъызстанны, Къзахстанны желле ургъан тюзлерине къуйдула.

Туугъан жеринде халкъ чекген азапны, зарауатлыкъны бу зат бла ёнчелерге, тенглешдирирге ёлчем не сёз тапмайма. Не кёп къарасала да, адам улуну тарыхына, ёмюрлени теренине кирип, патчахланы дуняларында, Сталин бла аны тегерегинде жюрюген къырал къуллукъчула ёз халкъларына чекдирген азапны жомакълада, таурухлада айтып да эшитмегенме.

Мен башында айтып кетген кюйсюз ишлени сагъыннганымда, башхала билмеген бир жангы зат айтама деп башлагъанма. Барысыны да

Гулийланы Гергёкёну жашлары. Солдан оненга: Хамит, Хажи, Тату

сылтауу башында сынагъан палахланы ууу жетген Гулийланы Окъулайны жашы Гергёкёну жашларыны, кесини да кюйсюз ачыулу да къадарларыды.

Гулийланы Гергёкё хажы XIX-чу ёмюрню ахырында XX-чы ёмюрню аллында Басхан ауузунда къойларыны кёплюгю бла биринчи жерде тургъан, уллу къурау хунери болгъан, намысы да жюрюген, белгили жамауат къуллукъчу болгъанды. Ол себепден болур эди Басхан эллеге жыйырма жылдан артыкъ заманны таматалыкъ этип тургъаны. Гергёкё хажы не тюрлю жаны бла да белгили болгъаны ючюн, Гергёкё хажы деселе, бу ауузда уллу-гитче да тукъумун сормай, уста таныгъандыла.

Басханчы къартла, Гергёкё хажини эсгере: «Хажы старшина болгъан жыйырма жылда болмаса, биз тынчылыкъ кёрмегенбиз», – дегендиле. Не ючюн десенг, бир энишге жанындан къабартылыла чаба да тынчылыгыбызны ала, Тау артындан эбизеле, малларыбызны сюрген бла къалмай, жарсыугъа, адамларыбызны ёлтюрюп кетген кезиуле да болгъандыла.

Гергёкё хажини уллу оноу эм къурау хунери болгъаны себепли, ауушлагъа элтген жоллагъа, Басхан ауузуна кирген жерлеге да къаты къалауурла салдырып болгъанды. Аны бла къалмай, Басхан эллени ичинде жамауат низамны сакълау жаны бла кёп иш бардыргъанды. Атасыны къарындашындан туугъан Гулийланы Даулет бла халкъ сюд къурап, сюдге башчылыкъ этген а Даулет болгъанды. Огъары Басхан элни аллында налат таш къурап, урлагъан адамны ол ташха байлап, Басхан ауузуна кирген-чыкъгъан адам да ол аманлыкъчылагъа налат бере эдиле. Гергёкё хажини Огъары Басхан элде уллу къанжалбаш юйю болгъанды.

Ол юйде кесини да, халкъ сюдню таматасы Гулийланы Даулетни да ишчи отоулары орналгъанды.

Гергъокъ хажи Кавказ халкъланы белгили адамлары бла шуёхлукъ жюрютгени себепли, анга кёп тюрлю къонакъла келип тургъандыла. Аланы ичлеринде Россейден Басхан ауузуну табийгъатын тинтирге келген алимле, башха тюрлю уллу къуллукъчула да болгъандыла. Артыкъда Гергъокъ хажи Малкъар ауузунда эллени старшина жашлары бла уллу шуёхлукъ жюрютгенди. Келген къонакъланы башында айтылгъан къанжалбаш мекамларында тийишли союм, къонакъбайлыкъ этип тургъанды. Гергъокъ хажини анасы Гергъокъланы Алтын, айтыугъа кёре, уллу байлыгъы болгъан кишини кызы эди.

Андан болур эди, Гулийлагъа келин келгенде, биргесине жумушчу тиширыуну алып келгени. Окъулай бла Алтынны тёрт жашлары бла эки кызылары болгъанды. Органчылары Гергъокъ, бёрю атар – бёркюнден белгили дегенлей, хар затны да эслеген гиртчи, фахмулу болгъанды. Ата къарындашлары бла мал къошлада жюрюй, таматала буюргъан ишни ала айтхандан эсе, тынгылы тамамлап жюрюгенди. Ата къарындашлары аны ол халын эслеп, сейирсинип, заманына жетсе, аты айтылгъан бир адам болур дегендиле. Кюнлени биринде малчылыкъгъа уста болуп, кёп мал жаяр мураты болгъанын билдиргенде, анасы Алтын: «Кёп малынг-мюлкюнг болгъан бай киши болургъа сые эсенг, бу жерлеге жууукъ Хабаз элинде къарачайлы бий Жарашды Жюнюсге бар (анамы къаршы жууугъу), мал жюрютюрге усталыкъны, мал, жер байлыкъны анда кёрюсе», – дегенди. Анасы Алтын жашаудан уллу ангылауу, терен акъылы болгъан, эр кишиле оноу сурагъан, эсли тиширыу болгъанды. Жашы Жарашты Жюнюсге атланнганда, бий бла къалай сёлеширгин, кесин къалай жюрютюрюгюн, не къыйын болумда да жунчумазгъа тюрлю-тюрлю амалла юйретип ашыргъанды.

Гергъокъ Жарашды бийге не мурат бла келгенин айтханда, бу жаш адамны не затха юйреталлыкъма деп келгенин жаратмагъанды. Алай болса да, алгъын дуняда намысына-сыйына сакъ, къонагъыны не тюрлю тилегин да толтуруп, ыразы этип ашыргъанды.

Бий Гергъокъну сынаргъа токълуну къара балчыкъгъа булгъап, бу малны мен келирге союп, биширип тур деп, жумушуна кетгенди. Жаш барын да бий не себепден этгенин ангылап, токълуну тау сууда таза жуууп, жерге айры агъачны бегитип, малны арт аягъын ары илиндиргенди. Бий келирге, союп, сохта, жёрме да этип, биширип, хазырлап тургъанды.

Бий дагъыда жашны кёп тюрлю зат бла сынагъанды. Не тюрлю затха мадар тапханына, усталыгъына да сейирсингенди.

Гергъокъ бийни къошунда не буюргъан жумушун да тамамлай, кёп затха юйренеди. Бир къауум замандан ол къайтырыгъын билдиргенде, бий манга къонакъ болуп, жумуш, намыс да этип тургъанын ючюн, жылкъыдан сайлагъан атынгы эмда бирси малладан да ал дегенди. Гергъокъ жылкъыны арасында бир тайны сайлап, жоуген салгъанды. Бий: «Бу гитче тайны къой да, уллу ат сайла», – дегенди. «Мен бу тайны бир

кѡауум замандан кѡаллай ат этип аллынга келтирсем да кѡрюрсе» – деп жууаплагъанды. Жаш бу тайны бир зат ангылап сайлагъан болур деп, Гергѡокъ айтханнга сѡз кѡайтармагъанды. Гергѡокъ бир бѡлек жылдан айтханыча тайны жарагъан ажир этип, Жарашды Жюнюсю аллына келгенде, сейир-тамаша болгъанды. Анга жетген тау элдеде ат болмагъанды. Ол себепден болур эди ажирни хапары халкъны ауузунда жюрюгени. Гергѡокъ хажини жюзле бла саналгъан жылкѡысы ол ажирден жайылгъан хапар барды.

Гергѡокъ хажи Басхан ауузундан Кѡнделен элни башында Хаймаша жайлыкъ бла Хабазгъа аууп, Жарашды Жюнюс бийге кѡонакгъа жюрюп тургъанды. Заманы жетген киши болгъанда уа, уллу жууукълукъ, шуѡхлукъ да жюрютгенди. Гергѡокъ хажи бий бла жууукълукъ жюрютген кезиуледе Жарашды Жюнюс анга жаш заманында этген хурметин унутмай, аны бла бирча таматалыкъ, намысын да кѡрюп, бийге, Дагъыстанда кюмюш усталадан алып, алтын суу ичирилген бел бау, алтын кѡулакъ кѡама, хазырла эм ат керекле саугъа этгенди. Хапаргъа кѡре, бий не багъалы затдандан Гергѡокъ хажи берген саугъалагъа артыкъ багъа берип, сыйлап, омакълыкгъа жюрютгенди. Жылла, жашау да бара, Гергѡокъ хажи жюзле бла саналгъан мал сюрюуле кѡурайды. Ауар-Сырты бла Тызыл жайлыкълада Жарашды Жюнюсю бир кѡауум жерлерин сатып алгъанда: «Алай эте, сен бир ауукъ замандан мени да озуп, жериме, малыма да ие болурунга бир ишеклигим жокъду», – дегенди. Жыллары узайып, Жарашды Жюнюсю борбайын кѡартлыкъ алгъанда: «Энди мюлк жюрютюрге менден да уста болгъанса», – деп, башында айтылгъаныча, Тызыл жайлыкъда малын, жерин да Гергѡокъ хажиге сатханды.

Алай бла, Гергѡокъ XIX-чу ѡмюрню ахыр жылларына жетген кезиулеге Ауар-Сырты жайлыкъны бир бѡлегине, Тызыл жайлыкъны жерине, малына да иелик этгенди. Жарашды Жюнюс бла жууукълукъ, шуѡхлукъ жюрютююню андан ары хапарында быллай сейир этерча зат да болгъанды. Жарашды Жюнюс бийни кѡызлары болгъанлыкгъа, садакъамы кимден да сен тынгылы этериксе деп, бир бѡлек мал да берип, Гергѡокъ хажиге осуят этгенди. Жарашды Жюнюс бийни Гергѡокъ хажиге осуят, садакъасына мал бериую да кѡызларына ышанмагъанлыкъдан угъай, малгъа-мюлкге жутлугъу болмагъан, не тюрлю ишни да ышанырча, чомарт, тынгылы да адам болгъанын ангылагъандан эди.

Бу хапарны манга айтхан Гергѡокъ хажини ортанчы кѡызы Ауалият, Жанхотия элде кѡоншуда токъсан жылгъа жууукъ жашап, жарсыугъа, 1977 жылда ѡлгенди. Кѡоншу, жууукъ, таныш да, Ауалиятны атын айтмай, нек эсе да Чукат деучю эдиле. Тюз атын билгенле, билмегенле да Чукат дегендиле. Ауалият атасы Гергѡокъну, кѡарт анасы Алтынны юсюнден кѡп тюрлю хапарла айтычу эди. Менден сора да туудукълары болгъанлыкгъа, кѡарт анам биргесине жаланда мени тутуп, не тюрлю жумушун да ышанычу эди. Ыннам манга аллай бир тюрлю жомакъла, таурухла айтычу эди, кюн узуну айтса да, ахыры болмаз

эди. Жомакъдан, таурухдан сора да кесини жаш заманындан, халкъны адет-тѳресинден хапарла айта эди. Ауалият айтхан жомакъ, таурух да мени сабий жылларымдан башлап, бу арт кезиулеге дери да малкъар халкъ жомакъ жыйымдыкълада басмаланып кѳрмегенме.

Бу жомакъла, таурухла китап жыйымдыкъ болуп чыкъса эди, Малкъар фольклорубузгъа уллу къошумчулукъ этерик эди.

Алай бу затланы жазып алгъанны къайгъысын кѳрген да, жарсыугъа, Ауалият сауда киши болмады. Ауалият: «Атамы махтагъаныма, малын-мюлкюн да санагъаныма айып этмегиз», – деучю эди. Мени атамы малы-мюлкю да бусагъатда бир бѳлек совхоз мюлкню малындан аслам эди. Бусагъатдача мал дохтур, агроном, бухгалтер болмагъанлыкъгъа, атам малны эсебин кимден да уста жюрютюучю эди.

Мал ауруула барына да жукъмаз ючюн, малын бѳлек-бѳлек этип, тюрлю-тюрлю къошлада тутуп тургъанды. Бѳлек жюрюген мал ауруу аз болуп, терк да айный эди. Ол кезиуледе ауруула малны ыстауаты бла къыргъан заманла да тюбей тургъандыла. Кѳп тюрлю мал ауруулагъа дарман табычу эди атам. Мал къошларында жюрюген жалчыларына иш хакъларын тѳлеуню да эки тюрлю амал бла бардыра эди.

Бир къауум жалчысы бла быллай келишим этип тургъанды:

Жюз неда андан аслам малны бир къауум жылгъа ортакъгъа бере эди. Ортакъгъа келишим этген малчы алгъан малын къоранчсыз сакъларгъа, тѳлюсюн кесине алыргъа, жюнюн а атама берирге борчлу болгъанды. Малны санын сакълаялмаса уа, кесини малы бла тѳлеп тургъанды. Быллай келишим этип ишлеген жалчы уа малгъа иги къарай эди, кѳп тѳлю алыргъа мадар, амал да излей эди. Атам жалчыларына иш хакъны ахча, жау, бишлакъ бла тѳлерча келишим да этиучю эди.

Атамы къошларына къуру таякъ бла ишлерге келген жалчыла иги кесек мал къурап, ыразы болуп кетип тургъандыла. Атам малны къумалыгъын игилендириу жаны бла кѳп кюрешгенди. Жюнюн, этни да кѳп берген тау къойла, элпек сют, эт да берген уллу санлы тууар малла, чаришге баргъан къарыулу, иги атланы жайгъанды. Иги мал урлукъ жаяр мураты болгъан, атамы сурап, Басхан ауузу элледен угъай, бирси тау аууздан келип, къошларында тохтап, ыразы болуп кетиучю эдиле. Алай, не медет, атамы малы, бар этген игиликлери да башына жау болдула. Николай патчахны тахтадан тайдыргъандан сора, Басхан ауузуна да жангы власть келди.

Кеслерин тюзлюк жашауну ѳкюллерине санап жюрюген бир эллилерибиз атамы, аны кибик кишилени да мингле бла саналгъан малларын сыйырып, колхоз мюлкге саладыла. Кеслерин да, къара чѳпге салып, атларын совет властьюны, халкъны да жауларына чыгъардыла. Аны бла къалмай, юч къарындашымы тюрлю-тюрлю сылтаула бла жойдула. Эгечлерими, кесими да къыйнар ючюн къоймадыла. Кѳп жылланы колхоз ишге алмай, къол ишибиз бла жан сакъладыкъ.

Ауалият халкъыбызны революциягъа дери, андан сора да тау ауузда колхозла къуралгъан кезиуледен да кѳп хапарла айтычу эди. Совет

властьны, Ленинни, Сталинни да бирда болмагъанча къаты сёкгенлей жашагъанды.

Ауалият совет властьны, Ленинни сёксе, мен аны жаратмай, къаты даулашлагъа кирген кезиуле да болуучу эдиле. Бу хапарла, даулашла да жетмишинчи жылланы аллында, мен школда окъугъан кезиуледе болгъандыла. Урунган халкъгъа жарыкъ, тынч жашауну келтирген Ленинни, аны коммунист партиясыны башчылыгъында деменгили къырал къуралды. Заводла, фабрикала, школла, бийик билим берген юйле ачылдыла. Миллионла бла унугъуп тургъан халкъла жангы насып жашауну кенг жолуна чыкъдыла.

Школлада устазладан, кинофильмледен, китапладан башында айтылгъан затланы кёре, эшите, бу тюрлю ниетле кенг жайылгъан къыралда ёсгеним ючюн, жашаугъа кёз къарамым башха тюрлю эди.

Ата журтха кертичилик, суймеклик жюреклеге тюррелип, байракъ болуп шууулдагъан кезиуле. Бу сезимлени тюрлендирирге къаллай кюч, сёз керек эди? Мен Ауалиятха китапада окъугъанымы, школда устазладан эшитгенни, совет властьха деричи байла-бийле жарлы халкъны ишлетип, тюрлю, иш хакъларын толу бермей, къыйнап жашатханларын айтсам, Ауалият манга къаты кюйсюз адамла не заманда да болгъандыла, бусагъатда уа жокъмудула аллай иш хакъны толу бермей, урунган адамгъа къатылыкъ этген мюлк оноучула?

Ала барысы да коммунистлени къара ётюрюклеридиле деучю эди. Мени атамы къолунда ишлеген малчыла кеслери ыразылыкълары бла келип ишлей эдиле. Айгъа эки кере эшеклени жаудан, бишлакъдан ауур жюклеп, юйлерине келип тургъандыла. Ауалият манга: «Сени атанг да урунады малчылыкъда, айгъа эки угъай, жылгъа бир кере окъуна эшекни жаудан, бишлакъдан ауур жюклеп келемиди юйге»? – деучю эди. Кертиди, аллай берекет мен кёрмегенме атам малчы болгъан къадарда. Малчыны ишинден къыйын, жууаплы иш жокъду. «Аладан аз иш хакъ алгъан ким барды?» – деучю эди Ауалият. Айтханына ол кезиуледе даулашмай, бой салыучу эдим. Кесим кёрюп, шагъат болгъан затланы эсиме тюшюре, ол да неди десегиз, жаз Балыкъ-Башы жайлыкъда атамы къошунда къойчуланы тюрлю-тюрлю жумушларына жарай, иги кесек заман туруп кетиучю эдим. Ол кезиуде къоншу къошлагъа терк-терк бара, атамы къошунда, къоншу къошлада да аллай элпек тегюлген жау, не бишлакъ кёрмеген эдим.

Сабий заманымда совхоз правленияны аллында орналгъан сыйлы къангада атамы суратын кёрюп, ёхтемлене эдим. Болсада атам эм аны кибик алчы малчыла иш хакъны бек аз ёлчемде алычуларын биле эдим.

Ауалият андан ары хапарында атам Гулийланы Гергюкъ хажини къолунда ишлеген жалчыларыны ишлерине тийишли багъа биче, къыйынларына кёре, иш хакъларын толу бергенди. Бу затны махтанып неда атамы махтап айтмайма, кёп кере кесим кёзюм бла кёргенме. Атам кюз артында малларындан зекят чыгъарыргъа юч жыйырмадан аслам тууарны, жюзге жууукъ къойну элни жарлысына, къолайсыз жашагъанлагъа

юлешип тургъанды. Бюгюн ол затны этерге кимни къолундан келликди? Аны юсюне да старшиналыкъ этген жылларында кесине бойсунган Басхан ауузунда Гирхожан суундан ёрге орналгъан эллени къырал салгъан налогланы кесини малы бла тѣлеп тургъанды. «Сѣз сѣзню айтдырады» деп, аны адетге, намысха къатылыгъын айтмай кеталмайма. Ауалият Шауурдатда Уллубашланы келинлери болуп тургъанды. Ёз къайыны ауушуп (Уллубашланы Абдуллах, Герпегеж элде), бушуу хапар келип, къайгъы сѣзге баргъанда, жаш келинча Уллубашланы таматаларына намыс берип, тил тутуп, сѣлешмей ызына къайтханда, биргесине баргъанла сейирсинип хапар соргъанларында, къайгъы сѣзде олтургъан Уллубашланы тамата адамлары манга тил ачдыргъынчы, кѣчгюнчюлюк палах келип, Орта Азиягъа кетдик. Сора ол адамлагъа намыс этмей, къалай сѣлеширик эдим деп жууаплагъанын айтычу эдиле.

Малкъар ауузунда Къызыл аскер Саууту бла Глашланы эллерин кюйдюрюп, сабийни, къартны да къыргъанларын мен биринчи Ауалиятдан эшитгенме.

Къызыл аскерчиле ичи адамдан толу межгитге от салып, эшикни бегитгенлеринде, таматала сабийлени жанларын сакълар муратда терезеден тышына-тышына атханда, аскерчиле айландырып артха ата эдиле. Къанлы жаугъа саналгъан немис аскер да этмеген эди бу зорлукъну, зарауатлыкъны тау ауузланы мамыр халкъына деп, ётюрюкню жайып, ол мурдарлыкъны этгенле тутмакъда чирир орунуна, махтау майдалла, орденле алгъандыла.

Ауалият Совет власть къашыкъ бла къапдырып, чолпу бла къусдургъанды деген сѣзлени терк-терк къатлаучу эди. Ол совет властыны жылларында школла, больницала, жангы заводла, фабрикала къуралдыла, тракторла, машинала чыкъдыла, электрокюч бла чыракъ жандырдыла дегенде: «Барчы, башха къыраллада жашагъан жерлешлерибизге бир сор, ол къыраллада совет власть болмагъанлыкъгъа, чыракъ жанмай, машина, трактор жюрютмей тура эсе? Тыш къыралладан келген къарындашларыбызны айтхан хапарларына кѣре, анда бизден кѣп да бай жашайдыла. Совет власть манга берген къыйынлыкъны жауум да сынамасын», – деп, Ауалият терен ахтынып, къарындашларыны ажымлы къадарларын айтычу эди.

Тамата къарындашым Хажини совет властыны ал жылларында окъуна жалгъан дау бла жойгъан эдиле. Хажи мени анамы атасы болгъаны себепли, Ауалиятдан анамдан да, аппамы юсюнден да терен билир ючюн, энчи хапар сора эдим.

Ауалият айтханга кѣре, аппам Гулийланы хажи XX-чы ёмюрню ал жылларында арап тил эм да дарман хансла бла тюрлю-тюрлю аурууланы багъыу жаны бла бийик билим берген окъуу юйню Къазан шахарда бошاپ, туугъан эли Къызгеннге (бусагъатдагъы Эльбрус) элде медиреседе арап тил жаны бла устаз болады. Аны бла бирге, хансладан дарман этип, багъыу ишни да бардырады. Жарашдыргъан дарманларыны эм тюрлю-тюрлю аурууланы багъыу жаны бла сынауларыны юсюнден арап тилде

дефтерле жазганды. Биринчи хаж кылыуу Къазан шахарда окъурдан ал жыллада болганды. Экинчи кере уа хажиге окъууну бошагъандан сора барганды. Алай, жарсыугъа, хажилик, усталыкъ, багъыу ишни да бардырыргъа чек салынады. Ол заманда Эльбрус элни комиссары кесине чакъырып, повестка береди.

Жарсыугъа, къагъыт орус тилде жазылгъаны себепли, Хажи къагъытда жазылгъанны окъуялмаганды. Жууукъланы арасында уа орус тилде къара таныгъан адам табылмады. Ол кюйсюз къагъытда быллай тизгинле бар эдиле: «Гулийланы Гергъокъну жашы Хажи, медиреседе сабийилени окъутады, ислам диннге къуллукъ этеди, революциягъа, совет властьха да къажау адамды», – деп жазыла эди. Элни комиссары башында айтылгъан къагъытны кеси жарашдыргъанын Хажиге билдирмей, хыйла бла: «Сени Нальчикде ич ишлени халкъ комитетине чакъырдыла», – деген сёзню айтып ашырды. Андан ары хапарында Ауалият жюзле бла саналгъан жылкъылары болгъан кишини жашы Нальчикге барыргъа атны хаух алып, эртген азыкъгъа салыннган ашлаудан жумуртханы эки этип, бир жартысын ашап, тюрлю-тюрлю азыкъла салыннган ашлаудан башха зат къоратмай, жолгъа атланады. Ким биледи, суюген ахлуларын, туугъан элин, акъбаш тауларын кёрмез жолгъа атланганын сезген болурму эди. Нальчикде НКВД-ни ишчилери Хажи келтирген къагъытны окъуп, иги болду кесинг келгенинг деп, масхара этип, тутмакъгъа атадыла. Бир бёлек замандан Хажиге сюд этерге тохташдырылгъан кюннге бирси ахлуладан сора да атасыны туугъан къарындашы Балукку да келеди. Юсю-башы да тозурагъан Хажини сюдно ишчилери сюдге жыйылгъанланы алларына чыгъарып, сорууну башлайдыла.

Сен сабийле окъутаса, ислам диннге къуллукъ этесе, революцияны, халкъны да жау адамыса дегенде, сюдно келечиси: «Аллахха шукур, сабий да окъутама, Аллахха да къуллукъ этеме. Бу затланы властьха, халкъгъа да не зараны барды?» – деп жууаплаганды. Хажи диннге къуллукъ этгенин, медиреседе сабийилени окъутханын, башхалача къоркъмай, букъдурмай, ачыкъ айтханда, сюдно ишчилери, сейирсинип: «Сен дин тутханынги ангыламай этесе, бюгюн бизни аллыбызда тутхан дининге, окъугъан Къуранынга да налат берип, ислам диннге къуллукъ этмезге сёз бере эсенг, башынга эркин этебиз», – дегендиле. «Богъурдагъымдан ёрге такъсагъыз да, кёзлерим-къашым бла намаз этерикме», – деп жууаплайды. Атасыны къарындашы, ат белинде Эльбрусдан Нальчикге эки кере келип: «Кесинги жашлай жойдурма, Аллахха къуллукъ этмем деп, сёз бер да чыкъ тутмакъдан. Артда тобагъа къайтып, дининги тутарса, – деп, кёп тюрлю шартла да келтирип тилегенинде, бой салмай: Бар дуниямдан, жанымдан да тутхан диним, Къураным багъалыды. Къураныма налат бергенден эсе, жанымы берликме», – дегенден башха тюрлю жууап алалмай, атасыны къарындашы мудах болуп, ызына къайтады.

Бюгюн Къабарты-Малкъарны архивинде сакъланнган къагъытха кёре, Гулийланы Гергъокъну жашы Хажи 1925 жылда РСФСР-ни про-

куратурасыны 76 статьясыны экинчи кесегине тийишлиликде Архангельск областьны Холмогор элинде орналган энчи бѣлум кийирилген лагеринде жыйырма беш жыл тутмакыга олтурургыа сюд этиледи. Не жерде, кыайсы тутмакыда болганын билмей, ачыу кюйдюрген ахлулары Хажиден кыагыт аладыла. Кыагытда: «Жети айны зинданда олтуруп чыкыганма, саума, Аллах айтса, кыайтырыкыма», – деп жаза эди. Дагыда арадан беш ай озгандан сора, Хажини келирин сакылап турган ахлулары бир белгисиз татарлы тиширыудан кыагыт аладыла. Кыагытда жюрек кюйдюрген быллай ачы сѣзле бар эдиле: «Жашыгыз кыыйын ауруудан сора ауушханына кыайгы сѣз берип билдиреме. Кеси кыолум бла асыраганма».

Кыагытны жазган белгисиз тиширыу Хажи бла тутмакыда танышып, бир юйюр кыурап, юч айдан артыкы заман жашаганын жаза эди.

Хажи Кавказда кыарт атасы, кыарт анасы, бешжыллыкы кыызчыгы кыалганын айтханды. Онг болганлай, хурметли ахлуларым, кыонакыга барып, барыгыз бла танышып, жууукылык жюрютюрюкме. Гулийланы Хажини биринчи юй бийчеси Ахматланы Танашны кыызы Айшат болганды. Ыннам Айшат анама Мариямгыа юч жылда толгунчу жашаудан замансыз кетген эди. Алай бла, анасын танымаган анам Мариям, жарсыугыа, атасы Хажиден да алты жылында ѳксюз кыалады.

* * *

Алай бла, кюнле, жылла да бир бирлерин ашыра, анам Мариям атасыны эгечи Зурумну кыолунда, кыарт аппасы Гулийланы Гергокы хажини арбазында ѳседи. Хажини Архангельскде татарлы юй бийчесини келиригин Зурум эм башха эгечлери ашыгып сакылай эдиле. Ашыгып саклаганыларыны баш сылтауу бу эди: кыыйын кюн кыарындашыбызны жанында туруп, бирси тутмакыларыча ѳлюгюн уругыа атдырмай, бусурман адетдеча, кебин салып, кеси кыолу бла асыраганы жюреклерибизге бир кесек сабырлыкы сала эди. Ма аны ючюн жюрек ыразылыгыбызны билдирирге сюебиз.

Бирде уа жюрегибизни аллай сезим да хорлай эди – татарлы келинибиз Хажини алып келликча. Алай, жарсыугыа, биз ашыгып саклаган келин бизге кыонакыга келмеди. Бизге ол бушуу хапарны келтирген кыара кыагыт татар тилде жазылганы себепли, Басхан ауузунда не кѳп излеген эсек да, татар тилде жаза билген адам чыкымады. Орус тилде жазаргыа уа кыарындашымы жойган эл комиссарны аллына тилей баралмадык. Кыагытха жууап кыайтармаганыбыз ючюнмю не уа жол узакылыгымы болду, биз иги кыууум этип саклаган кыонакы бизге келмеди. Ол келмегенликге, жау кыонакыла бизни унутмай эдиле.

Кыарындашым Хажиге сюд этилгинчи да, элибизде халкы комиссарны болушлыкычу болуп жюрюген, биз танымаган милиция кийимлери бла эки эр киши юй, мал, тауукы орун кыалдырмай тинтип, кыозгыап,

болган ырысхыбызны, малыбызны да, ол угъай, чырдыгъа сугъулуп турган урчукъ сапланы окъуна жаза эдиле.

Къарындашым Хажини Къуранларын, тюрлю-тюрлю аурууладан багъыуда дарман хансла жазылган жыйымдыкъларын, китапларын кимин кюйдюрюп, кимин да алып кетген эдиле.

Жау къонакъланы этген артыкълыкълары кёзлерине аз кёрюнюп, кюймай эсегиз да, кюйюгюз дегенча, Къуран чапыракъладан тютюн буруп, аллыбызда иче эдиле. Келгенле бир отоуну тинте туруп, Хажини бирси отоуда китапларын бичен тюбуне букъдурган эдим. Жау къонакъла кетгенден сора, китапланы, суу жетmezча, таш хунаны ичине букъдурама. Тинтиучоле юйюбюзге къысха-къысха келе, тегерекни тинте, кесиbizге да соруу эте жюрюгенлери ючюн, китапланы юйге алыргъа онг болмай, кечгюнчюлюк къыйынлыкъ жетип, Орта Азиягъа кетдик.

Къайтып келгенде, хуна чачылып, китапла да жокъ. Къарындашым Хажини кеп тюрлю аурууладан багъыу жаны бла сынамы бар эди. Кёзюне акъ тюшген, адамны мыйысына, аркъа жилигине багъыуда кеп тюрлю амал тапхан эди. Къазанда окъуган жылларындан башлап, тутулуп кетгинчи, ол жыймаган тюрлю китап къалмагъанды. Кеси турган отоуну бир къабыргъасына сыйынмай, башха отоугъа жыйган эди. Таш хунагъа букъдурган китапланы жартысы да ала эдиле.

Ол заманда ауруудан багъыуда, дарман жарашдырыуда Кенделен элде жашаган Чабдарланы Сюлемен хажиден уста адам болмагъанды. Чабдар улу бла атам – Гулийланы Гергъокъ хажы – эки тууган эгечлени жашлары болгъандыла, Гергъокъланы къызладан туугъандыла.

Чабдарланы Сюлемен уллу дин окъуу болган, Тюркге, Арап къыраллагъа да белгили адам эди. Ол себепден къарындашым, Кенделен элге келип, Сюлемен хажиден дарман жарашдырыугъа, адамгъа къалай багъаргъа, дагъыда кеп тюрлю затха да юйреннген эди. Алай, не медет, къарындашымы этген муратына жетдирмей жойдула. Сталинчиле Сюлемен хажиге тутмакъ сынатмагъанлыкъгъа, кичи жашы Исмайылгъа эм аны къызы Хауагъа, жашы Ахматха тутмакъда чекдирген азапларын ёз къарындашларыны юслериндеча къыйналып айта эди. Исмайылны къызы Хауагъа кечгюнчюлюк азабын сынатханлары азча, Къзахстанда он жылгъа тутмакъгъа ашыргъанларын къыйналып айта тургъанды.

Сюлемен хажини юсюнден сёз башлагъанымдан сора, бир сейир затны айтмай кеталмайма. Аны туудугъу Чабдарланы Ахмат эфенди, Жанхотия элде бизден узакъ болмай жашагъаны себепли, Ауалиятха къысха-къысха келе, тынчылыкъ, саулукъ сурап, Ауалият бла кеп тюрлю хапар айтычу эдиле. Аллай кюнлени биринде Ауалият Сюлемен хажини юсюнден сёз башлап, ол адамны, къанатлыны да, малны да кесине тартхан, Аллах, табийгъат да берген бир кючю болгъанын белгилей эди. Жаз башында тал терекни копалларына къарап, жайны жауунлу бла къургъакъ боллугъун, кюз артында да къышны къаллай болурун тюз тохташдырычу эди.

Сюлемен хажини коммунистле кьол жазмаларын кюйдюрюп, кесин да жашагъан юйюнден кьыстап, юйню башха адамгъа берген эдиле. Сюлеменни журтларына биринчи кез салгъан адамлары кеп бармай, чегилери туйюлюп ёледи; аны ызындан салгъан адамлары айда баргъынчы, терекден кетип, ажымлы болады. Андан сора Сюлеменни юйюне кирип жашаргъа киши базынмагъанды. Ауалият дагъыда андан да сейир бир башха хапар айтхан эди.

Кеси кёрмесе, адамны бу сейир затха ийнандыргъан тынч туйюлдю. Къанатлыла Сюлеменни бирде инбашына кьона, бирде уа къапталына тагъыла туруучу эдиле. 1990 жылланы арасында Нарсана шахарда Сюлеменни кьызындан туугъан Алийланы Умаргъа тюбеп, Сюлемен хажини юсюне къанатлыла кьоннган хапарны андан соргъанымда, сабий заманында бу затны кеси кезю бла кёргенин айтханды. Ызы бла башында айтхан хапарымы кертилигине тюшонюрге, Нальчик шахарда бюгюн да сау-саламат жашап тургъан туудугъу Чабдарланы Хауагъа тюбеп соргъанымда, ол кёрген затларындан кеп тюрлю шартла келтирип айтхан эди.

Ауалият Басхан ауузунда жангы властыны къанлы ишлерин эсгере келсе, органчы къарындашы Гулийланы Хамитни ажымлы жоюлгъанын келю тола айтыучу эди. 1920 жылланы ахырында Быллым элде кеслерин халкъны, тюзлюк жашауну да ёкюллерине санап айланган бир къауум сатхыч жол кёргюзтюп, Нальчикден келген партизанлагъа совет властыха къажау къуралгъан сауутланган къауумланы уаатыр муратда, Тызыл жайлыгъына чыгъадыла. Партизанла жокь этерге умут этген сауутланган къауумла кеслерин тапдырмагъандыла. Партизанла болумсузлукъларын мурдарлыкь иш бла жулургъа да артха турмагъандыла. Ол кезиуде жангыдан къуралгъан «Къызыл Эльбрус» колхозну бир къауум мал кьошлары Тызыл жайлыгъында орналып эди. Мал кьошланы биринде атамы къарындашларындан туугъан жашла тура эдиле: Гулийланы Балуккуну жашы Хочай, Гулийланы Кълешни жашы Мачак, тукъум къарындашларыбыз Гулийланы Элбайны жашы Осман бла туудугъу, бешинчилери – Гулийланы Гергьокьну жашы Хамит, башында айта келгенимча – Хамит Ауалиятны туугъан къарындашы. Бу къанлы ишле кюз чалгъыны кезиуюнде болгъандыла. Ауалият айтханнга кёре, жашла бирден чалгъы чала болгъандыла. Партизан къауумну келгенин узакьдан окьуна эслегендиле. Партизанлагъа аз да хаталары тиймегени себепли, къачар, бугъар умут да этмегендиле. Алай, жарсыугъа, бизни жашладан арлакьда тургъанлагъа от ачханлары эслеп, келгенлени халлерин тап кёрмей, Тызыл сууну боюну бла агъачха къутулур мурат этгендиле. Алай, не медет, мурдар къауумну арасында уста мараучула болгъанлары себепли, жашланы бир жангызын да сау ычхындырмагъандыла.

Къарындашларымы къачхан жерлери аякъ тутмазча тик болгъаны себепли, хар окь тийип жыгъылгъан, тёнгереп, Тызылны буз чыранла эрип саркъгъан сууна тюшгенди. Тукъумубуздан бир къауум жаш, ол санда кичи къарындашым Ташыу, ачыудан кюе, ёлюклени аман бла

Тызыл суудан чыгъаргъандыла. Ёлюклени этлери эзилмезча биченден толу машокланы атланы иерлерине бегитип, Быллым элни аягъына чыгъарадыла. Ол кезиуге алайгъа бу мурдарлыкъ ишге чамланып, Быллым элинден эр киши, тиширыу да кёп жыйыладыла. Кёп да мычымай, мурдар къауумну башчылары иги кесек адам да жыйып, тегерегибизни къуршалайдыла. Жау къонакъла энтта ким не айтады, не эшитебиз, кимни тутабыз, ачытабыз деген муратда жюриюдюле. Аланы ол халлерин эслеп, тиширыулары арасында жиляргъа къоркъгъанла да бар эдиле. Ол себепден ёлюклени арбалагъа къысха салып, алайдан кетген эдик. Быллым элден башлап, тукъумубузну мурдор ташы салынган Къызген элине жетгинчи ненча элни юсю бла ётген эсек да, хар элни жамауаты жолгъа чыгып, бу мурдарлыкъ ишни этгенлеге къаты чамлана эдиле.

Гулийланы тукъумну бир кюннге беш жашларын асырагъан къара кюн Басхан ауузуну жамауатында бир тарых белгича сакъланнганды. Басхан ауузунда жыл санауну билмеген къарангы адамла ол сабий, бу сабий Гулийланы ёлюклени элтген кюн туугъанды неда ол жууугъубуз, бу жууугъубуз Гулийланы ёлюклери бла бир кюн асыралгъан эди деп, жыл санауну алай бла белгилегендиле. Партизанлагъа жол кёргюзтюп чыккъан мурдарла ол кюнледе Быллым элини межгитини аллына жыйылгъан халкъгъа: «Гулийладан иги тонлукъ тюшюргенбиз», – деп, уллу жигитлик этгенча, ёхтемленип, хапар айтхандыла. Ол сёзлени кёпледен эшитип, кёл кенгдирип айтханча неден да къыйын кёрюннген эди. Артыкъсызда кичи къарындашым Ташыу асыры къыйналгъандан кесине жер тапмай къалгъан эди.

«Къарындашларымы къанларын алмай, бир кюн жашамам, – деп, сауут-саба къурап, башха жашлача таугъа сауутланган къауумлагъа къошулуругъун сезгеникде, – бирси жашланы къарындашлары къалай тездедиле?» – деп, жапсарып, бир ауукъ заманны тургъан эдик. Алай, не медет, эл комиссар, аны тегерегинде жюриюгенле да атыбызны совет властьюны, халкъны жауна чыгъаргъан бла къалмай, юйюбюзню къара чёпге салып, ырысхыбызны дорх этедиле. Барыбыз да билгенликден, къара чёпге салынган адамны колхоз ишге алмагъандыла. Эл комиссар, аны тегерегинде жюриюгенле да бизге этер къатылыкъларын аямайдыла. Элге къуллукъчу адам келсе, соргъан да болмай, келтирип, юйюбюзге салып: «Аш, суу бла жалчытыгъыз, хан къонакъгъача къарагъыз», – деп кетиучю эдиле. Ыразы болмагъанынгы билдирип аз да бир кёргю эдинг. Кесиби да къол къыйыныбыз бла жашагъаныбыз себепли, къонакъ кечиндиргенни ауурлугъун айтыр кереги да болмаз. Бизге этиле тургъан артыкълыкъланы кётюралмай, къарындашым Ташыу, бизге да билдирмей, бир къауум жашны да къурап, сауутланып, таугъа кетеди. Ташыу туугъан къарындашым болгъанына артыкъ махтау салып айтмайма.

Ташыу аллына кишини ётдюргемен, эркин къарыуу болгъаны ючюн, ташны да ууар деп, ол сёзден айтылып къалгъан эди Ташыу деген ат.

Ташыуну, сауут алып, жашла бла таугъа кетгенин сезгенде, эгечим Зурумгъа, манга да, таштёзмез ачыу сынау башланады. Эл комиссар

кесине чакъырып эгечим Зурумну, мени да, бирде юйюбюзге адамла жибере, къаты соруу эте эдиле. Ол кезиуде жангы властьха къажан сауут алып чыкыгъан адамгъа нек эсе да «бандитге чыкыгъан» деучю эдиле. Биринчи соруулары: Ташыу бандитге нек чыкыгъанды? Не мураты барды? Жёнгерлери да кимледиле? Ненча адам боладыла? Не жерде жюрюйдюле, къайда бугъадыла?

Бу башында берилген соруулагъа тюз жууап берирге Ташыуну къайда, ким бла жюрюгенин кесиби да билмей эдик. Бир ауукъ замандан Ташыуланы жыйын мал къошлада жашладан кезиу-кезиу элге тасхачыла жиберип тебирейдиле.

Тасхачыла къошха аш-азыкъ алыргъа келген сылтау бла элде, къыралда да бола тургъан тюрлениулени юсюнден Ташыуланы жыйыннга хапар бергенлей тургъандыла. Ташыуну Балыкъ-Башында дорбунлада тургъан жерлерин терк-терк алышындыра, аланы марагъан ызларын билдирмезча не тюрлю мадарны да хайырлана жюрюгенлерин бизге не мадар бла да хапар бере турадыла артда. Бизге билдиргенлерине кёре, жангы властьха къажан чыкыгъанланы арасында Къабартыдан, бирси тау ауузладан, Къарачайдан да иги кесек жаш болгъандыла.

Жашла къауум-къауум болуп, алай жюрюгендиле. Бир къауумну башчысы Ташыу болгъанды. Кюнлени биринде элге къайдан эсе да бир къайгылы хапар жайылады. Партизанла Балыкъ жайлыгына чыгып, жангы властьха къажан сауутланган къауумну ууатхандыла, Ташыу башчылыкъ этген жыйынны кимин ёлтюргендиле, кимин да тутхандыла. Ташыу, бир къауум жаш да жаралы болуп, къуршоудан чыкыгъандыла. Бу къайгылы хапар элге топ атылгъанча жайылды. Ол кюнлени эсгере, анам Гулийланы Гитче хажини къызы Мариям быллай хапар айтхан эди:

– Мен онжыллыкъ къызчыкъ эдим, Ташыуну жаралы болгъан хапары келгенде. Юйюбюз къайгыдан, жарсыудан толады. Ташыу жаралы болгъан эсе, партизанла аны тутмай не хазна къалсынла деп, эслерин бу ауур сагыш бийлеген атамы эки эгечи Зурум бла Ауалият къайгыгъа, адыргыгъа къалып, манга таулу от жагъада отну уллу этдирип, ачыкъ этлерин ачып, къарынларын отда къыздыра эдиле. Манга айтханларына кёре, атамы эгечлери аны бла бир кесек къайгыбызны чачаргъа бир себеплик болады дей эдиле.

Кюнлени биринде тасхачы жашладан бирлери элге келип, бу башында айтылгъан хапар керти болмагъанын, Ташыуну, жёнгерлерин да сау-саламат жюрюгенлерин билдиредиле.

Биягъы соруучула юйюбюзге келип, кёзюбюзге-башыбызгъа тебинип, тишируу болгъаныбызгъа да бет этмей, къаты соруу этип башлайдыла. Эгечим Зурумдан, менден да тюз жууап алалмагъанларында, тамата къайсыгъыз эсе да, бизни бла тебирегиз деп, сёзню чорт саладыла. Этер амалынг не? Комиссарны аллына сюрюп келтиредиле. Комиссар жумдуругъу бла столну ургъаны сайын, ахым кете, сорууларына ахыр жууабым: «Таугъа кетген эр кишини къайда жюрюгенин къайдан билейим? Сизни аллыгъызгъа да къалай келтирейим?» Ол ахыр сёзюм

болду. Комиссар: «Бу уялмагъанны кысха жер юйге атыгъыз», – деп, мыртазакъларына буйрукъ берди. Алай бла, кюндюз соруу этиле, кече уюкъларымы башыма жастыкъ этип, азап чегип, ыйыкъдан артыкъ туруп чыкыгъан эдим.

Эгечлерин тутмакъда кыйнасакъ, Ташыу аны ючюн дерт жетдириге элге бир ёшюн урмай къалмаз. Ол кезиуде саулай къолгъа этербиз деген аман акъылда, мени андан тутхан эдиле.

* * *

Жангы власть жанлыла кеслерине махтау алыргъа, къан ичген губулача, не аманлыкъдан да артха турмай эдиле. Аны барысын да айтханымы сылтауу: Ташыуну жыйынына ол кезиуде Басхан аузунда, бирси жерледе да жангы властыны келтирирге, колхоз мюлке кзуаргъа тири къатышхан Мусукланы Ахмат, коммунист В. Виноградов Басханнга сход этерге келликлерин большевик сатхычла билдирген эдиле. Мени жер юйге атып, Ташыуну къолгъа жыйр муратлары толмагъанда, эл комиссар, къарауул-бегеуол жыйын жашырын кенгеш бардырадыла.

Кенгешде не мадар, не хыйла да этип, Ташыуну саулай тутаргъа, жыйынын да кысха заманда уатыргъа бегим этедиле. Кенгешлеринде бу сёз барады: Ташыуну эгечлерин тарт-соз этип, намыслары бла ойнасакъ, неге тёзсе да, ол затха уа тёзалмаз. Комиссар эм кенгешчилери да не жашырын оноу этселе да, бу сёзлерин кеслери араларында туталмадыла. Къанлы жыйынны оноун ким эсе да атамы къарындашыны жашы Гулийланы Омаргъа жетдиредиле. Ол кюн окъуна Омар Зурумну, мени да эр мыйыгъы болгъан сизге бир къатылсын деп, юйлерине элтеди. Омарны кишилиги бла ол зарауатлыкъдан да къутулгъан эдик.

Башында айта келгенимча, комиссарны тегерегинде жюрюген шапала бир бирни сатардан да артха турмагъандыла. Къарындашым Хажини жойдургъан эл комиссар Геккиланы Ахылау, ызы бла комиссаргъа айырылгъан эмда биринчи Эльбрус поселкада эл исполком председателине айырылгъан, Эльбрус поселкада биринчи школку кзурулушун бардырыргъа уллу кыйын салгъан Сотталаны Тамукъну жашы Салихни коммунистле кеслери жойдургъан эдиле. Биз Омарлада тургъан кюнлени биринде Мусукаланы Ахмат бла В. Виноградов сход бардырыргъа Огъары Басханнга келедиле. Аланы да большевикле жойгъандыла. Бу хапарны манга жетдирген ол кезиуде Быллым элде, Тырныаууз шахарны тийресинде бола тургъан тюрлениуледен терен хапары болгъан Ёзденланы келинлери – Къартлыкъланы Догулайны кызы – Назифат болгъанды.

Бизни къаршы тукъум къарындашыбыз Гулийланы къонакъны жашы Алий, Мусукаланы Ахмат, Балаланы Адымхан ол кезиуде Кёнденденде жашагъан Чабдарланы Сюлемен хажиден дин жаны бла окъууну тауухандыла. Ол себепден Мусукаланы Ахматны жанындан Кзуран тюшгенине сейир этмейме. Уллу дин окъуулары болгъан жашла жанларын сакъларгъа кими комиссар, бирсилери жангы власть жанлы болуп, жанларын-къанларын аямай кюрешгендиле, ол санда – Сотталаны Са-

лих, Мусукаланы Ахмат, Этезланы Идирис. Кюнлени биринде анамы ёз къарындашы Хажиланы Чукайны юйюне келип тургъанымлай, ары Сотталаны Салих келеди. Анамы къарындашы Чукайны юй бийчеси Сотталаны кызылары эди. Салих а – келинибизни къаршы жууугъу. Ол себепден келинибиз Салихге: «Къуранынгы, дининги да атып, сен бу гяуурлагъа кьошулуп къалай къалдынг?» – деп, тырман этеди. Салих: «Мен Къуранымы, диними да атмагъанма, заманнга бой салмасакъ, заман кыйынды, бюгюн сен мени ауанамы да кёрлюк болмаз эдинг». Бу сёзлени айтып, Салих жанындан Къуранны чыгъарып, алай ариу макъам бла Къуранны окъугъанда, эгечи тёзалмай жилигъан эди.

Айта келгенимча, Салих биринчи эл исполкомну председатели, Эльбрус посёлкада биринчи къуралгъан школно къурулушун бардыргъан, уллу къурау хунери болгъан, халкъны сёзюне къарата билген адам болгъанды. Алай, не медет, жангы властхя не тюз къуллукъ этген эсе да, коммунистле жалгъан дау бла жойгъандыла. Салих аллай ётю болгъан жаш эди, тутмакъда соруу этген кезиуде ауузуна керохну тиреп, къатылыкъ этгенлеринде: «Керохну артха кетеригиз, мен темир ашамайма», – деп, къаты жууап берип, бой салмагъанды, тобукъланмагъанды. Коммунистле атамы Огъары Басхан элде къанжалбаш юйлерин сыйырып, кеслерине ишчи отоула къурап, къанлы ишлерин бардыргъандыла.

* * *

Малкъар халкъ Орта Азиягъа зор бла кёчюрюлгюнчюге дери атамы журтларында Басхан элни исполкому орналып тургъанды. Ауалиятны айтханына шагъатха Къабарты-Малкъарны архивинде быллай къагъыт сакъланады:

1927 жылда айырыу комитетни Къызыл аскер ишчи эм элли депутатларыны исполкомуну атындан Гергъокъ тилек къагъыт жазады, айырыулагъа къатышыргъа эркинлигин, юйюн, малын, жерин къайтарырларын тилеп. Алай, жарсыугъа, Гулийланы Гергъокъну тилегин къабыл кёрмейдиле.

1927 жылда февраль айда Малкъар округну депутатларыны исполкомуну айырыу комиссиясы: «Гулийланы Гергъокъгъа, революцияны къажау адамынча, айырыулагъа къатышыргъа эркинлик бермезге, малын, жерин да кыралгъа ётдюрюрге, юйюн эл советни исполкомуну межямыча хайырланыргъа бегим чыгъарады. Алай бла, Ташыуланы жыйын халкъгъа зорлукъ этип тургъан коммунистле бла къаты кюреш этип, халкъны ырысхысын, малын да къайтарыр муратда Огъары Басханда тохтайдыла.

Ташыуну жыйынында къабарты, малкъар жашла да кёп эдиле. Сермешни кезиуонде кёплери ёледиле, къаты жаралы да боладыла.

Басханда Къалмукъ улуну башчылыгъында партизан къауум Ташыуланы жыйынны ууатадыла, бир къауум жашны да, ол санда Ташыуну да жесирге аладыла. Ташыуну жесирге алгъанлары Басхан ауузуна угъай, бирси ауузлагъа да топ атылгъанча жайылады. Мусукаланы Ахматны

Ташыуну огъу жыкыгъанды деген хапар да къарындашымы аман бетли этерге чыкыгъан жалгъан сёз эди. Нек дегенде Тотурда Виноградов бла Мусукаланы Ахматха от ачханла кёпле болгъандыла. Кимни огъу жыкыгъанын а ким билалгъанды?

Ташыуну жесирге алгъанланы арасында атамы старшина заманында къабартылы шуёх жашлары болгъанды. Ол себепден Ташыуну жесирнича тарт-соз этмегендиле. Бу сёзге ийнанмазлыкъ да болур, Ташыугъа эрттен намазгъа абидез алыргъа суу къуюп, азыкъларындан да юлюш этгендиле. Тёбен жанындан Къалмукъ улуну партизан жыйынына болушлукъ этерге келген атлыла быллай хапар бла келедиле. Кёнденен элни аягъына чыгып, бир къауум тиширыу беллерине къыптыла бла къашыкъла сугъуп, Мусукаланы Ахматны къанын тёкгенни, къарынын жарып, къашыкъ бла къанын ичерикбиз деп, эл аягъына чыгып, Нальчикге баргъан жолну сакълайдыла. Тиширыула жолну сакълагъан хапар келгенде, Ташыуну энчи арбагъа миндирип, эки атлыны да къалауур этип, Нальчикге алай ашырадыла. Кёнденен элни аягъына жууукълашханда, тиширыуларыны къыпты къазауат этдирип турмазча, Ташыуну арбагъа жатдырып, юсюне да жамычы жайып, партизан жашны ёлюгон алып барабыз деп, жашырын ётдюргендиле.

Жарсыугъа, Ташыуну, айтылгъан терслениулеге кёре, он жылгъа энчи болум кийирилген Ростов шахарда орналгъан тутмакъ юйге ашырадыла (бусагъатдагъы Дондагъы Ростов шахар). Тутмакъгъа тюшгенни насыбы тутхан бар эсе, ол Ташыу болур эди. Бу насып не бла байламлы болду? Басхан ауузунда, бирси жерледе да совет власть тынгылы тохташып, колхоз мюлкле къуралгъандан сора, Басхан ауузуну табийгъат байлыкъларын тинтирге Россейден геолог экспедиция келгенди. Тырныауузну къоргъашин тауунда вольфрам-молибден байлыкъларын тинтгенле Огъары Басхан элни тийресинде да жюрюгендиле. Ол кезиуде атабыз Гергъоокъ магъадан излеген къауумну кёп кере юйюбюзге чакъырып, къонакъбайлыкъ этип тургъанды. «Игиликден игилик чыгъады» дегенге бу жол тюшондюм. Магъадан излеген оруслу жашладан бири Ростовда тутмакъланы ичинде Ташыуну танийды, хапар да сорады. Тутмакъ юйню таматасы жашы болгъанын да билдиреди. Экинчи кюн тутмакъны таматасы Ташыуну кесине чакъырып, тутмакъгъа къалай тюшгенин сорады. «Жарсыугъа, тутмакъдан азат этерге онгум жокъду. Тутмакъдан азат эталмагъанлыгъыма, къолумдан келгенича не тюрлю болушлукъну да аямам», – деп, сёз береди.

Тутмакъны мал къошлары болгъанды. Кавказдан баргъан тутмакъланы къошлада маллагъа къараргъа сала эдиле. Тутмакълагъа малчылыкъдан сора да, тонлукъ териле ийлеген иш да бере эдиле. Ташыуну тонлукъ териле ийлеген тутмакълагъа тамата этип салады.

Ташыугъа аш-азыкъ, кийим элтип, Ростов шахаргъа бирде жаяу, къайда арбагъа мине, юч кере баргъанма. Ташыуну бирси тутмакълача юсю-башы тозурап, бирда кёрмегенме. Уллу Ата журт къазауат башланырдан жарым жыл алгъа Ташыу тутмакъдан сау-саламат къайтады.

Алай, жарсыугъа, Ташыуну революциягъа, совет властьха да къажау сауутланган къауумну къурап эм башчылыкъ да этген инсанча терсленини ючюн, башында айтылган терслениуню эсге ала, Ташыугъа жангыдан чек саладыла: беш жылны ичинде Басхан ауузунда жашаргъа эркинлиги болмагъанын; ол жерде жашагъан жууукълары эм жамауатны бирси келечилери бла байламлыкъ жюрютмезге; башында чыгъарылган бегимге бузукълукъ этсе, жангыдан жууапха тартырыкъларын къаты эсгертедиле.

Алай бла Ташыу, халкъ комитетни буйругъуна бой салып, туугъан элинде жууукълары бла байламлыкъ жюрютюрге эркинлиги сыйырылып, Къарачайны Кичибалыкъ элинде жашау этерге тохтайды. Арада кѣп заман да озгунчу къарачайлы кызы – Элкъанланы Муштуну кызы Мариям – бла юйор къурайды. Жарсыугъа, Уллу Ата журт уруш башланып, Нарсана шахаргъа душман аскерле киредиле. Бирси жерледеча, къарачай элдеде да революция къымылдаугъа къатышханла, терсликлери болмагъанланы тутдуруп, жутдуруп, малларын да колхоз мюклеге салгъанлары себепли, душманны келгени бла хайырланып, ол къауум инсанлагъа дерт жетдирип башлайдыла. Коммунист, комсомол организацияланы членлерин, халкъгъа азап чекдиргенленича кѣргюзтюп, атларын тизмени башына тюшюрюп, немис аскерчилеге илишаннга салдыра эдиле.

Ол тизмеге терсликлери болмагъан жашла да тюшюп, ажымлы боладыла. Бу затланы эслеп, Ташыуну юй бийчеси Мариямны эсгериулерине кѣре, къарачайлы жашла Биджиланы Дотий, Къочхарланы Мустафа бла бирге Ташыу да немис аскерчилеге къошулуп, душман аскер кирген къарачай элдеге биргелерине барып, мында бу элдеде комсомол, коммунист жокъду деген сѣзлени айтып, терсликлери болгъанны, болмагъанны да душман аскерчиле ачитмазча къолдан келген мадарны этгендиле. Эсгериуледе айтылгъаннга кѣре, Ташыу немис аскерчиле бла Къарачайны Схауат элине келгенде, душман аскерни башчысы Ташыуну бек сыйлы жерге олтуртуп, жыйылган халкъгъа айланып сѣлеширге биринчи сѣз бергенде, Ташыу жыйылгъанлагъа бир бирни сатмагъыз деп тилегенин айтадыла. Немислиле жесирге тюшгенлени кече къарангысы бла элден чыгъарып, илишаннга салып тургъандыла. Ташыу кѣп жылланы туугъан элин, жууукъларын кѣрюрге термилип жашагъаны себепли, немис аскерлени келгенлери бла хайырланып, Басхан ауузуна келирге мурат бла Кенделен элине келеди. Хапарымы бу кесеги Ёлмезланы Муссаны, Ташыуну эсгериулерини бла байламлыды.

* * *

Муссаны эсгериулерине кѣре, 1930 жылланы аллында бусагъатдагъы Эльбрус посѣлканы тийресинде, элле биригип, «Къызыл Эльбрус» колхоз къуралгъанды. Мюлкню бир къауум мал къошлары Басхан районну Жанхотия элини башында – Хаюкъа-Башы жайлыкъланда – орналгъандыла. Уруш аллы жылла – Ёлмезланы Мусса Ташыуну бир эллилери

эм кършы тукъум кърындашлары бла бирге урунган кезиуле. Къабарты-Малкъаргъа немис аскерле кирген кюнлени биринде Муссагъа жумуш бла Кенделен элге барыргъа тюшеди. Элни жамауаты, уллу-гитче да къайгъылы эдиле. Душман Нальчик шахаргъа жетип келеди деп, элни малы-мюлкю жауну къолуна тюшмезча не мадар да этип, кеслерин къаты бегите эдиле. Эльбрус районну арасы Кенделен эл болгъаны себепли, ол заманда районну партия комитети бу элде орнала эди.

Район комитетни аллына жыйылгъан жамауатны арасында душман таугъа кирсе, аны мындан чыгъарыргъа кимни кючю боллукъду дегенча, тюрлю-тюрлю оюмла айтыла эдиле. Эллиле айтханча, жау къонакъла кеслерин кеп сакълатмай, экинчи кюн Кенделеннге келди. Къолуна сауут алалыкъ – фронтха, кими да партизаннга чыкъгъаны себепли, район комитетни аллына жыйылгъанла кёбюсю къартла, тиширыула, сабийле эдиле. Душман аскерчиле элни межгитини аллында тохтадыла. Немис аскерчилени арасында бир эллибиз Гулийланы Ташыуну танып, къатына жанлайма. Ташыуну юсюнде немис шинели ариу жарашып, ёшюнюнде жор да жылтырай эди. Ол кезиуде Ташыу мени танып, тансыкълап, къаты къучакълап, хапар сурайды.

Немис аскерни башчысы Ташыугъа биринчи сёз береди. Жыйылгъанлагъа айланып, Ташыу: «Была жел ургъанча келип, жел ургъанча да кетерикдиле. Не да болсун, былагъа бир бирни сатмагъыз. «Да алай эсе, былагъа къошулуп нек жюрюйсе?» – дерикле да болурла. Барыны сылтауу да буду. Он жылны тутмакъда туруп къайтханымдан сора да, туугъан элим Къызгеннге угъай (бусагъатда Эльбрус посёлканы къатында Гулийланы тукъум жашагъан эл), Басхан аузуна келирге эркинлигим сыйырылып, жууукъларымы-ахлуларымы кёрюрге термилип, Къарачайны Кичибалыкъ элинде жашайма. Былагъа къошулуп, бери келгеним ол себепденди. Бюгюн сизни аллыгъызда быладан айырылып, къошлада кърындашларымы кёрюрге кетерикме.

Ташыу жыйылгъан жамауатха немис аскерчилеге сатхыч неда Къызыл аскерге къажуу уруш бардырыргъа къошулмагъанын алай бла ангылатхан эди. Ташыу тутмакъда тургъан жылларында орус тилни да билгенди. Ол себепден болур эди тилманчны хайыры бла немис аскер башчы бла эркин селешгени. Кеп заманда озгунчу, немис солдатла ашазыкъ къайгъыгъа киришип, аскер башчыгъа аш къанга къурайдыла, Ташыуну да башчы бла бирге олтуртадыла. Ол кюн окъуна Ташыу айтханыча, ашхам кърангы болгъанда, немис аскерчиледен айырылып, Кенделенни баш жанында атасыны жууукълары жашагъан бир юйге келебиз. Юйню иеси Ташыугъа бирда болмагъанча жарыкъ тюбеп, бир бирни тансыкълайдыла, кеп хапар да айтадыла. Хапарларына кере, Ташыу тутмакъдан къайтханлыкъгъа, бизге къонакъбайлыкъ этген жууукъларын биринчи кере эди.

Кече иги узайгъандан сора, къонакъбайларыбызгъа ыразылыгъыбызны билдирип, Хаюкъа жайлыкъгъа атланабыз. Жолда Ташыу манга хуржунундан чыгъарып, жылтырагъан немис жор береди. – Бу жор неге

жарарыкъды? – деп соргъанымда: – Эсингде болсун, Мусса, немислилеге тюбегенде, жорну кёргюзтсенг, санга тиймезле, партизанла эслеселе уа, этериклерин айтыр кереги да болмаз, – деген эди.

Жолда Ташыу да, мен да кёп тюрлю затны юсюнден хапар айта, кюн чыгъаргъа, Кёнделен элни башында Жалпакъ деген жерге жетебиз. Тёгерек шош. Чапыракъ акъгъан, анда-мында къанатлы тауушдан башха зат эшитилмей эди.

Сёлешгенибизге, ат аякъ тауушха эсе да, эсде болмай тургъанлай, партизанла къолларында да сауутлары бла агъачдан чыгъадыла.

Аланы кёргенимлей, Ташыуну юсюнде немис шинели болгъаны себепли, атымы энишге буруп, къачып башлайма. Кёлсюзлюк этгеними эслеп, Ташыу, сермеп атымы жюгенинден къаты тутуп, онг бермейди: «Мусса, аз да къачар умут этме, баргъаныбызча барып турайыкъ. Къачханыбызны кёрселе, партизанла экибизни да атып ёлтюрлюкдюле».

Ташыу сауут-сабагъа уста эди. Аскерчи болмагъанлыкъгъа, кёп тюрлю затдан сынауу, билими, батырлыгъы да болгъанын ол кюн эслеген эдим. Жолда келе, манга берген немис жорну да хансла ичине атдырды. Партизанла бу сорууну берселе, быллай жууап берирсе деп, не айтырыгъымы юйретеди. Партизанланы айтырча уллу сауут кючлери жокъ эди. Адам санлары алтыгъа жете, бирини къолунда – бешатар, къалгъанланы уа къолларында къошлада жюрюген къауалла кёрюне эдиле. Партизанла Ташыуну юсюнде немис аскер кийими болгъанына къаты соруу бардырадыла, алай Ташыу аз да жунчумай, немислилеге не сылтау бла къошулгъанын, къайры баргъанын да айтады. Партизанланы арасында Ташыу иги таныгъан жаш да бар эди. Бир къауум партизан жаш Ташыуну душман аскерни тасхачысы болуп жюрюгенча сёлешир умут да этедиле.

Душман тасхачысы болсам, немис шинельни да кийип, сауут да алып къолума, жолну келмей, агъач ичи бла жашырын жол бла да келир эдим. Кёресиз, къолумда сизден кючлю сауутум болгъанын, атханымы тюзге мен да жибермейме.

Айтханыча, Ташыуну къолунда немис аскер саууту бар эди. Элде аллына кишини ётдюргемен уста мараучугъа саналып тургъанды. Кёлугъузгъа сауут алып, душманны ууатыргъа чыкъгъан эсегиз, менден сизге кереги душманны адам саны, сауут кючю болур. Ташыу партизанлагъа Кёнделен элге кирген душман аскерни арасында уста мараучула, адам санларын, сауут кючлерин, къолларында жюрюген сауутдан тышында да сауут-саба жюкленнген ат арбаланы санларын да айтады. Басхен ауузун кирип, аууш бла тау артына ауаргъа умутлары болгъанын билдиреди. Партизанланы башха соруулары болмагъанында: «Хайдагъыз, къарындашларым, душманнга не эталлыкъ эсегиз да аямагъыз», – деп, атын жолгъа салады.

Ташыу партизанлагъа тюбегенин жаратмай, была мени ызымдан бир тюшмеги эдиле деп, тынгысыз болады. Хаюкъа-Башы жайлыкъда мени биргеме аскерге чакъырылыргъа заманлары жетмеген жашла бла

жыллары келген таматала уруна эдиле. Ташыуну бирда болмагъанча тансыкълайдыла, келгенине сейир-тамаша боладыла, союм этедиле. Ташыу къошда къарындашлары бла бир эллилерин кѳргенде, кѳю то-луп, кѳз жашлары агъады. Туугъан элине термилиуюн, тансыкълыкъ аурууну къыйынлыкъын Ташыуну кѳз жашлары акъгъанда сезген эдим. Таматала къошха тюрлю-тюрлю адамла келе-келе турадыла деп, Ташыуну аскер кийимлерин тешдирип, барысын да кюйдюргендиле. Ташыу экинчи кюн Лашкута элде жашагъан туугъан эгечи Забитхан-нга, ызы бла бусагъатда Бедик элни баш жанында орналгъан Къазанч жайлыкъына къарындашларын кѳрюрге барыр муратын билдиргенде, таматала ыразы болмадыла. Заман къайгъылыды, кесинг кѳресе, батыр-лыкъ этме. Бизни ыразылыкъыбызны сурасанг, жууукъ-ахлу кѳреме деп, жолгъа чыкъма.

Басхан ауузуна кирирге сени эркинлигинг жокъду. Лашкутада, баш-ха элдеде да сени танымагъан хазна адам болмаз, хапарынгы да билгенле болурла, уу тиллиле кѳпдюле, бирле келгенинги жетдирирле. Ташыу таматаланы айтханларын тюзге санап, Басхан ауузуна, башха жерлеге да жолоучулукъгъа чыкъмайды. Къошда эки кече къалып, ызына, Кичи-балыкъ элине атланады. Жайлыкъда аллына жолукъгъан бир жолоучу Балыкъда партизанла Гулийланы Дуданы жашы Юсюню ѳлтюрюп, асыраргъа киши базмай, жайлыкъда атылып турады деп, жарсыулу хапар айтады. Гулийланы Юсюп аскерге чакъырылыргъа заманы жет-меген, малчылагъа болушуп, къошда жюрюген жаш адам болгъанды. Партизанла аны нек жояргъа керек эдиле?

Бу мурдарлыкъгъа бирда болмагъанча чамланып, партизанладан къоркъуп, жууукъ адамымы асырамай къалай кетерме деп, Ташыу бар-гъан жолундан ызына къайтады. Партизанла ѳлтюрген жаш Ташыу та-нымагъан бир белгисиз адам болады. Ёлген белгисиз адам болгъаны себепли, къайсы элге, кимге билдирирге билмей, башха амалы болмай, Балыкъда асырайды. Ёлюкню асырагъандан сора, Ташыуну жолунда башха чырмау тюбемей, Къарачайны Кичибалыкъ элине, юйюрюне къайтады.

* * *

Ташыуну юй бийчеси Мариям, жарсыугъа, 1987 жылда жашаудан кетгенди. Мариям Ташыуну Эльбрус посѳлкада жашагъан эгечи Зурум бла, бирси жууукълары бла да жууукълукъ жюрютюп тургъанды. Мари-ям баш иесини жарсыулу, ажымлы да къадарын эсгере, Зурумгъа быллай хапар айтханды:

– 1942 жылда ноябрь айны ахыр кюнлерини биринде Ташыугъа адам келип, Байрамукъланы юйге чакъырады. Мариямны эсгериуле-рине кѳре, Ташыуну Байрамукълагъа эрттегили танышлары чакъыра-дыла. Ташыуну кеслерине чакъыргъанланы къауумунда къолларында сауутлары бла да алты адам болгъандыла. Ташыу танышларына келип, арадан кѳп заманда озгунчу, халкъ комитетни ич ишлерини келечилери

къолларында сауутлары бла Байрамукъланы юлерин кършоугъа алып, от ачадыла.

Ташыугъа, жёнгерлерине да сауут-сабаларын да салып, юден чыгъаргъа буйрукъ этедиле. Ташыу кършоугъа тюшген жёнгерлерине: «Кесигзни жойдурмагъыз, бой салыгъыз да чыгъыгъыз, – деп тилейди. – Чыкъсам, къалсам да, мени сормай-сурамай илишаннга саллыкъдыла, ол себепден къанымы ахыр тамычысына дери къазауат этип ёллюкме».

Ташыуну жёнгерлери, кършоугъа алгъанланы сёзлерине бой салып, сауутларын да къоюп чыгъадыла. Ташыу, айтхан сёзлерине бой салмай, къаты от ачады. Ич ишлерини келечилери аны чыгъаралмазлыкъларын ангылагъанларында, юйню ичине чачдырыучу сауутну атадыла.

Аскер сауутну хайырланыуну, андан къроруулауну амалларын уста билгени себепли, Ташыу бир атханларын жерге тюшюрмей, сермеп тутханды. Жарсыугъа, чачдырыучу сауутланы бир бири ызындан къысха атып, Ташыуну ауур жаралы этедиле, юйге да уллу заран тюшеди. Ташыу жаралы болуп, атмай тохтагъанын эслеп, кършоугъа алгъан къауум юйге киредиле. Ич ишлени келечилерини арасында Ташыу немисли жесирликден чыгъаргъан Байчораланы Азрет да болады. Азрет ауур жараларындан къаны саркъа тургъан Ташыуну таныйды. Ташыуну юсюне къапланып: «Сен мени ажалдан сакълагъан эдинг, мен а къанынгы тёкгенме. – Кёз жашлары саркъа, Азрет, жанындан керохун чыгъарып: – Ат, ёлтюр, мен да сени бла бирге жан берирге керекме».

Алай Ташыу: «Аллах бла сёзюм арадады, эрттенликде абидез алып чыкъгъанма, адам къанына боялып, Аллахны аллына бараллыкъ туююлме. Сен аллай ётюнг болгъан киши эсенг, халымы кёресе, ёлюгюмю бу гяуурлагъа малтатмай, бусурман адетде болгъанча асырарса», – деп, Азретге ахыр сёзюм айтып, жан бередиди. Ташыуну кършоугъа тюшюп, ажымлы болгъанын Кичибалыкъ элге топ атылгъанча жайылады. Бу ачыулу хапарны эшитип, кършоугъа алыннган юйге Ташыуну юй бийчеси Мариям да жетеди. Мариям бу къанлы ишни бардыргъан ич ишлени келечилерине тиширыу хатерими кёрюгюз деп, не кёп тилесе да, жарсыугъа, ажымлы жоулгъан баш иесин Байрамукъланы юйден чыгъаралмайды.

Байчораланы Азрет, къаты жууапха тартыллыгъына да къарамай, кишилик, адамлыкъ да этип, Ташыуну осуятын толтурургъа не къолдан келгенни да аямайды. Алай, не медет, ич ишлени келечилери кеслерин жууапха тартыллыкъларын сезип, Мариямны тилегин къабыл кёрмейдиле. Кършоугъа тюшген жашланы да, Ташыуну ёлюгюн да Нарсанагъа алып кетедиле. Азрет Мариямны энчи алып, билгенича жапсарып, бу ачыулу, къыйын да ишни юсюнде къаты, таукел да болурун тилейди. Баш иесини ёлюгюн Нарсанада къайры элтирликлерин билдиреди, къолдан келгенича болушлукъ этерге сёз бередиди.

Къайры келирге, бир тюрлю тапсыз болумгъа тюшсе, не тюрлю мадар этеригин да юйретеди. Мариям, ёгюз арбагъа киши гурушха болмаз-

ча бичен жюклеп, ёгюзлени баш бауларын сабий жашчыкыгъа тутдуруп, Нарсанагъа Азрет белгилеген жерге атланады. Азрет Мариямны келирин эрттеден сакълап тургъаны себепли, бир эр киши бла терк, не мадар да этип, ажымлы жоюлгъан Ташыуну жамычыгъа сал этип, арбагъа салады. Азрет, алайда айырылып кетмейин, Нарсанадан чыкыгъынчы ашырып, ызына къайтады.

* * *

Кюн да аягъыбызны марагъанча, къар къатыш жауун жауа эди. Кече алай къарангы эди, кёзню кёзге урсанг кёрюнмезча. Элге терк жетер мурагда, не мадарда этип, кысха жолланы келирге кюреше эдик. Келген жолубузну бир къауум жерлери асыры тикден, арба жанына аумазча, не кючюмю да салып, къаты тутханлай, жашчык да, мен да башдан-аяк суу болуп, кюн аллына элге аман бла жетдик.

Ташыу Кичибалык элде жашагъан кезиуде эллилерине кьолдан келген не болушлугъун да аямагъан, къарыусуз адамгъа не жаны бла да эс тапдыргъан, намысы-сыйы жюрюген адам эди. Ол себепден элни жамауаты келген жолубузну сакълай эдиле. Бизге бу кюнлени жетдиргенлеге бирден налат берген эдиле. Ташыуну юй бийчеси Мариям Эльбрус посёлкада жашагъан Ташыуну кичи эгечи Зурумгъа кьонакыгъа кысха-кысха келе тургъанды. Ол кыйын кюнлерин эсгере, арада кёп жылла озгъанлыкыгъа, кёлю тола, хапар айта тургъанды. Ол эсгериулеринде Мариям баш иесини арбагъа сал этип келген кечесин да, кесини кыйналгъанын да айтмайды, ёгюзлени баш бауларындан тутуп келген сабий жашчыкны кыйналгъанын унутмайды.

Байчораланы Азрет Ташыуну асырар кезиуге Нарсанадан келип, къабыргъа кьолу бла салып, халкъдан ыразылык алып, ызына къайтады. Алай уу тиллиле, Ташыуну асыраргъа къатышханын тийишли жерге билдирип, Азретни туттурадыла. Жарсыугъа, Азрет тутмакъдан къайтмайды.

Мариям, адам сейир этерча, кёзю бла кёрген тамаша затны да айта тургъанды. Баш иесин асыраргъа элтген кюнде къайдан эсе да бир жашил жарык чыгып, сал басхычны элтген адамланы къабырлагъа киргинчиге дери биргелерине келип, жок болгъан эди. Дагъыда юч кюнню кече сайын келип, Ташыуну къабырыны башында кёрюнюп тургъанды.

Бу сейир хапарны тюз-терс болгъанына тюшюнюр муратда, тинтиу халда Ташыуну Нарсанада жашагъан туудукъларындан эм Мариямны ата жууукъларындан хапар соргъанма. Бюгюнлюкде Нарсанада жашап тургъан Биджиланы Алийни кызы Халимат башында айтылгъан жашил жарыкны юсюнден манга тынгылы хапар айтханды. Халиматны аммасы Семенланы Хыданы кызы Шамгъа, айтыугъа кёре (жаннетли болсун, иги ёмюр жашагъанды), ол туудукъларына озгъан заманлада Кичибалык элде бола тургъан тюрлениуледен кёп тюрлю сейир затла жетдирип кетгенди. Шамгъа Элкъанланы келинлери болгъанды, Мариямны ата къарындашы Рамазанны юй бийчеси.

Рамазан бла Шамгъаны юйлери жолну бир жанында, Ташыу бла Мариямны юйлери жолну бирси жанында, Кичибалыкъ элни къабырларына жууукъда жашагъандыла. Къабырны башында кёрюнюп тургъан жашил жарыкъны аппа бла аммадан тышында да къабырланы жанында жашагъанла да кёпле кёрюп, сейир-тамаша болуп тургъандыла. Бу сейир хапар Схауатха, бирси Къарачай элlege жайылып, не сууаплы адамды къабырында нюр жаннган деп, кёп жылланы халкъны ауузунда жюриогенлей тургъанды. Барыбыз да билгенликден, «къабырда нюр жаннган» деген шарт ислам динни жюриютген халкъланы арасында ёмюрлени теренинден бери келеди. Бу затны тинтген алимле озгъан ёмюрде къабырда нюр жаннган тюз болгъанын тохташдыргъандыла. Ауалият ёз къарындашлары Гулийланы Хажини, Хамитни, Ташыуну эм алача басхан элдеде совет властыны ал жылларында жалгъан даула бла ажымлы, замансыз жоулгъан жашланы эсгере, Россей къыралда мен жашагъан ёмюр тынч болмагъанды деучю эди. Ауалият мен жашагъан ёмюр деп, XX-чы ёмюрге айтханды. Атасы Гулийланы Гергокъ старшина эм белгили жамауат къуллукъчу болгъан къадарда, дуняда, къыралда да бола тургъан къаугъаладан, башха тюрлениуледен да терен хапары болгъанды. Юйюрюн бола тургъан тюрлениуле бла шагъырей эте тургъанды: XX-чы ёмюрню аллында болгъан орус-япон урушну юсюнден да айтыучу эди, 1905 жылда болгъан революцияны орус къозгъалыу, 1917 жылда болгъан революцияда патчахны тахтадан тайдыргъан кезиу, 1914 жылда башланнган битеу-дуня урушну айтхан бла къалмай, Басхан ауузундан битеу-дуня урушха къатышхан жашланы эсгере, башында айтылгъан къазауатда болдургъан жигитлиги ючюн патчахны заманында бек сыйлыгъа саналгъан бийик даражалы жор майдал бла саугъаланнган шауурдатчы жаш Уллубашланы Келлетни хапарын да айта эди. Ауалият Шауурдатда Уллубашланы келинлери болгъаны себепде, Уллубашланы тукъумну башха тюрлю хапарларын да биле эди. Уллубашланы Келлетни ёз къарындашы Алакёзню 30-чу жыллада терслерге башха тюрлю сылтау тапмай, жаланда Келлетни къарындашы болгъаны ючюн, он жылгъа тутмакъгъа ашыргъанларын да айта эди. Дуняны тынчлыгъына кёре – къыралынгы тынчлыгъы, къыралынгы тынчлыгъына кёре – элинги тынчлыгъы. Бу сёзлени биринчи Ауалиятдан эшитген эдим. Дуняда тынчлыкъ болмаса, къыралынгда, элингде, юйюнгде да къайдан боллукъ эди тынчлыкъ?

Керти да, Ауалият айтханча, XX-чы ёмюрню биринчи жарымы Россейде болгъан халкъ къозгъалыула, урушла сау миллетlege, энчи инсанлагъа этилген артыкълыкъла бла байламлыдыла. Ауалиятны кичи эгечи Зурумну эсгериулеринден: «Юйюбюзню бар къыйынлыгъы, ауурлугъу Ауалиятха артыкъ жетгенди. Ауалият эгечлени арасында барыбыздан да ётгюр, таукел да болгъаны себепли, атабыз, анабыз не тюрлю къыйын жумушну да Ауалиятха ышаныучу эдиле. Къарындашым Хажиге сюд этилген кюн атамы ёз къарындашы Гулийланы Балукку, ортанчы къарындашыбыз Хамит эм Ауалият баргъан эдиле Нальчик шахаргъа.

Органчы къарындашым Хамитни, тукъумубуздан төрт жашны да партизанла Тызыл жайлыгында ёлтюрген ачы кюнледе ёлюклерин Быллым элни аягына сал этип чыгъаргъан кюн да Ауалият баргъан эди. Кичи къарындашым Ташыу, сауут алып, таугъа кетгенинде, элни комиссары, башхала да кюнде соруу эте кыйнагъандан тышында да, тутмакъ сынатхандыла. Ташыу Ростов шахарда тутмакъда тургъан кезиуде юч кере аш-суу элтип баргъан да Ауалият болгъанды. Ауалиятны энчи юйор жашауу да жарсыулу болгъанды. Баш иеси Уллубашланы Далхат, Уллу Ата журт урушну биринчи айларында фронтха кетип, жарсыугъа, уруш аулагъындан къайтмагъанды. Къыйынлыкъ ажашмай къайда да Ауалиятны терк таба эди. Баш иеси Далхатны фронтха ашырып, арадан кёп заманда озгунчу жангыз жашчыгындан да айырылады. Ауалият Шаурдат элден фронтха кетген жашланы эсгере, быллай бир хапар да айтыучу эди:

– Мен төгерегине жети кере айланып, дууа окъуп ашыргъан жашла фронтдан сау-саламат къайтхандыла. Баш иеми фронтха ашыра туруп, төгерегине айланып, дууа окъургъа уялып квалгъан эдим. Бу сёзге дууаны кючюне ийнанган, ийнанмагъан да кесича оюм этер.

Бир къауум адам, ол санда кесим кёрген сейир этерча бир зат. Къоншубузну картоф урусунда жилин чыкыгъанды деп, Ауалиятны чакъырта, сабий жибередиле. Айтханымча, уруда бир уллу багъырбаш жилин сюйреле эди. Ауалият уруну башында тохтап, жилин тил дууаны окъуп башлагъанлай, ары-бери булгъана-чулгъана, тургъан жеринден аз да тепмей, къурушханча болады. Жилинны ол халин кёргенде: «Энди кишиге зараны тиерик тюйюлдо, чыгъарыгъыз да узакъга элтип агыгъыз, къайда да ёлтюрмегиз», – деп, къаты айтхан эди.

Адамга табиьгъат берген кючно жашырынлыгъы илму жаны бла ахырына дери тинтилмегенин барыбыз да билебиз. Хапарымы ахырында мен энчи белгилерик: бююнлюкде ким да, кесича оюм этип, терсни-тюзню сюзген болмаса, озгъан жашауну къайтарып, болдурулгъан терсликлени тюзетир неда бир инсанни жууапха тартыр онг жокъду. Сёз Гулийланы Гергъокъну юйюрюню жарсыулу къадарыны, кесини жашау жолуну, этген ишлерини юсюнден баргъан къадарда, мен жангъдан чертирик: Гулийланы Гергъокъну жашау жолу Басхан ауузуну жамауатыны тынчлыгъын жалчытыуда, ырысхы къолайны айнытыугъа этген къошумчулугъу, жарсыугъа, толусунлай тинтилмегенди. КъМР-ни архивинде сакъланган къагъытлагъа эм таматаланы айтыуларына таяна келсенг, Гулийланы Гергъокъ миллетибизни ырысхы эм башха жаны бла да айныууна уллу къошумчулукъ этген, белгили жамауат къуллукъчу, аты халкъыбызны эсинде сакъланырча, жашагъан эли Эльбрус посёлканы орамларыны бирине Гулийланы Гергъокъну атын атаргъа тийишли кёреме. Ол санда миллетибизни адабиятын, культурасын айнытыугъа уллу къыйын салгъан адамларыбызны халкъыбызны эсинде сакъланырча, къолдан келген мадарын этерге хар бирибизни инсан борчуна санайма.

АБАЙЛАНЫ Сакинат

АЙ АЛГЬЫНДАЧА ЖЫЛТЫРАЙ ЭДИ...

Шауайланы Исмайылны эсгерүүлери

Быйылны жаз башы башхаракъ эди. Къазахстанда халкъ туугъан жерине къайтырыгъын сакълап тургъанда, алыкъа боранла, балдыра-жюзле кеслерини ишлерин эте эдиле. Алай тансыкълыкъ жүрегибизни итча улута тургъанлай, эркинлик берилип, халкъ кетюрюлдю. Адамла туугъан жерлерини жаз башына ашыгъа эдиле. Андагъы сейирлик тангланы, чыпчыкъ жырланы, къушну учханын, сууну къыланч бурула баргъанын кёрюрге сую эдиле. Ол иги хапар кесин белгили этдиргенден сора, халкъда тынчылыкъ къалмады. Кёчгюн азапдан сау къалгъан къартла жаш заманларында ууда, тойда, ташыуулда къалай айланганларын къайтарып-къайтарып айта эдиле. Ай, энди уа юйюме бир жетейим да, анда этиллик тойлада тепсеригими уа кёрюрге деп, терезеден узакъгъа къарай эдиле.

Онючжыллыкъ сюрдюнде мюлкчюк жыйылгъан эди. Анга оноу этерге, хапчуکلарын биргелерине алыргъа, керексизни сатаргъа, юлеширге керекди. Дуния билмей тургъанлай къазауатха кирди. Асыры ашыкъгъандан, мында юйлери эриши окъуна кёрюнеди. Сабийле кими гитчелей тюшюп, кими анда туууп, ишни халине тюшюналгъан окъуна эталмай эдиле. Ала ол халкъланы тиллерине юйренип, кёчген халкъла анда жашагъанла бла эгеч-къарындашча эдиле. Узакъдагъы Кавказны таматаладан эшитген болмаса, билген да этмей эдиле. Алай асыры кёп эшитгенден, аланы тансыкъларына къарай, анда уллу ахшылыкъ сакълагъанына ишеклери жокъ эди. Хапарладан жаннет эшикле ачылып, аланы таудан келген терк суула, кёк гелеуле, къююп кетген омакъ юйле сакълагъан суна эдиле.

Жумушларын бошагъанла жолгъа чыгып башладыла. Бары да кеслери къююп кетген юйлерине ашыгъа эдиле. Къаллай насыпчылыкъ келди унукъгъан халкъгъа! Къаллай жарыкъ танг атды билмей тургъанлай!

Темир жол станцияла кетериклени ашырып бошайламайдыла. Малкъарлылагъа, башха кёчген халкъланы арасында, туугъан жерлерине кёчерге эркинликни бек алгъа берген эдиле. Адамла апчымай мюлклерин, малларын жүклерча къырал хакъсыз мал ташыгъан вагонла берген эди. Алыкъын хазырланып чыгъалмагъанла уа кетгенлени ашыра эдиле.

Ол кюнде жолоучу болуп чыкъгъанланы жүреклерини жырлай эди. Юйлеринде, орамларында боллукъ къууанчны айтырыгъы келмеген жокъду.

Алай андан бери келгендеча, мындан тебирегенлени саны бирча туююлдю. Онюч жылны ичинде жангы юйюрге къуралып, сабийле туу-

гъанлыкъгъа, жолда ёлген, жетер жерлеринде ачдан, сууукъдан ёлген-лени саны бек кёп болгъанды. Аны юсюне урушдан къайтмагъанланы къошсанг, аркъангы териси титирейди. Бир жан къалмагъан юйюрле да тюбейдиле.

Къзахстанны Къаракъундуз элинден Токъмакъ деген шахарына келип, биз да поездге миндик. Анда ызыбыздан умутсуз къалгъан къарт Атаканы бла Мухамматчыкъны къабырлары къалдыла. Кётюралмадыла экиси да жашау келтирген къыйынлыкъны. Жюзден атлагъан аппам кёчгюнчю бичен чалып айланган киши эди. Табийгъат берген акъылы анга этдирмеген иш къалмагъанды. Аны къолу тиймей, жол ишленмегенди, хуна къаланмагъанды, юй орун салынмагъанды. Фахмулу атасыны аллай жашы онтогъузунчу ёмюрде Эл-Тюбю деген элинде халкъ сейирге барырча, тюплю-башлы юй ишлегенди. Ол журтланы, башын къанжал бла жабып, ханланы къаласына ушатханды. Ол заманда топуракъ башлы болмаса, башха юй башны хазна киши кёрмегенди. Аны огъурлу къоллары алапат терек бахча къурап, кёгетлени бир бирлери бла жалгъашдырып, жангы тюрлюлерин чыгъара билгенди. Терекле тюбюне уа саны болмагъан бал батманланы жайып, бал чайкъгъанды.

Ол заманда кёгетни тау элдеде агъачда ёсгенледен башхасын киши кёрмегенди. Къарт атам мени да кёп затха юйретген эди. Кёчюп баргъанда, манга сегиз жыл болгъанлыкъгъа, аны хар айтханы, этген иши бюгюнча эсимдеди. Дауут хажини жашы, кеси заманында атасыны медресесин бошап, элде эфендилик да этгенди. Аллай фахмулу, акъыллы адамны сюргюн къыйынлыкъгъа бек сындыргъанды. Анга да къарамай, дуниядан кетгинчи, хар кюн сайын, эрттенликде орамгъа чыгып, кеси кюрешип ишлеген гитче шинтикчикге олтуруп, бир ненча заманны тохтамай Къуран окъугъанды. Аны ариу ёню зикир окъугъан кезиуонде мёлеклени окъуна тынгълата болур эди. Аны окъуй, жашыны жанын сакълауну уллу Аллахдан тилеген къартны кёрген бу адамланы къыйынлыкъларыны чеги болмагъанын ангылап жарсытханды.

Аллай кюнлени бир эрттенлигинде ол сагъышлы къопду. Келини Шаманы чакъырып, кёрген тюшюн айтды. Шама аны ангылагъанын билдирмеди, алай кёзлерин жерден алмай, иги кесек заманны мудах олтурду.

– Келин, мен тюшюмде уллу къазан бла бир айранны ашап бошагъаным манга берилген жашаууму ахырына келгенин айтады. Сен аны ангылагъанынгы билеме, сакъ бол сабийлеге. Мен кёп бармай дуниядан кетерикме, – деди. Алгъаракъда уа атамы тюшюмде кёрген эдим, ол Пардыклада сегиз къойну кюте эди. Быланы не этериксе дегенимде, Кавказгъа сегизигизни элтирикме деген эди. Сизге мындан кетерге тюшсе да, мен мында биригиз бла къаллыкъ болурма деп, Атака терен ахтынды. Кёп сёз айтмай, кёзю бла къарап, халге юйрете билген, кёп бармай, ёксюзлерин Аллахны аманатына къоюп, дуниядан кетген эди. Алагъа жарсыуу, туугъан жерине тансыкълыкъгъа аны болмагъанча бек къыйнагъанды...

Къарындашым Мухамматчыкъ, къарыусулугъуну себебинден, аягъын ташха уруп ачытханда, тюзелалмай ёлюп къалды. Биз анабыз бла жети сабий къалдыкъ.

Эки къабыр бизни уллу аманатыбыз эдиле. Жашауну хали къыйын болгъанлыкъгъа, алагъа садакъаларын этдиртмей къоймагъанды. Ала да анда къалыргъа унамаз эдиле дей, биз да жолгъа ол акъыл бла чыкъгъан эдик...

Уллу Ата журт уруш бошалгъанлы онюч жыл озду. Жашау акъырын-акъырын тюзеле бара эди. Къзахстанны сабанларында таулу тиширыула башхала бла бирге кёп терлерин тёкгендиле. Къыйыры-чеги болмагъан чюгюндюр бахчаланы таш жандыргъан къызыулукъда чагалагъандыла. Юйлерине келселе, – сабийлери, башха жумушла. Темирденми болур эди аланы къыйынлыкъда къатхан жанлары? Киерге быстыр жокъ, талай заманны эркин ашлары окъуна болмагъанды. Алай бир заманда да ишден къачмагъан халкъ арыгъан, эринген не болгъанын билмей кюрешгенди...

Аллахха шукур, ол заман артха кете, къырал къарыу ала барады. Уруш ойгъан юйле аздан-аз кёрюнедиле. Поездни терезесинден къарап, къыралны бир жанындан башха жанына дери келе, ненча затха шагъат болдукъ. Къыйыры-чеги болмагъан жол тюрлю эди. Чексиз къуу жерле агъачлагъа ёте, жашиллене баргъан талала, чагъа башлагъан терекле хар затха да жан сала эдиле. Къзахстан жукъуда къалгъанчады. Россейни жерлеринде уа жаз башы эркинлик этеди.

Нальчикни вокзалына келгенле кёпдюле. Таныгъанлары болгъанла тюбеше, сакълагъанлары болмагъанла да бар. Хар бери жетген къачан эсе да кесини от жагъасы жылытхан жерлеге кетер амалны излейдиле.

Малкъарны беш да тау элини жоллары вокзалдан башлана эди. Биз да аллыбызгъа келгенлеге тюбегенде, Эл-Тюбюне кетерге жол болмагъанын билдик. Аны амалтын Тёбен Чегемде тохтадыкъ.

Атабызны эгечи Халиматны баш иеси Къаракъызланы Жибирил кёчгюнчюге дери къуллукълада ишлеп келген адам болгъаны себепли, аны юйюрюн бизден алгъаракъ элли алтынчы жылда ийген эдиле. Аланы да тыш жери къыйынлыкъ бла сынардан къоймады. Жибирилни эгиз жашларындан бири къыйын ауруп, дуниядан кетген эди. Аны къабыры да тыш жерде, сюргюнде къалды. Бир жыл жетмеген заманны ичинде биз да, бери жыйылып, Тёбен Чегемде, эки къауумубуз да жашарча, уллу юй сатып алдыкъ...

Тёбен Чегем манга бир ариу, къууатлы жер кёрюндю. Тёгереге агъач бла къуршаланган, къыйыры бла Чегем суу ашыгъып баргъан, алапат жер. Юйюбюз – тюз да сууну боюнунда орналып, ары жанында уа – ариу, терен агъач сериуон ийгенлей тургъан жер.

Уллу кенг арбаз. Эки юйюр эркин жашарча таш юй. Кёп адам. Къууанч. Аллай ариулукъ узакъ Къзахстанда жокъ эди. Баргъан суугъа не къадар къарап турсам да, эрикмей эдим. Тёгерек къурмашча чагъып, аны ариу дух ийиси башынгы тёгерек айландыра эди. Алыкъа адамла юйле

салып, терек бахчала орнатмагъанлыкъгъа, агъач эрик, алма терекле кѣпдюле. Ариулукълары бла дунягъа къууат сала, жюрегибизни бир сейир байрамда тутта эдиле.

Кѣчюп келгенни хапарын эшитгенлей, адам къалмай барып, аны кѣрюп, хапар соруп, алай тынчая эди. Аздан-аздан эл элге ушап башлады. Жаз башында барысы да бахчачыкъ къурау къайгъыгъа кире эдиле. Былайда зат ишлер эдик дегенле, балчыкъдан саман кирпичле этип, юйчюкле салып башлайдыла. Заманы болгъан ишлегеннге болушмай турмай эди. Асыры къууаннгандан, жерибизни топурагъы окъуна башхаракъ кѣроне эди. Кѣп заманны къар башларын басхан таулары кѣрмегенибиз, аллай терен агъачлада айланмагъаныбыз, къайсы жаныбызгъа бурулсакъ да, чюгондюр бахчала болмагъанына юйреннген къыйыныракъ эди. Ким не айтса да, бу жаннет бизни кесибизники болгъанына терк тюшондюк.

Бир кесек юйюрсюннгенден сора, мен сабий заманымда ойнаучу тенгим Жантуудулары Музафаргъа келдим. Ала элни огъары жанында жууукъларында тохтагъан эдиле. Ол кюн Музафар, къарындашы Алѣш да алагъа жангы юйню тюбюн къазаргъа болуша тура эдиле. Сейир этип: «Кесигизге уа нек ишлемейсиз?», – деп сордум.

– Мында къайры ишлейбиз, Эл-Тюбюнден башха жерде жашаргъа суймейбиз. Анда жашамазлыкъ болуп, андан эсе, Къазахстанга къайтырыкъбыз, юйреннген да этген эдик, – деп, Алѣш ачыу тие жууаплады. Ол заманда мен да кесими Эл-Тюбюне къалай тансыкъ болгъанымы айтып: «Ары баралырбызмы?» – деп, Музафаргъа сордум. «Жол болмагъаны себепли турабыз, экибиз барып келейик», – деп къууанды. Женгиллей барып кѣрейик деген оноугъа келишдик.

Юч кюнден эшек да тутуп, азыкъчыкъ да хазырлап, жолгъа тебиредик. Мен ушкок алыргъа дегенимде, Музафар угъай демеди. Аланы барысын да эшекге жюклеп, экибиз да иги умутлагъа батыла барабыз. Тѣбен Чегемден Эл-Тюбюне дери бек аздан къыркъ километр барды. Анча жылны ичинде алайлада хазна адам айланмагъаны себепли, кийик жаныуарладан башха жаны болгъаннга тюберик туююл эдик.

Кюн жылы, ингири да артыкъ салкъын туююлдо. Не болса да, артха къайтыу жокъду. Адай суудан ѳтген чучхурчукъну тансыкъладыкъ, алайда бетибизни да жуудукъ, сууундан да ичип, жолубузну бардырдыкъ. Бу жерледен кете туруп, манга сегиз, анга уа тогъуз жыл бола эди. Кѣп зат аны да, мени да бюгюнча эсимде эди. Не узакъ жолгъа чыкъгъан эсек да, тѣгерекде кѣрюннген эсибизни бѣлмей къоймайды. Тѣгерек асыры ариудан, сюелип жюрегибиз къаннгынчы, къарамай кеталмай эдик.

– Чегем сууну ары жанындагъы жыяча тюрлю къаяланы кѣрмей къалай ѳсген болур эдик, – деп, Музафар жилярыгъын тыялмайды. Мен да, бу къаялагъа термиле кетген Атаканы эсиме келтирип, жюрегим къаннгынчы жилядым. Ол бизге хар ташны, ыранны юсюнден, къалайда не ѳсгенин, не хайырлы болгъанын аманатча айта эди.

Хушто-Сыртны ѳтюп чучхурлагъа жетгенде, къарангы болду. Къалайдан да алайда тууушуракъ эди. Энишге тюшюп, эшекге суу ичирип,

жангы хансчыкъ ёсген талачыкъны юсюнде терекге тагъып, кесибиз да иерине таянып солудукъ. Ол жерни хауасы, арыгъаныбыз да татыгъан болур эди, терен жукъугъа батдыкъ. Экибиз да эшек жауурунну юсюнде, башыбызны тюрбюне да салыр затыбыз болмай, салкъын жаз кече алаамат солудукъ. Алайны мылы топурагъы, жангы ургъан кырдыгы да кесибизни эди, аны татлы ийиси хычыуун тие, арыгъаныбызны кетергенди.

Бийик таула къуршагъан жерчикге танг кечирек атхан эди. Иги жукълагъанлыкъгъа, кючден кёзлерибизни ачдыкъ, эрине къопдукъ. Жатып, кёкге къарап турлугъум келеди. Уяннганыбызда, мени бек сейир этдирген: тагъып къойгъан эшегибиз ычхынып, бизден азчыкъ арлакъда жатып тура эди. Чучурланы ол эрттенликде ариулукъларыны юсюнден айтыргъа керек да болмаз. Аланы таза сууу бла бетибизни жуууп, ёрге, элибиз таба тебиредик.

Акъ-Топуракъгъа жетерге, кюн къыздырып башлады. Азыкъчыгъыбыздан да къаба, тохтамай барабыз. Алай Музафар эсинде къалгъан бир жерни, ташны кёрсе, жилимай озмай эди. Акъ-Топуракъны шаптал терек бахчасына киргенде, хар терекге тийип, къучакълай эди. Ала уа асыры ариу чакъгъандан, ийислери башынгы айландырадыла. Айырылалмай, чакъгъан чопалланы бетине къысып, уппа эте эди...

Музафар жаш болгъанлыкъгъа, иги биле эди бу алаамат терек бахчаны бизни Атака салгъанын. Чегемни тийресинде ёсген тереклени салыу, жалгъау аны иши болгъанын къайсы да айтырыкъ эди. Ол алаамат терек бахчаны тийресине кирген жерчикде уа, жолгъа чырмау болуп, башындан таш-топуракъ тюшмесин деп къаланган бийик хунаны да ол къалагъан эди...

Эл-Тюрбюне экинчи кюн сагъат онлагъа жетдик. Ётмюш кёпюрден арлакъгъа тепгенибизлей, аллыбызгъа бир ариу ит чабып келгенин кёрдюк. Эшекни да тохтатып, кесибиз да анга къарап, жетеригин сакълайбыз. Къатыбызгъа жетгенде, ол ит бизни ийнакълагъанына, тегерегибизге чабып, кесин ышыгъанына экибиз да жилимукъларыбызны тыялмай къалдыкъ. Туугъан, ёсген жерибиз. Аны ити, къушу, ташы да бизнича термилгенлерин кёрдюк. Къалай уллу игилик эди жангыдан Къапчагъайгъа къарагъан, Донгатны жангыдан кёргенибиз. Аланы аралары бла саркъгъан сууну тауушун эшитгенибиз, ныгъышха ашыгъып жетип, къартла олтургъан эски къангаланы сылагъаныбыз. Ол ныгъыш Атаканы бир заманчыкъгъа да кетмей эди эсинден. Аны атасы да, кесини атасындан бла анасындан тансыгъын алыргъа излеп, былайгъа келген эди.

Бюгюн Музафар бла мен былайда эски хуналаны ташларын, Малкъарукъланы къаланы тансыкъладыкъ, Битикле таба къарап, Къулийланы юйлерин кёрюрге суйдюк. Алай бизни къатыбызгъа алыкъа ол ариу итчикден сора киши келмеди, анда бир адам да айланмай эди. Жолу болмагъанны хатасындан элде жаланда Эдокълани Ибрагим бла аны юй бийчеси жашай эдиле. Биз аланы ары кетгенлерин эшитген эдик. Атла алып, хапчукларын алагъа жюклеп келип къалгъанла бир уллу элде жаланда экиси эдиле.

Не сейир, аланы юйлерине биз итчикни ызындан бардыкъ. Бизни кёрюп, экиси да бек къуандыла, къалай келгенибизни сордула, сыйладыла. Не узакъдан арып келдик эсек да, арыгъан эсибизде жокъ эди.

Бир бирибизден хапар сора, кечге дери олтурдукъ. Ибрагим мени атамы тенги болуучу эди. Аны да жашлыгъын да эсгере, кёп таныгъан адам белгисизде къалгъанына жарсыды. Келгенден жатхынчы мен юйюбюзню кёрюрге бир ненча кере тебиредим, алай Ибрагим тюрлю сылтаула бла иймеди. Солургъа кетдик. Эрттенликде да мени иерге суймегенча: «Мен келгинчи юй бийчеми къатында туругъуз», – деп, Пардыклада къабырла таба кетди. Ким биле эди, мен юйюбюзню кёрюп, жарсырма депми жарсый эди, булжута, иерге суймей эди.

Андан кёп туралмай, аны бла Музафарны къоюп, юйге кетдим. Ибрагимни чырмау болгъанына да ачыулана, асыры юйюмю кёрлюгом келгенден, чабып бара эдим. Мен да, анда отоулада айланып, кёпден бери киши от тиргизмеген юйюбюзде Ибрагимни юй бийчесича къакъ кийик эт биширалмасам да, жылы этер эдим. Ол акъыл бла ариу жаз эрттенликде мен арбазыбызгъа кирдим. Эски агъач эшик жарты сынып, бир жанына аууп тура эди. Къарт Атака муну кёрсе, не айтыр эди дей, юйге къарагъанымда, эшикни жанында зыбыр ташха олтуруп къалдым...

Урушну аллында, кюз арты заманлада, Шахмырзаланы Сагъыт бир оруслу кишини алып, бизге келген эди. Махай, Атаканы аты алай эди: «Бу адам Ленинградны бир университетинде къуллукъ этген профессор Карауловду», – деп танышдырды. Арыкъ сюекли, орта бойлу профессор Атака бла да жарыкъ саламлашып, кесин танытды. Юйге уа, кёзюн алмай, къарай эди. Сора Сагъытге айланып: «Бу юйню былай ариу ишлерге ким оноу этгенди, аллай къурулушчула бу узакъ тау элчиклеге къайдан келгендиле?» – деп сорду. Аны айтханын Атакагъа кечюрюп, экиси да ышара, аны бу сен кёрген адам ишлегенди дегенде, уллу сейирге къалды. Алай сагъыш этериги да келмей, аллай акъылманны жашы эсе, аны къолундан ол зат келгенине не сейир этерге боллукъду дей, Атаканы къолун тутуп, бир кесек заманны иймей турду. Атака уа: «Сюе эсенг, юйню ичине кир да, отоулагъа къара», – деп чакъырды. Узакъдан келген къонакъ Ленинградда кёрген эди юйлени ариуларын, уллуларын да, алай сиз эркин этсегиз дей, юйню ишленген халине къараргъа уа угъай демеди. Тюбюнде – тёрт эркин отоу, башында да – аллай бир. Аллында коридору уа – мияла бла жабылгъан жарыкъ юй. Жауун, къар да юйге хата этмезча, жылыу керексизине кетмезча къуралгъан мекам. Аны чардагъында уа анам, алмала бишгенлей, бирин да зыраф этмей, къатханла этип, машоклагъа жыйыучу эди. Юйню тюп жанында отоуладан бири аш юй, бири Атаканы отоуу, бири атасы ишлеген отоу эди. Жашы аны арада ачып, хауа кийире эди.

Даут хажини отоуу китапладан, кюбюрлени ичи уа аны жазуларындан толу эди. Анга жашы бек сакъ эди. Бююннгю къонакъла да ол жазуладан бир затланы алыргъа келген эдиле. Сагъыт да, Караулов да кёп затын алып кетдиле. Ол аны къайры элтген болур, къайда къой-

гъанды, ол бюгюн къолубузда болса эди, оноун этер эдик. Университетни архивине ненча жаздыкъ эсе да, хапар аламдыкъ. Совет Союзну языкознание Академиясыны илму-излем институтуну къуллукъчусу, профессор Карауловну келип, керекли материалланы алгъанын чертип да жаздыкъ, алай жууап алмадыкъ.

Сагъытге, анга да Атака не керек эсе да алыгъыз деп, эркинлик бергенде, сайлагъанларын алып кетген эдиле. Дауут хажи Шаркъдан келтирип, уллу китапхана къурагъан эди. Сагъыт андан сора да бир ненча кере келгенди, кѣп затын алып кетгенликге, бир затын да чыгъаралмагъанды. Дуниядан кете туруп, битеу кесинде болгъан материалын Малкъондуланы Хашимни жашы Хамитге берген эди. Ол да, кеси дуниядан кетгинчи аны китап этип чыгъарыргъа айтып, жетишалмай къалгъанды...

Бу ариу жаз эрттенликде уа къачан эсе да бир заманда халкъ сейирге баргъан юйню урланнган-таланнганындан къалгъаныны юсюне къарап къалдым. Къанжалбаш, эки къатлы къаланы тюбюнде бир бла жарым къабыргъасындан сора заты да жокъ эди. Башын жапхан къанжалын, нарат къангаланы, мияланы, къабыргъалада ариу жонулгъан ташланы бирин да къоймай, халкъны кѣчюргенден сора, къалгъанла жыйып кетген эдиле. Уллу юйню жанында эски юйню бир жанында жашап, экинчи бѣломюн къой орун этип тургъандыла. Нек дегенде юйню тюбю бир къарышдан артыкъ теренлиги болгъан къой мешхут эди.

Къаллай къыйынлыкъ сынадым мен алагъа къарай! Биреуню къыйыны къалай халал болду уручулагъа? Сѣзсюз, юйню бузуп, алып кетген затла, бусагъатда окъуна багъадыла. Жолсуз, машинасыз заманда къарт атабыз Мѣлошкю деген жерден наратны келтирген эди. Къанжалны келтирирге уа къаллай узакълыкъгъа баргъан эди, ким билсин?

Алай жарагъан эди сюрюннге кетгенде, битеу таулу халкъны ырыхысы мында къалгъанлагъа. Хажини жазуларындан зат табармамы дей, тѣгерекге къарадым. Бир жерде бир зат жокъ. Таякъчыкъ алып, мешхутну бир жанына аудуруп, бир къагъытла тапдым, алай ала не болгъанын билирге амал жокъ эди. Аланы Ибрагимни юйюне келтирип, къурутургъа кюрешдим, анда да зат болмады.

Юйню алай тозурагъанын не акъылым, не жүрегим кѣтюралмай эди. Анда жашагъаныбыз, ойнагъаныбыз, Атака бла Ётмюш къолда айланнганыбыз кѣзюме кѣрүне, жүрегими тыялмай жилядым. Сау тюрк миллетни ёхтеми, Шаркъ поэзияны айтхылыкъ шайыры, халкъгъа оноу этген акъылманны аллай бир къыйыны тас болгъанына бизни кѣчюрген власть, уручула, келип, алып кетип къайтармагъанланы терсликлерин жашау айырсын.

Жүрегими тыялмай, Атака къурагъан терек бахчагъа чыкъдым. Уллу терек бахчадан бир ненча эрик терекден сора зат къалмагъанына андан да бек ачыу этдим. Не болду былагъа, кимни хатасы жетди деп, терекледен къалгъан томуроулагъа барып, къолум бла тийип кѣрдюм. Иги къарагъаным да уа, аланы къойлагъа, эчкилеге ашатханларын кѣрдюм. Бизден сора келгенле, бир ненча жылны жашап, малла тутуп тургъанла-

рын ангыладым. Бал батманланы кьангачыкъларыны жаркьачыкъларын да анда-мында тапдым. Алай ол заманда бир жерде да жокъ эди кёгет эркинлик, ол тереклени алай жокъ этерге кьалай кьойгъанларына бюгюн да сейир этеме.

Ингир кьарангыгъа дери алайдан кеталмадым. Атака, арбазда олтуруп, минчакъ санай тургъанча, арбазгъа тебиредим. Керти да, уллу уруш бизни арбазыбызны гунч этип кетгенине, жүрегими эзилгенине тюзелалмай, орам бла ёрге тебиредим. Жаным, башым, саулай тёммегим да энди башха тюрлю эди. Анда сюргюн унугъуудан, тоналгъандан, ёксюзлюк ачыудан башха зат жокъ эди. Жетген жаш болгъанлыкъгъа, ол кезиучюкде Атаканы жомагъындан сора бир зат эшитиригим келмеди. Алай ариу айтып, юйлеринде тутхан Ибрагимланы окъуна кёрлюгюм келмеди. Тёрт санымы басхан ауурлукъ жанымы бек кыйнады. Аны унутургъа ненча заман керек боллугъун мен билмейме. Ибрагимлагъа да барлыгъым келмей, Жылгы сууну боюнуна тигелеп, бир сыйдам ташха олтурдум. Суу кесини ызы бла саркъа эди. Мен да, анга кьарай, эсими анда жюзген айгъа бёлдюм. Ёрге кьарап, аны кёкде излейим десем, аны Донгатны башында кёрдюм. Алгъындача – жалан, жарыкъ, хычинча тёп-тёгерек.

– Сен бизни юйню алай талагъанда, жарыгъынгы алагъа кьалай берген эдинг, – дедим кеси кесиме. Ай а тургъаныча, Кьапчагъайны жарыгъа, манга да кесини сууукъ жарыгъы бла жылтырады...

Ибрагимлары керексиз соруула сормадыла. Бизнича элде киши жашамагъанды. Саулай халкъгъа, башхалагъа оноу керекде да артха турмагъан хажы мени кьарт агамы атасы эди. Алай ол ишлеменген эди бу журтланы. Аны жашы Махай, мени атам Харунну атасы ишленгенди. Ол заманда хажы узакъ Багдад шахарда медицинагъа юйрене эди. Университетни бошап келгенде, юйню кёрюп, жашыны хунерине кьууанды, юйге уа кьууанмады.

– Атам, артыкъ кьууаннганча кёрюнмединг дегенде, ол, кючсюнюп, былай айтхан эди: – Бир кесек заман озгъанлай, аллай жашау келликди, жашым, адамны ырысхысы башына уллу палах болур. Сен бу юйню юсюнден бек кыйналлыкъса, анга жарсыйма, – деди. Аны билгичлиги сёзсюз эди. Керти да, власть тюрленип, революциядан сора колхозла кьуралгъанда, битеу элге келген кьуллукъчулагъа юйню баш жарымы кьонакъ юй болгъан эди. Келген кьонакъланы анда тутхандыла. Аны юсюне юйню иелери аланы ашатып кечиндиргенни да боюнларына салгъандыла. Аладан сора да ары ишлерге келген геологла бизде жашагъандыла. Атака аладан тарыгъып, эл Советге баргъанында: «Сизни андан кёчюрюп, юйню саулай кьонакълагъа берликбиз», – деп, кьыстап кьойгъан эдиле.

Аны хапарын айта, андан жюз жыл алгъа жашагъан, Дагъыстандан келген кьумукълу Леуан шыйыхны билгич сёзюн да киши унутмагъан эди. Ол, жол жанында сыртда бир гыйы ташны кёргюзтюп: «Бу таш былайдан энишге тюссе, кёп таулу элле кьурурла», – деген эди. Алай айт-

ханын жашау кѣргюзтгенди. Кѣчгюнчюлюкден артха кѣайтханда, беш да тау элде кѣп элlege киши да кѣайтмай кѣалды. Чегем чучхурладан ѳрге сексен эл, жангыз Эл-Тюбюнде бла Булунгудан сора кѣалгѣанлары, кѣуру кѣалгѣандыла.

Музафар кеслерини эски юй орунларына барып, жангы юйню кѣалайгѣа салыргѣа кереклисин, Ибрагимни да оноугѣа тутуп, белгиледи. Жол болуп, келирге аздан мадар болса, бери жыйыллыкѣбыз дегенин толтурду. Алѣш да, Музафар да алайда тюплю-башлы юй ишлеген эдиле. Ол бусагѣатда да сюеледи. Бусагѣатда анда аланы туудукѣлары жашайдыла. Мени уа ол кюн эзилген жүрегим кѣоймады мында жашау кѣуругѣа. Ибрагим: «Мен болушурма, келигиз бери кѣчюп», – деп кюрешди. Алай аны айтханына тынгылагѣан окѣуна кѣыйын эди. Бизни юйюбюз болгѣан жерни бюгюн беш юйюр юлешип жашайдыла. Атаканы терек бахчасында, кѣарт болгѣанлыкѣгѣа, бир ненча терек бюгюн да сюеледи. Бюгюн да юйюбюзню оймай кѣойгѣан кѣабыргѣасы турады.

Мен энди жаш адам тюйюлме, алай жанымы солутургѣа сюйсем, тансыгѣымы алыргѣа Эл-Тюбюне барама. Ол жерча манга кѣарыу бир зат да бермейди. Дауут хажини сѣзлерин эсимден кетаралмай, кѣп кѣатлаучума кесиме. Ол кѣартлыгѣым жаннет кирик туугѣан жеримде ѳтгенине, кѣарлы тау башла берген кѣарыугѣа ыразылыгѣын айтханды. Хар ары баргѣан сайын Пардыклада хажини кѣабырына бла юйюбюз болгѣан жерге бармай кеталмайма. Ненча жылы жаз жауун жуугѣанды, жел кепдиргенди мени сабийлигими бир кесеги ѳтген жерчикни. Ай сууукѣ кѣышда, жылы жайда да аны дуния кѣуралгѣан ѳмюрледен бери жарытады. Аны жарыгѣына кѣарагѣан Битикле, Башиллик кѣая, Дорбунлу-Сырт, тар жолчугѣу болгѣан кѣая, Артишли кѣая, Донгат, Думала анда бардырылгѣан тойлагѣа, ѳлюмlege да шагѣатдыла. Кѣп ѳмюрню, жолсуз заманладан башлап, бюгюнге дери ол жерле кѣонакѣсыз болмайдыла. Барды ол жерледе сейир этдирген бир уллу кюч. Намаз ташны, Донгатны дорбунларыны, кѣушла бийлик этген кѣая башларыны, кешенелени, Ётмюш-Кѣолну, ныгѣышны адамгѣа кѣарыу берген, ариулукѣдан жанларын кѣандыргѣан, кѣллерин кѣтюре ийнакѣлагѣан илхам. Ол кѣарыу берген кючню излеген кимге да керек болгѣан затды. Жылгы суучукѣдан уртлагѣан, аны бла бетинги жуугѣан жашлыкѣны кѣайтаргѣаннга тенг болгѣанча кѣрюнеди. Алайгѣа барып келген жүрегинге улуу насып келтиргенин хар ким да сезеди.

ТЕБУЛАНЫ ШУКУР

ЭСДЕ КЪАЛГЪАН ХАПАР

Ол жылны къачы жауумлу эди. Къууанчха келгенле кенг арбазда жапманы тюбюнде, къонакъла келгинчи, сёзлери, халлери келишгенле ушакъгъа киришгендиле. Биз да бир къауум болуп тынгылайбыз. Кёп тюрлю хапарла айтылып, ахыры тарыхха жетишдиле.

Сюелгенлени бири:

– Бирле аланлабыз дейдиле, бирсиле биз андан келгенбиз, мындан келгенбиз дегенле бардыла. Тарыхчыла да бир толу иш эталмайдыла, адам айтырлай, – деди.

– Къарча, Боташ, Будиянны, Адурхайны хапарын эшитмегенмисе? – деди къатындагъы.

– Жашла! Къартла эскиден бери айтып келген затла ол керти болгъанына сёз жокъду, алай аны илму тил бла жарашдырып, гитче-уллу да окъуса, ангыларча этерге керекди, – деди биягъы.

– Ой, «алан» деген ол да бош хапар болурму. Ма бизни тукъум тау артындан келгенди. Тюзю, биз къарачайлыла туююлбюз, алай жазылгъанлыкъгъа – деп, Къарачайгъа ол кёлек кийдиргенча сёлешди жашланы бири.

– Да сен айтмасанг да, ким болгъанынг кёрюнюп турады. Уллу атагъыз бери къачып, Къарачайда ышыкъ табып, къарыны тоюп, сизни къурады эсе, не сакълайсыз салам кюлтеле, «тойгъан жерге тогъуз къайт» деп турмай, къарачайлы туююл эсенг, журтунгу изле, – деди нёгерлерини бири.

Жаш симсиреди. Къызарды. Къуру кеслери болсала, не бла бошарыгъын ким билсин?

Барыбыздан да жылы бла, ангысы бла эслирек Аубекир, сёз дауургъа кетмезча, Владимир Иванович Даль айтхан сёз бла башлады. Адамны миллетлиги къайсы тилде сагъыш этип сёлеше эсе, ол болады деп.

– Да сора бизни кёбюбюз къарачайлы туююлбюз, – деди къатымда сюелген.

– Сен да аллайладанмыса? – деп кюлдюле жашла.

– Жашла! – дедим мен. Аны оноун этерикле табылырла. Сиз угъай демесегиз, сабийлигимде эшитген бир хапарны айтыр эдим. Сёзню къайры бурургъа тапмай тургъан жашла угъай демедиле.

– Манга бир жети жыл бола эди, биз Орта Азияда болгъан сагъатда. Миллет аз такъыл жашай башлагъан заман эди, не ючюн десенг, атам жангы юй ишлеген эди. Къазах къоншула келип, къарап, юйню тюбю къанга болгъанына бек сейир бола эдиле.

Кюнлени биринде орамдан бир къычыргъан таууш келди. Анам да, мен да орамгъа чыкъдыкъ. Бир гитче эшек арбачыкъ, кюбюрчекча, орамда тохтап тура. Юсюнде да – бир буту болмагъан узбекли.

– Не кереклинг барды? – деди анам арбачыгъа.

– Мен устама, агъач ишигиз неда челек, къумгъан жаматырыгъыгъыз бар эсе, келтиригиз, – деди арбачы. Анам, арбачыгъа жууукъ барып:

– Анамдан къалгъан къюбюрню къангалары унку болуп, чачылып бардады, къурт ашап. Жангырталлыкъмыса? – деп сорду. Бираз ушакъ этип, къюбюрню хакъына келишди. Биз ары дери жашагъан эски межамда анам узбек устагъа турур жерин кёргюзтдю, бир кийиз да берди. Эки бёлмлю эски межамны бир жартысында уста ишлер жерин жарашдырды. Сюрме, бычхы кереклери бла жасады. Мен, ары дери аллай затланы кёрмеген, къатындан кетмей сакълайма, боялгъан къалайларындан ойнаргъа жукъ тюше деп.

Тангны атханы бла къюбюрню жасаргъа кесилген къалайчыкъланы алыргъа деп келеме. Анам устаны ашарыгъын ишлеген жерине келтирип кетеди. Кюнлени биринде динни юсюнден сёлешди. Узбек уста ары дери не айтханын билмейме, анам: «Къылычны буруну бла диннге къайтханла сизсиз» – деп, дауур этип сёлешди.

– Эгечим, кеч, мен сизни миллетни ариу билеме. Аланламысыз деп билир ючюн айтхан эдим. Сиз бери аударылып (сюрюлюп) келгенликге, сизни миллетни бизни Темирлан 14-чю ёмюрде къазауат этип, жесирге алып келгенле энди да жашайдыла бизде. Алагъа аланла деп алай айта эдиле. Бюгюн биз акъ узбеклиле дейбиз. Ала диннге мында къайтхандыла. Мен гитчеликден билеме, сизни «Къарашауай» деген аламат таурухугъуз барды нартланы юсюнден, ала эмегенле бла къазауат этип жашагъанларыны юсюнден. Бизде бусагъатда да айтадыла ол таурухланы. Акъ узбеклилни таурухлары дейди алагъа.

Сизге къарачай деп нек айтылгъаныгъызны да билеме. Темирлан сюрюп келген аланланы арасында Къарча деп биригиз къюлю аскерчи болгъанды. Ол Темирланнга бой бермезге излегенлени тынч этген аскерге башчылыкъ этгенди. Талай жылны ариу къуллукъ этип, сый табып, Темирланны кесине ийлешдирип, керек заманда бир бёлек адамын алып, журтуна кетип къалгъанды. Сиз ол юзюкден экинчи кере къуралгъансыз. Ол анда къалгъанланы, Темирландан къачханланы жыйып къурагъанды сизни. Кёлкъалды этме. Биз билген алайды. Къарачай деп аны ючюн айтадыла сизге. Алай а динни юсюнден сен тюз айта болурса.

Мен къазауатны заманында Къырымда тюрмеде олтургъан эдим. Олсагъатда тюрмедегиле айтып билеме. Сизден, Къарачайдан, тюрмеде бир аулия (шыйых) олтура эди. Аны къючу, къудурети уллу болгъанына сёз жокъ эди, нек десенг тюрмени таматасыны къатыны ауруп, ол аны элтмеген жер, доктор къалмайды. Тюрмедегиле аны ол жарсыуун билип, сизни аулиягъызгъа, Хажиге, айтса излегендиле.

Ол барып:

– Мен санга тюрмеден кетерге болушурма, сен мени къатынымы сау этсенг дегенди. Аулиягъыз анга быллай жууап бергенди.

– Мени былайда тутхан сиз туююлсюз, Аллахны буйругъуду. Заман келсе, тенгизни юсю бла кетерикме дегенди аулиягъыз. Ма аллай уллу

дин адамыгъыз бар эди сиз миллетни. Сиз бек эски миллетсиз. Миллетигизни керти аты аланды, – деп бошады уста хапарын. Мени ол айтхан хапар эсимде къалгъанды.

Ма энди кесигиз сагъыш этигиз, тюрлю хапарла нек жюриогенин. Сени атанг да къачханладан болуп къайтхан болурму, сен кесинги салам кюлте этип тургъанлыгъынга, – дедим, симсиреп тургъан уланнга. Миллетни тарыхыны юсюнден селеше тургъанла эрлай аулияны ким болгъанын тинтип тебиредиле.

– Отузунчу жыллада мен билген дин ючюн тутулгъанла Батчаланы Дауут бла Каппушланы Ахия болгъандыла. Мени атам аланы шухлары эди деп, бирибиз билген хапарын айтды.

– Ол – сен билген. Сен, сени атанг билмеген ненча адам жоулгъанды, ким биледи? – деди симсиреген улан, сёзге къошулуп.

– Жашла! – деди Аубекир. Мен эшитгенме аллай бир адам болгъанды Къарачайда. Тукъуму Боташладан болгъанды. Аны юсюнден бек сейир хапар айтып эшитгенме, ол болурму узбекли айтхан шыйых. Аны тутуп, ол туруп жерни ичин, аны сындырырча кир этип, энди намаз эт деп жыйгъандыла. Кеслери тешикден марап тургъандыла. Намазны заманы жетгенинде, Гум сууну боюнунда намаз къыла тургъанлай тапхандыла деп, хапар эшитгенме. Бу сёлзлени эшитгенле не айтырға билмей тынгылашдыла. Бизден узакъ болмай сноелген эки адамны бири:

– Уланла, бери атлачыгъыз. Сиз ол адамны сагъынып, кёлюгюзден келген затланы айтып селеширге жарамаз, ол бош адам туююлдо, – деп, эсгертип селешди.

Ол Шакай улу шыйыхды. Мен кесим Хапаладанма. Жашагъаным узакъ туююлдо, Знаменкачыма. Ол мени устазым эди. Ол заманда кёп адамны жойгъандыла, дин тутаса деп. Мен да аланы бири эдим. Шакай улу шыйыхны да тутхандыла, алай а ол керек заманда тюремеден чыгып тургъанды. Мен бусагъатда кесим бла болгъан хапарны айтайым.

Сабийликден, Аллахха болсун махтау, кесими билгенли, намазымы, оразама тутуп жашагъанма. Къуранны юсюн басып ётсегиз иерикбиз деп кюреше эдиле. Кимни не этгенин билмейме, мен унамагъанымда, 15 жылны берип, агъач кесерге Архангельск тийресине ашырдыла. Талай жылла ётдюле. Ол къыйын ишден сау къайтрыкъма деп акъылымда да жокъ эди. Иште этап бла элте эдиле. Ингирде да ол халда къайта эдик. Къарыусуз болуп жыгъылсанг, туралмасанг, уруп кете эдиле. Жылла бла ауур ишни ишлеген узакъ къайдан барлыкды.

Эсимдеди: кър терен эди. Сууукъну уа айтмада къой. Этап бла бир он километр жерге элтип, агъач кесдиредиле. Не къадар кёп кессенг, аллай бир жашагъан жерингден узайып бараса.

Биз, къртны аллына баргъан жашла, сёз къошхан къой, къымылдамаздан тынгылайбыз акъсакъалны айтханына.

Кюнлени биринде мени заманым да жетди. Нёгерлерим болуша келдиле, алай а ала да ишлеп арыгъан адамла, андан кёп мени элталмадыла.

Мен жерге жыгылдым. Баргъанла ётюп кетдиле. Башымда затворну таушун эшитдим. Не къарыууму да жыйып:

– Сынок, зачем тебе мой грех, я и так умру, – дедим. Солдат мени урмай, алгъа атлап кетди.

Сора:

– Аллах, Аллах, Аллах, мен бу азапланы чегерлей, не гюнях этген болурма, сабийлигимден санга кьуллукъ этгенлей тургъанма, – деп жиядым. Ызы бла:

– Хажи, Хажи, Хажи къайдаса, болуш, – деп, жияй тургъанлай, эсими тас этдим.

Ол сууукъда, не жылы кийинсенг да, узакъ барлыкъ туююлсе. Мен эсими тас этгенден сора, не болгъанын билмейме. Адам жаягъыма къаты ургъанча болуп, эс жыйдым.

Этап келлик жолда, казарманы мюйюшюне таянып тургъанымы ангыладым. Туругъа къарыуум жокъду. Бир талай замандан мен болгъан этап келди. Мени урмай, кююп кетген солдат хахайны басды. Мени лазаретге ашырдыла.

Кёп заманны больницада туруп чыкъдым. Тюрмени таматасыны буйругъу бла мени агъач кесгенден алып, кухняда ишлерча иш бердиле. Аны бла, мен берилген заманымы олтуруп, юйдегиме, Орта Азиягъа барып, андан да журтума келдим. Аллахны саламы, аны аулиягъа (шы-йыхгъа) берген кюдуретини кючу бек уллуду. Аллай кюдуретли, Аллах суюген адамны юсюнден эслеп сёлеширге тийишлиди.

«Къонакъла келдиле, алларына къарагъыз!» – деген буйрукъ эшитилди арбазда. Хар ким ёрге турдула. Акъсакъл да арлагъыракъда къартлагъа кюшулду. Мен кесим асыры сейир болгъандан эшитген хапарыма, башхала да билсинле деп, къагъытха тюшюрдюм.

КЪАСКЪЫР

Мени аммам дуниядан кетгенли къауум жыл болады. Мен аны бир заманда да унутмайма. Ол ырахатлы, огуурлу адам эди, жаннет чырагъы болсун! Биз аны бла бирге, арбазда кюн тууушда олтуруп, кѣп хапар айтыучу эдик. Ол мени жашаугъа юйрете эди. Уллугъа, гитчеге да хурмет эте биллирге, абадан адамгъа къобуп, жеринги бере биллирге, сабийлени башын сыларгъа, ариу айтыргъа, тизгинли болургъа, уллу сѣлешмезге, дагъыда анга кѣре, кѣп затланы айтыучу эди.

Аны хар сѣзю да мени бюгюнча эсимде турады. Мен аны бир заманда да унутмайма. . . Бир жол школда аппаларыгъыздан, аммаларыгъыздан сюргюнде болгъан кезиулеринден хапар соруп, аны дефтерге жазып келигиз деп, юй иш береди. Мен да келеме кесими жанымдан да татлы кѣрген аммачыгъыма хапар сорургъа. Аппа ол кезиуде юйде жокъ эди, алай тюзюн айтсам, ол артыкъ кѣп хапар айтыргъа да суймеучю эди, артыгъыракъда сюргюнде болгъан жылларыны юсюнден.

Амма, кѣзюме къарап: «Санга ненча жыл болады?» – деп сорду. «Аммачыгъым, унутупму къойгъанса, алгъаракъда туугъан кюнюм бла алгъышлагъанса да мени. Манга онюч жыл толгъанды», – дей, мен аны къаты къучакъладым.

– Унутмагъанма, жаным, унутмагъанма, мени суйген къарылгъашчыгъым. Сени жыл санында кѣчнорюлгенме мен дей, – хапарын алай башлады.

Мен да андан эшитгеними, суйген аммамы кѣчгюнчюлюкде къыйыналгъан хапарларындан бирин айтама. Ол атасы-анасы бла эм гитче эгешчиги бла Къазахстанны ара шахары Алма-Атагъа тюшеди. Атасы къурулушда ишлейди. Анасы уа, жюн затла эшип, базарда сатыу этеди. Къызла да анга болушалгъанларыча болушургъа кюрешедиле. Сатыулары барса, анга тюшген ахчагъа аш, кийим да аладыла.

Кюнлени биринде быланы жууукъ адамлары башха элден къонакъгъа келедиле. Сора алагъа былай айтады: «Элге барайыкъ, колхозда ишлейик», – деп, быланы битеу Шимал Къазахстаннга кѣчюреди. Район арадан да – къайда узакъ. Юйлери уа колхоз къошлагъа ушайды ансы, элге да ушамайды, кеси да – сууукъ жер.

Алагъа анда бек къыйналыргъа тюшдю. Атасы-анасы да фермагъа ишге киредиле. Элде школ болмагъаны себепли, къызланы да фермагъа ишге салдыла. Сабий къызла анда ийнек саууп тебиредиле, атасы-анасы бла бирге кюнлерин да анда ѳтдюредиле. Къызла уа школда окъургъа суйгенлери себепли, артха Алма-Атагъа къайтыргъа таукел боладыла. Аталарыны эгечи уа анда къалгъан эди. Аны жибермеген эдиле ала бла бирге.

Бир жол кызылагъа аталарыны эгечлерине барыргъа акъыл келеди. Элден а къалай кетерге билмейдиле, тышына жибермейдиле. «Тамбла ийнеклени саугъандан сора, адамла бираз тынчайырла. Ол кезиуде кишиге да кёрюнмей, эл аягына келирбиз. Сора уллу жолгъа чыгып, аны бла барып турсакъ, атабызны эгечи тургъан элге да жетербиз. Адамлагъа сорсакъ, Алма-Атагъа жолну юйретирле. Алай бла атабызны эгечин табарбыз», – дейди аммамы уллу эгечи.

Кызыла айтханларыча этедиле. Экинчи кюн ийнеклени саууп, тюплерин тазалап, адамла бираз солуюкъ деген кезиуде была къачадыла, бугъуна-бугъуна, эл аягына жетедиле. Сора ызы бла уллу жолгъа чыгъадыла.

Бир кесек баргъанлай, башларындан кюн кызыдырып тебиреди. Сабийле жол жанында олтуруп, суу ичип, бир кесек солугъандан сора, жангыдан жолгъа атланадыла. Кюн а кызыдырадан-кызыдыра барады, ауанасында бугъарча уа тегерекде бир деп бир терек окъуна жокъду: тюппе-тюз жер, мал кютген, биченликле, кыйырлары кёрюнмеген сабанла.

Экиндиге жууукъ бола, узакъда бир арба кёрюндю. Ол жууугъуракъ келгенде, кызыла бир жанына къачадыла, болсада арбачы аланы эслейди, ызларындан кычырып да кюрешеди. Алай ала узакъгъа къачып кетгендиле. Эгечлени гитчелери таматасына сорады: «Не эсе да ол адам «къаскыыр» деп кычырады. Ол а не затды?»

– Кет, быланы тиллери келишгенликге, бир-бир сёзлерин ангыла-яллыкъ туююлсе. Баям, къайтыгъыз дей боллур», – деп, тамата эгечи жүрюшюн тохтатмайды.

Арбачы да, кычыра кетип, жолуна тебиреди. Бу экиси уа аллары айланган жанына барадыла, жолдан да узакъгъа чыгып кетгендиле. Дагъыда азмы-кёпмю бардыла, ким биледи, ингир ала болду, тегерек къарангы бет ала тебиреди. Жолоучула кече къалыр къайгы эте башладыла, алай кёзкёргенде уа не дуппур, не терек тапмайдыла. Дагъыда бир кесек баргъандан сора, гитче эгечни кёзюне бир къарелди кёрюнеди: «Баям, ол таш болур, ары бир барайыкъ», – дейди. Шо, ол да аны айтыр-айтмаз, ызларындан бёрю улугъан таууш эшитилди. Аны ызындан а экинчи, ючюнчю, тёртюнчю улугъаны да эшитиледи, жүрекге уллу къоркъуу киреди...

Эгечле бир бирлерине къарап, сора къарелди таба чапдыла. Жаныуарла уа бирде улуй, бирде тохтай, жууукъдан-жууукъ жанлай келгенча кёрюнедиле. Кызыла къарелдиге жетселе, ол а – бир оюлгъан юйню хунасы, кёп сагъыш да этмей, ол хунагъа ёрлейдиле. Ала да ары минер-минмез, бёрю жыйын да быланы ызларындан жетеди. Жаныуарла хуна аллына сюелип, бирем-бирем ары секирип, кызыланы тутаргъа кюрешедиле. Ала уа асыры къоркъгъандан, бир бирлерине кысылып къалтырайдыла.

Энди бёрю бир секирсе, эки метр бийикликден ауарыкъды, алай была артыкъ ач болмаз эдиле. Огъесе жаш бёрюлеми болурла, къалай

эсе да кыжырыкылап хунагъа секиргенлей турадыла. Төгерек а кыппа-кырангы болганды, анданамы кёрюне болур эди кызылагъа жаныуарланы кёзлери отда мыдыхла кызаргъанча.

Бу эки сабий да жашаудан тюнгуледиле. Гитче эгечи сорады таматасына: «Бёрю кыппаса уа, ачытамыды?» – деп. Ол да айтады: «Сен кыркыма, хунадан кыаты тут, жыгъылмазгъа кюреш, мен а алларына секирейим. Ала мени ашасала, санга тиймезле. Танг атса уа, артха элге кыайтырса».

Тамата эгеч айтханыча этерге да боллукъ эди, алай ол кезиуде жыртхычланы бек уллулары олтуруп, башын да кёкге буруп, улуп тебиреди, сабийлени кыркыгъан кюреклерине андан да уллу кыркыуу сала. Бир заманда ол, улугъанын кыоюп, ёрге кыопду, аны кёрюп, башчалары, анга жол кыойгъанча, бир жанына турдула. Баям, ол жыйын башчылары эди. Бир-эки атлап, секирип, кёкюреги бла уруп, кызыланы хунаны бирси жанына аудурду. Кызыла да, эс жыйып, ёрге кыопсала, бир терен уругъа туюшуп тура эдиле. Бурун алайда жашагъанланы урулары болур эди ол, ким биледи... Артыкъ терен да туююлду, болсада жаныуарла ары кирирге базынмайдыла. Алай кетип да кыалмайдыла, уруну төгерегинде улугъанлай, гырылдагъанлай айланадыла. Эгечле да, бир бирлерине кысылып, уруну мюйюшюнде олтуруп турадыла. Бёрюле бирде арлакыда, бирде уа берлакыда улуйдула, уруну кыыйырына дери да келедиле. Бир заманда ит юрген тауушла чыгъадыла, ала жууукъдан-жууукъ бола башлайдыла. Дагъыда бир кесекден а сабийлени аталарыны кычыргы чыкды. Ол кызыланы атларын айтып кычырады. Аны эшитгенде, эгечле да хахай этедиле, урудан чыгып, аталарыны аллына чабадыла.

Иш а былай болгъан эди... Кызыла жолда кёрген арбачы, кычырып быланы кыайтаралмагъандан сора, элге жетгенлей, аталарына барып айтханды: «Кызыларынгы кёргенме, ол тийреде эл-журт жокъду, тас болуп кыалырла, ызларындан бол», – деп, хапар билдиргенди.

Аны хайырындан табылгъандыла кызыла.

Ма, аммамы аллай бир хапарын айтдым мен сизге... Ала окыургъа асыры суйгенден, артда аталары Алма-Атагъа эгечине кеси элттип, школгъа кюрюрча этген эди. Кеслери уа бир кесек заман озгъандан сора, артха кечедиле. «Кыаскыыр» кызахча бёрю болгъанын ала артда бек уста биле эдиле.

АТАМ

Сабийлигими юсюнден биринчи эсгериулерим – болуш юйню терезе ауузунда сюелип, анам да кьоллары бла белимден тутуп тургъан кезиуюм. Терезе тюбюнде уа атам, пальто этеклерин да сууукъ жел ары-бери къайыра, бизге къарап, жунчуулу ышара сюеледи. Алыкъын юч жылым толу жетмегенди, алай къыйналсам да, сёзююм ангылатыргъа кюреше башлагъанма. «Атам, Ояны тут!», – деп кычырама. Анам, терезени ачып, мени атамы кьолуна берсе сюе эдим, ол а болуш юйню биз жатхан отоууна алып кетеди. Къычырыкъ этип жилийма...

Гитче заманымда терк-терк ауруучу эдим. Тамагъымда сагъакъ безлерим ирин этип, ёнюм къарыгып, тюкюрюгюмю окъуна къыйналып жутхан заманымда, жылы сютге бал кьошуп ичирирге кюрешедиле. Татлы сют ичирселе, кёлюм бокълана эди... Юйдегилерим а, жилин дугъуманы суймейди, ол а келип уясыны аллында битеди дегенлей, ол сютно кесим ичерге унама-сам, артыкылыкъ этип, къашыкъ бла ауузума къуя эдиле. Андан да бек суймегеним – ашагъан. Атам а гыржындан, адам сукъланырча, тюрлю-тюрлю туурамла этип, башындан а сары жаудан, алтын устача, аламат чунгурчукъла ишлеучюсю, аланы ичине уа гитче агъач чыккырчыкъдан алып, гелеу ханс ийис этген созулма таза бал къуюучусу кёз аллымдан кетмейди. Атамы аллай бир къыйналып хазырлагъан туурамына тиш тийдирмей бир къой!? Тюз сабийча ёпкелеп, мен ол туурамны ашап бошагъынчы, тил тутханлай туруп эди. Не болса да, атамы жарсытмаз ючюн, мен аны бек суйгенме, манга «жаналгъыч» кёрюннген ашны да ашап кьоюучу эдим.

Бир кере къайдан эсе да юйюрюбюз бла жолоучулукъдан къайтып келе тургъанлай, улоудан тюше туруп, бармагъымы аны эшигине кысыдырама. Ачыгъан бармагъым ичинден асыры дып-дып этип ургъандан, жүрегим къайырылгъан тырнагъымы тюбю бла чыгып кетерик кибикди. Кече узуну кёзюме жукъу кирмей, юйдегилерибизни да жукълатмай, сырыйнаны тартханлай турама. Атам да, кьоюнундан тюшюрмей, мени жапсарыргъа тюрлю-тюрлю кюлкюлю хапарла айтады. Болушмайдыла... Ачыгъаны – ачыгъанлай. Танг аласында атам: «Къарап тур, балам, бусагъат ондан артха санап тебирейим да, мен санаууму бошаргъа, бармакъчыгъынг иги боллукъду, – дейди. – Он,.. тогуз,.. сегиз,.. жети...». Кертиси бла да ачыгъан жерим бираз сынтыл болгъанча кёрюндю. Атам жарама балхам бола билгенича гитче заманымда, акъылбалыкъ болгъанымдан сора да, жарсыуларымы чачаргъа, болушлукъ этерге да уста эди.

Эльберд кызы Оля бла

Мен бек суйген, бек жууук адамым – огъурлу атам – дунясын алышханлы тёрт жыл озду... Биз физикадан билген жорукълагъа кёре, эки мукъуладисни бетден-бетге бурсанг, бир бирден кери тартынадыла, жууукълашмайдыла. Ол физикада жюрюген жорукъ болгъанын мен кеси юлгюмде кесгин айталлыкъма. Нек дегенде атамы бла мени жашаугъа къарамыбыз, ич дунябыз, ачыкъ сагъышларыбыз да башха болмай «эгизле» кибик эдиле. Ол атамы сыйындан болгъаны шартды. Алай а атам не сёзюн, не кёз къарамын ачыкълагъан кезиуде, бу санга дерсди, сен да былай сагъыш эт деп бойсундурмагъанды. Бюгюнлюкде жашауну жангы болумларында тамамлагъан ишим ючюн кесиме соруу берсем, бу АТАМДАН келгенди дейме. Болсада мен анга хар заманда да ушамайма: бирде айтхан сёзюмде сабырлыкъ тас болуп кетеди, ол угъай, «чимдирге» да боллукъма. Сёзюмде, кылыгъымда халаллыкъны бла тёзюмлюкню шартлары эсленселе уа, ол АТАМДАНДЫ.

Атамы сабий заманында суратларына къарасам, урушну аллында 1939-чу жылда туугъан жашчыкъны къадарыны сагъышын этеме. Аны атасы, мени уа аппам Тимбора Къубатиевич Мальбахов, ол заманда аскер борчун толтура болгъанды. Аны бет жарыкылы тамамлап бошар кезиуге, Уллу Ата журт уруш башланып, кеси ыразылыгъы бла немецли уучулачула бла баргъан къаты сермешлеге киреди. Жашын уруш бошалгъандан сора кёргенди. Атам школда окъугъан заманда неден да бек адабият дерслени бла спортну суйгенди. Бир кере къарт анамы эски

Эльберд сурат ишлеген кезиуде

артмакъларына, дефтерлерине къарай туруп, кѣзюме заман саргьалтхан, кыйырлары да чачакъ болгъан бир къагъыт урунады. Анда 3-чю классны окъуучусу Мальбахов Эльбердни сыфатлагъан белгиле жазылып, ахырында уа быллай сѣзле: «...Баям, Эльберд не суратчы, не жазыучу боллукъду». Сѣзлени тюплери – шакъы бла сызланып. Чертилген сѣзле тюз болгъанларын жашау кѣргюзтдю.

Атамы гитчелигинден окъуна тилкъаулугъу бар эди. 1942-чи жылда немецли мессершмитле Налчыкни башындан жаудургъан топланы атылгъан тауушлары атамы бек къоркъутадыла. Жылгъа жууукъ заманы сѣлешалмай окъуна турады. Аммам, жууукъларыбыз да Эльбердни тили тутулуп, ауузундан сѣз чыкъмай къаллыкъ сунуп жарсый эдиле. Болсада Аллахны жаны ауругъан болур эди, Эльберд, тилкъаулугъу къалса да, сѣлешип башлайды. Атам ол шарайыбындан уялып, иги таныш болмагъан адамла бла хазна сѣлешмегенди. Аны себепли туурадан къарагъан неда Эльбердни тынгылы билмеген адам, битеу къыралгъа белгили кишини жашы болгъаны ючюн, менсинген этген сунганды. Ол а Эльбердни жашауунда бир иши, бир къылыгы, бир сѣзю бла да кѣргюзтюлмегенди. Аны иги таныгъанла бютюн ачыкълыгына, халаллыгына, тенглик жюрюте билгенине сейир этип, андан юлгю алып тургъандыла. Жашауунда Эльбердни ауузундан терс сѣз эшитген неда терс къарамын кѣрген адамны тапхан кыйынды.

Эльберд юйюрю бла

Атам кырал кзулукчуну юйюрюнде эрке ёсерге кюлундан келе турганлай, аны бир заманда бир жерде хайырланмаганды. Хар заманда кеси кючюне эм билимине таянчакъ болганды. Адам болуш-лугъун излемей, Москваны кырал университетинде журналистика факультетни айырмалы тауусханды. Окъугъан жылларында спортда да ахшы жетишимле болдурганды. Бийик билим берген юйде женгил атлетикадан Эльбердни хорлагъан чыкъмаганды. Кёпле Мальбахов Эльберд асыры сабыр эм тынч адамды, жашаудан юлюшюн алыргъа кыйын боллкъду деп тургандыла. Ол сабырлыкъ, мен оюм этгенден, атамы жашауунда артыкъ туююл эди. Чырмау да болмаганды. Бай эм ариу тиллиги, адамны бла адамлыкъны бирча сюе билмеклиги, шуёхлукъгъа бийик багъа берип, анга кертчиликни сакълялгъаны жашауунда энчи

ыз тутханды. Ол алапат ышанла анга жол нёгерлик этгенлей тургандыла.

Атам кесини жашауну юсюнден хапар айтып башласа, студент жылларын энчи белгилеп махтаучусун унутмайма. Биргесине окъугъанларыны юсюнден бардыргъан ушакъларына, артда аланы бир ктаууму белгили жазычу эм драматург болгъанларына сюйюп тынгылаучу эдим. Атам бла бир курсда Хрущевну кызы, Будённыйни туудугъу да окъугъандыла. Аланы эсгере айтханы да эсимде сакъланганлай турады. Экиси да, тышында каллайла болгъанларын билмейме, окъуугъа келселе, бизден башхалыклары эсленмей эди. Экзаменлени кезиуонде белгиленген соруулагъа каллай жууап бералсала да, белги да анга кёре салыныучу эди. Ол кезиуде хар адам билим кыйгъылы эди да, эки кыыз да, кырылгъач балалача, ауузларын ачып турмагандыла, бирсилеча кыдалып окъугъандыла. Андан да сейири уа, атамы бла аны биргесине окъугъан тенгини экисине да бирге кыш кийген жангыз бир кыпталлары болганды. Аны бла да, студент жашауну юсюнден да байламлы кёп тюрлю кюлкюлю чамларын да эшите турганма. Чамны устасы болганды. Аны кезиуонде эм жерине уста туюрюп айта эди. Сёзню да алай... Сёлешгенде, жазгъанда да сёзню тюз журюте билгенине, жашаугъа кырамына да сукъланырчады. Неда гитче заманымда атам манга ёнюн артистча тюрлендирип, китап окъуп башласа, эсими бёлмей тынгылаучу эдим. Неда Виктор Драгунскийни, Александр Носовну ха-

парларын, Борис Заходерни на-
змударын айтса, манга, сабийге,
тенг болуп, аз кюлмегенди.

Коммунал фатарда жашагъ-
ан заманыбызда, атамы тенгле-
ринден къайсы эсе да юйюбюз-
ге сау къой алып келип, аякъла-
ры кысылып тургъан малны
босагъадан киргенлей, эшик жа-
нына таяндырып кетеди. Атам
ишде болгъанды. Анам бла мен,
къойгъа жаныбыз ауруп, аякъ-
ларына кысылып тургъан жип-
чикни тешебиз. Къой бираз жа-
тады, сора тёрт аягъына туруп,
ары-бери жантая, бизни таба
атлап башлайды. Экибиз да,
къоркъуп, ашханагъа къачып,
ичинден эшикни этебиз. Ол а,
отоугъа барып, жылтырауукъ
шкафда кесини кёрюмдюсюн

Эльберд космонавт А. А. Леонов бла

эслеп, гыртгыйныгы къабыргъагъа тирелгинчи, артха ыхтырыла барып,
кызынып, башы бла шкафны уруп, муру-чуру этеди. Бир заманда ата-
быз юйге кирип келип, болумну кёреди. Биз тар юйде къойну башына
эркин этип къойгъаныбызгъа урушур орунуна, харх этип кюлюп, чам
этип къойгъан эди.

Мен туугъанда, аппам республиканы башчысы эди. Анам фатарны
жангыртыуну юсюнден жукъ айтса, къарт аппам: «Бирсиле уа къалай
жашайдыла», – деп кьоюучу эди.

Бизге ол тар гытыдан чыгып, эркин фатаргъа кирирге Алим Пше-
махович Кешоков болушханына сейир этерикле да болурла. Ол а керти-
ди. Атам «Кабардино-Балкарская правда» газетни маданият бёлюмюнде
ишлей эди. Кешоковха 50 жыл толгъанда, «Литературная газетаны» баш
месулу Алим Пшемаховични юсюнден ким тынгылы айтса, анга са-
угъа хазырлагъанын билдиреди. Кешоков кесини юсюнден жазылгъан
чыгъармаланы окъуй келип, мындан тынгылы статья жокъду деп, ким
жазгъанына къараса, аны иеси уа атам Эльберд болуп чыгъады. Алим
Кешоков атамы кесине чакъырып, экиси да иги кесек ушакъ этедиле.
Жашау болумуну, турмушуну юсюнден да толу хапар биледи. Бирин-
чи секретарьны жашы юйюрю бла коммунал гытычыкъда тургъанына
жюрегини теренинден жарсыйды, сагъышха къалады. Ачыкъдан айтса,
Тембора Къубатиевич кёз-къулакъ болмай, тынгылап къоярыгъын ан-
гылайды...

Кешоковну хурметине аталгъан къууанчлы жыйылыугъа бирин-
чи секретарь да келеди. Алим Пшемахович ол ингирде аппама бир ти-

Додулары Аскер, Эльберд, Азербайджанны халкъ поэти Вилаед Турсун-заде, Бенпайлары Муталип

леригим барды, къарармыса дегенде, болушургъа хазырлыгъын шарт ангылатхан эди. Ол заманда Алим Пшемахович: «Манга саугъа этерге сюе эсегиз, Эльберд бла бир юйде жашагъан къоншусуна фатар алырча болушлукъ этигиз», – деп тилейди. Къарт атам, Алим Пшемаховични кёзюне ышарып къарап: «Сен къаллай хыйлачыса», – деген сёзлеринде бир мадар этербиз дегенни ангылатып, андан ары сёз къошмай, жолуна атланады. Жыл озгунчу атама эки отоулу жарыкъ фатар бередице. Аппам, онгу бола тургъанлай, атама бир зат бла къарамагъанына, акъылбалыкъ болгъанымдан сора да, сейир этгенлей тургъанма. Бир заманда махтау сёз айтмагъанды, къалай ишлейсе, не бла болушайым деп сормагъанды. Атам ТАСС-ны корреспонденти болгъанда да, аны тыш адамладан эшитген эди. Москвадан телетайп жиберичю машинаны орнатыргъа отоу керекди деп буйрукъ келгенде, аппам бек ачыуланнганын унуталмайма. Атам жазгъанларын Москвагъа ашырып тебиресе, машинаны ишлегенинден юйню къабыргъалары титиреп, терезелери зынгырдап башлаучу эдиле. Аны себепли аппам иги ыразы болмаса да, башха жерде, юйню биринчи къатында фатар бередице. Ары кёчебиз. Ол кезиуде атам чыгъармачылыкъ иш бла да къыстау кюрешип тебирейди. Биринчи чыгъармасын самолётланы сынаучу белгили лётчик Кузнецовну юсюнден жазгъанды. Андан сора зарфдан «Мени Къабарты-Малкъарым» деген повести чыгъады. Артдаракъда ол повестьни кёп миллетли къыралыбызны халкълары кеси тиллерине кёчюрюп да окъугъандыла. Атама ол кезиуде 30 жыл да толмагъан эди. Жазыу ише

болдургъан жетишимлерине, фахмусуна аппам да бек сейир этгенди. Бир онгу болса, жашын «ауанасындан» чыгъармай, атын айтдырмай турлукъ эди. Алай атамы ишине багъа бичгенле, жазгъанын басмалагъанла да башха адамла болгъандыла. Баям, аппам ол заманда да атамы къалам къарындашларыны кёз къарамларын тюрлендиралмазлыгъын иги билип, тынгылап къалгъан эди.

Эльбердни тегерегинде тенглери кеп болгъандыла. Аты биринчи айтылып башлагъан кезиуде уа – бютюнда... Кепле аны бла шуёхлукъну аппамдан болушлукъ умут этип жүрюте эдиле. Эльберд кимге да ийнанып къалгъанына, хар адам бла гыржын туурамын тенг этип къапханына, анам жарсып айтса, ол а алагъа жүрегини теренинден ийнаннганын чертип, махтау сёзюн да къошар эди.

Ауукъ замандан Эльбердни хант къангасыны тёрюнде олтургъанланы къаууму, кёзбау шуёхлукъдан жукъ тапмазлыкъларын ангылап, жалгъан сёзле жүрютюп да тургъандыла. Бирле Эльберд Мальбахов Тимбора Кубатиевични ёге жашыды деп да айта эдиле.

Бир-бирде Къабарты-Малкъаргъа аммамы къарындашы да келиучю эди. Жетмишинчи жыллада Виктор Степанович (аты алай эди) алгъыннгы Совет Союзуна отлукъ жарашдырыучу министерствосуна башчылыкъ этип тургъанды. Кеси да эгечден туугъан деп, атамы бек эркелетиучю эди. Бизни республикагъа келип, Эльбердсиз эшикге чыкъмагъанды, бегирек да уугъа атланса. «Хайда, жолну кёргюзт», – деп тохтар эди. Атамы «Уучу итни эсгериулери» деген повести да аллай жортуууладан, жашаудан алыннган керти шартладан къуралыпды.

Эльберд шахмат ойнаргъа да уста болгъанды. Анга да кёлю бла берилиучю эди. Республикабызгъа жетмишинчи жылланы ахырында саясат жашауну ачыкълауда бай сынамы болгъан белгили журналист Юрий Жуков келеди. Москвачы къонакъны Тимбора Кубатиевич, тау намыс этип, кесине дачагъа чакъырады. Аны кесинлей жибермей, Эльберд да биргесине барады. Анда сау ыйыкъны ичинде Жуков бла атам шахмат ойнай, саясат жашауну юсюнден кеп тюрлю ушакъла бардырадыла. Бир ненча ай озгъандан сора, Жуков юйге селешип, атамы «Известия» газетни Омск областъда энчи корреспонденти болуп ишлерге чакъырады. Эсде болмай тургъанлай, Жуков атама аллай саугъа этген эди. Юйюрюбюз бла Сибирьни Омск шахарына атланабыз.

Сексенинчи жылланы эсгерирге тюшсе, ол кезиу бизни андан сора да кеп саугъа бла жокълагъанды. Биринчиден, атам алгъыннгы Совет къыралны жазыучуларыны Союзуна алыннганды. Экинчиден, ал сёзюн Къулийланы Къайсын жазып, «Страшен путь на Ошхамахо» деген биринчи уллу чыгъармасы басмаланнганды. Китап бла бек алгъа тынгылы шагъырей болгъан да закий Къайсынды. Бюгюн да аны къолума алып, Къайсынын атамы юсюнден жазгъан сёзлерин окъусам, аладан бетиме бир алаMAT жылыу келеди. Ючюнчюден а, бизни юйюрге Омск шахарда жашау, мени оюмуна кёре, бек жарыкъ жыллагъа саналадыла. Баям, ол мен анда акъылбалыкъ болуп, жашауну магъанасын ангылап

башлагъаным бла байламлыды. Андан сора да Сибирьни кѣп жылланы жыйышдырылгъан ариу адетлери, билим бериуде тынгылы мурдору эсленнген мажал университетини филология факультетине окъургъа киреме.

Алыкъын жашауда мен ангыламагъан, билмеген кѣп зат барды. Атама сорсам а, жууабын сагъыш этмей, шарт ангылатыр эди. Ол къайсы адабият чыгъарма болса да, атам аны къуралыу магъанасыны, тарыхыны, жазгъан адамны къол хатыны, жашау жолуну юсюнден тынгылы хапар айтып тургъанды. Ол угъай, чыгъарманы толу ангылар ючюн, энтта кьошакъ халда, не окъургъа тийишлисин белгилеучю эди. Сейиртамаша, къаллай бир зат билгенине, кѣп окъугъанына!

Биз Омск шахарда беш жыл жашагъан эдик. Энтта турсакъ да, кыстамай эдиле. Атам ол иште да къаламыны жютюлюгюн кѣргюзтгенди. Адам саны миллионнга жетген шахарда, «жутулуп» къалмай, атын махтау бла айтдырып тургъанды. Кѣпле бла халал тенглик жюрютгенди. Болсада жюреги Къабарты-Малкъаргъа талпыннганын бир заманда да букъдурмагъанды. Бек тартынса, журтуна тансыгъын сурат ишлеп алыргъа кюреше эди. Кюнлени биринде уа жаза тургъан суратын бир жанына тюртюп: «Болду. Юйге, Къабарты-Малкъаргъа, барыргъа сюеме!» – деп, къаты сюеледи.

Омскда фатарыбызны кыралгъа къайтарып, Нальчикге келебиз. Жангыдан юй-журт алыргъа керекбиз. Биз кѣчгюнчю жашагъан фатарны жангы иеси барды. Ол да нек эсе да биз аны кыстагъан этерик кибики, сюдге къагъытла жарашдырып айланнганын эшитебиз. Бош къоркъа эди, аллай зат атамы сагъышына да келмеген эди. Иги кесек заманны къарт атамы бла анамы фатарында ала бла бирге жашагъанбыз. Аппамы орунунда башха адам ишлесе да, бизге фатар берирге керек эдиле. Биз Омск шахардан келтирген кырал даражалы къагъытда юйюрюбюзге юч отоулу фатар тийишлиди деп жазыла эди. Аппам аны асыры кѣпге санап, иги кесек заманны къагъытха къол салмай тургъанды. Къалай болса да, къагъытда жазылгъандан эсе, иги кесекге гитче ѓлчеми болгъан фатар алабыз. Ичинде харакет-хапчугубузну толу тизип бошагъынчы, ким эсе да Тимбора Кубатиевич жашына жангы фатар бергенди деп, Москвагъа тарыгъыу къагъыт жибереди. Белгилисича, аллай тарыгъыула жер-жерли оноучулагъа къайтарылып, терсни-тюзно ала кеслери сюзе эдиле. Къагъыт, къайтып келип, аппамы къолуна тюшгенлей, атама эски юйге кѣчерге буйрукъ береди. Атам аны айтханын бир заманда жерге салмагъанды. Не этерик эдик, андан да гитче, тар эм тозурагъан гытыгъа кѣчебиз. Мен аны ючюн аппама айып салмайма, ол аллай къаты адам эди. Бу мени ѓз сабийимди деп, бир заманда атама керек жерде жумушакълыкъ этмегенди, жан ауртмагъанды. Ол угъай, закон бла берилген эркинликлерине окъуна кысыулукъ салып тургъанды.

Омскдан къайтып келгенибизден сора, атам урунуу жолун андан ары жазыучуланы Союзунда бардырып тебирейди. Анда баш кечиндирирча иш хакъ берилмей эди. Аны себепли атам юйге келтирген гыржынын, кѣбюсюнде адабият кѣчюрмеледен тюшген ахчасына алып тургъанды.

Атамы 80-чи жылланы ортасында «Тас этмеген жерингде изле» деген алапат романы басмаланады. Мени кырамым бла, бу чыгъармасы да биринчи романына оздурмайды, алай нек эсе да аныча кенг белгили болмай кыалгъанды.

Анам ёлгенден сора, атам мени кеси юйюрюм бла энчи жашарыгъымы суйюп, фатарыбызны алышады. Кесине уа ичи тозурагъан бир отоучукъ алып, арт жылланы анда жашагъанды.

Бизни юйюрте тилеген адет жюрюмесе да, мен кырал оноучулагъа, атамы фатарына ремонт этерге болушурларын излеп, бир кере баш ургъанма. Билмейме, баям, ол къадар болур эди, бир кере атама аны татлы тенглеринден бири бла бир танышы кьонакыгъа келедиле. Ол адам да, айтыргъа, онглу юйюрден чыкыгъанладан туююл эди. Атамы фатарын кёргенде, иги кесек заманны башын ары-бери чайкыай кетип: «Къара бу сейирге, белгили жазычу, андан тышында уа Тимбора Къубатиевични жашы менден эсе, кыарысуз жашайды...», – дейди. Ёлюрюнден бир жыл алгъа, фатарына уялмай кирирча ремонт этедиле. Дуниясын алышхандан сора уа, ол жашагъан юй асыры тозурагъандан, аны тыш къабыргъасына Эльбердни эсгергме кыангасын орнатыргъа уялып, алып барып, биз эртте бир ненча жыл жашап кетген юйню мюйюшюне такыгъандыла.

Атам жюреги тутуп ёлгенди. Баям, ол да кёплеча битеу кыайгылырын, жарсыуларын да букъдуруп, ичинден кюйюп тургъанды. Атамы ахыр кюнлеринде кесин жууукъ-тенг этип тургъан адамы да тюнгюлтгенди. Аны юсюнден эсгерирге, атын айтыргъа да суймейме. Ансыз да атамы, мен ыразылыгъымы билдирирча, татах тенглери жетишедиле. Бюгюн да унутмайдыла.

Атам жукъларгъа жатып, уянмай кыалгъан эди. Алай ёлгенге, жан алып кыйналмай кетгени ючюн, жаннетге элтген жолун насыплы кюн тапханды деучюдюле. Жаннетли болсун!

Ахыр 13 жылда атама жангызлыкъ сынатмай тургъан ити, ёлген атамы тёрт санын сууутуп, кыурушдуруп кыймай, эрттенликге дери жылыуун бергенлей чыкыгъан эди. Болсада ити да иесине асыры тансыкыдан, кёп да бармай, дуниядан кетген эди. Бек суйгенинден айырылса, жаныуарны да кюеди ичи дейдиле. Алай болуучуду.

Атамы чыгъармачылыкъ ишини юсюнден кёпле жазгъандыла, айтылгъан да аз этмегенди. Мен аны кызыма. Атамы сау заманында кёлюн алып туралмагъаным ючюн, борчуму кыайтарыргъа кюрешеме. Бюгюн ол мени эшитген болса эди: «Атам, сен жашауумда бек суйген, бек огурулу адамымса, болгъанлай да тураса эм кыаллыкъса», – дерик эдим. Ол сау къадарда, мен хомух, ол сёзлени жюрегимде сакылап, кесине айталмай кыалгъанма. Бюгюн а, эшитдиралсам, аланы хар такыйкыадан, хар жюрегим ургъандан кыатлап-кыатлап айтханлай турлукъ эдим.

*Ольга МАЛЬБАХОВА,
журналист*

БАГЪАЛЫ ЖАН НЁГЕРИМ

«Заманнга» жууап

Алгъаракълада «Заман» газетни 2017 жылны экинчи декабрьде чыкъгъан номеринде, юч аскерчини суратлары да салынып, статья басмаланады. Анда былай айтыла эди: «Бу юч сурат да редакцияны архивинде табылгъандыла. Жарсыугъа, кимле болгъанлары жазылып туююлдо. Барысы да Хабаздандыла деген оюм барды. Ким биледи, алай эсе да. Кийимлерине кёре, аскерчиледи, уруиха къатышхандыла. Андан ары уа къадарлары къалай къуралгъан болур аланы? Аланы таныгъанладан, билгенледен хапар сакълайбыз».

Багъалы «Заман» газетни редакциясы! Сиз сордугъуз, мен а айтайым. Бу суратлада адамланы мен бек уста билеме. Ала Аппайланы Къазийни жашларыдыла – Мухаммат, Узейир эмда Мажир. Мени анамы туугъан тамата къарындашлары... Ала ючюсю да 1941–1942 жыллада баргъан ачы сермешледе эрча Ата журтну къоруулагъандыла эмда жигитлеча ёлгендиле.

Узейир танкист эди, чыны – лейтенант, Ленинград ючюн баргъан сермешлени биринде жоюлгъанды. Мухаммат лётчик эди, аны чыны да лейтенант болгъанды. Была экиси да 1939 жылда Къызыл аскерге къуллукъ этерге кетген эдиле. Уллу Ата журт урушну ал кюнлеринден башлап, къазауат сермешлеге къатышып келгендиле.

Мухамматны уруш жолларыны юсюнден анасына жазгъан къагъытларындан билирге боллукъду. Ол, Кавказны къоруулай, жаралы болуп, Краснодар шахарда госпитальгъа тюшеди. Алай Мухаммат аны юсюнден жаланда жаралары сау болгъандан сора айтханды письмоларыны биринде. Андан сора эки ай да озгунчу Мухаммат экинчи кере да жаралы болады. Аны 1941 жылны ноябрь айында жазгъан письмосунда быллай тизгинле бардыла: «Ана, жараларым сау болгъандыла, ючюнчю кере къазауатха кирирге хазырланама...»

Шимал Кавказны къоруулагъан сермешледе бола келгенини юсюнден ангылата, ол дагъыда былай жазгъан эди анасына: «Ана, Хабазны башы бла самолёт учса, ол мен окъуна болурма. Къоркъма сен, биз душманны жибермезбиз ары, ууатырбыз. Узейирден эрттеден бери да письмо алмайма. Хайда, ана, эсен тюбешейик...»

Бу аны ахыр жазгъаны эди. Болсада ананы аты бла келген эди дагъыда бир письмо. Ол Мухамматдан туюнол эди, командирлери жазгъан эдиле аны 1942 жылда 13 февральда. Анда былай айтыла эди: «Сизни жашыгъыз, лейтенант Мухаммат Казиевич Аппаев, Ата журтун къоруулай, жигитча ёлгенди...» Москва тийресинде, Иваново элни кёгюнде агъызадыла муну самолётун, полкнун башчысы да кёре тургъанлай.

Бу ачы хапарны юйге Мажир, аны тамата къарындашы, алып келеди. Ол эди ол заманда бу уллу юйюрню таматасы да. Андан сора юйдегили болгъан да жокъ эди ол кезиуде.

Кёп да бармай, 1942 жылны март айында анга да кьолгъа сауут алыргъа тюшеди! Бир талай хабазчы жаш бла бирге эллиле Мажирни да урушха ашырадыла. Сермешлени кёп сакъларгъа да тюшмеген эди. Старшина Аппайланы Мажир да, алыкъа тынгылы юйренип бошагъынчы, жарау да этмеген аскер бёлюмю бла бирге Харьков сахар ючюн къаты сермешлеге къатышады.

Мажирни юй бийчеси Зариятны аты бла жазгъан кьагъытларыны биринде замансыз жоюлгъан гитче къарындашы Мухамматны къанын алгъаныны эмда ол бир кюнню ичинде жети кере къазауатха кирип чыккъаныны юсюнден да айтхан эди. . .

Къазийни уллу юйюрюне Созарукъланы Зарият, биринчи келин болуп, алай киреди. Иги да жашап, къарт болуп ёлгюнчю, ол битен кьадарын бу юйюр бла байлагъанды, ала бла бирге тургъанды. Мажирден андан сора бир деп бир хапар да келмегенликге, ол ахыр солуууна дери инанмай кетген эди аны ёлгенине. «Къарап туругъуз, ол сауду, ол кьайтмай кьаллыкъ туююлдю», – деучю эди ол. Мажирни Зариятха жазгъан кьагъытларындан. . .

«Къалай-алай болса да, жан нёгерим Зарият, мени жюрегим бирда кьоркъмайды. Аллах айтса, сау кёрюшюрбюз. Сен да кьоркъма эмда мудах болма. Аллахха шукур этерсе, сора къарыусуз адамлагъа аш бла, кьалгъан керекли затла бла къарарынгы бек тилейме эмда адамланы арасында мудах болма. Аланы кьадары бла бек уллу къыйынлыкълардан кьутулгъанма, шукур болсун Аллахха. Алай болсада, элден нёгерлеримден бири да кьалмагъанды. Бек иги орус нёгерлерим бардыла. Бусагъатда Буровой деген станицада агъач ичинде солуп турабыз, бусагъатда бек тынчма.

Хайда, сау кьал, кьолунгу къаты кьысама, сау кёрюшейик.

Жазгъан – Мажир, аллыкъ – б.ж.н. Зарият...» (б.ж.н. – багъалы жан нёгерим).

Не къыйын, не ачыу сынаса да, былай жазгъан жашаудан тюнгул-мез, башханы да не хазна тюнгултюр. Мажир кьагъытларыны биринде дагъыда алай жазады: *«Мен сенден тилейме, юйюнгден отну кьурутма эмда, эшикни этип кьайта, аны бир бек толу тилейме, сабан заман жетгенди, жерге урлукъ салыргъа, ышанма...*

Эмда мирзеуге ышанган этигиз, заман иги туююлдю. Да бу башда жазгъан затланы тамам этеринги тилейме, жан нёгерим Зарият.

Мени, сени да анам Ана – санга аманат, сен Аллахха аманат, Билина да – санга аманат. Хайда, сау тур, кьолунгу къаты кьысама, сау кьал, эсен тюбешейик».

Къаллай бир суймеклик болургъа керекди адамда, быллай кьагъытла жазар ючюн. . . Билина мени анамды, ол уллу юйюрден, Аллахны ахшылыгъы бла, сау-эсен турады бюгюн да. Бусагъатда да ол кьар-

Аппайланы Къазий юй бийчеси Къанишау хажини кызы Балаякъ бла

гъанса, жашла алай сау къайтсынла деучюдю. Сора мен ууакъ заманда Хабазгъа барып, анда туруучу эдим, Аналада, анамы анасы Балаякълада. Ол манга да кёргюзте эди, кюбюрден чыгырып ючгюл-ючгюл бюгюлген къагъытланы, акъ кисейге чулгъанып, бу эски сурагла бла бирге. Сора айтыр эди: «Иги окъусанг, жигит болсанг, ма сен да былача жаш боллукъса, Мухамматча – лётчик...»

Талай жыл озгъандан сора, мен, школну да бошاپ, битеу бар къагъытларымы жарашдырама да, Армавирде Высшее военное лётное училищеге жибереме. Тюз анымы биледи анам Билина, аллыма жыгъылып: «Жашлагъа келген кюн келсеми сюесе! Кесинги аямай эсенг да, бизни ая», – деп жилягъан эди... Анабызны юсю бла атлап, бармадым да къалдым ары.

Ким эди Зарият а?.. Ол а – урушну аллында комсомолчу кыыз, Хабазны комсомолуну башчысы Созарукъланы Зарият. Онтёрт жылы толгъунчу окъуна ол таматала бла тенг угъай, аладан да жигер ишленди колхозну сабанларында, аны мюлклеринде.

Комсомолгъа тамата болгъан кезиуонде Зарият къошланы, бригадаланы араларында жаяулай кёп жюрюген эди. Бармакълары жарала болуп къыйналгъандан сора, ол, элде кыызладан биринчи болуп, атха минеди. Аны атын узакъдан окъуна эслеген кыызла бла жашла: «*Хайдагъыз, маржа, не бек арыгъан эсек да, тирирек узалыргъа кюрешейик ансы, бачамабыз артыкъ ыразы болмаз*», – деучю эдиле, ойнай-ойнай. Ала хар жерде да ишни къурап айланнган Зариятны кёлоне тиерге суймей

Аптайланы Мажир

Аптайланы Мухаммат

Аптайланы Узейир

Аптайланы Амин

Созарукъланы Зарият

Аппайланы Билина

эдиле. Ма ол заманлада Зарият колхозну эм алчы сабан бригадасыны таматасы Аппайланы Мажир бла къадарын байлап, бир юйюр къурагъанды. Алай аланы насыплары алай узакъ созулмайдды, Уллу Ата журт уруш башланады. Эри бла бир кюн Зариятны эки къарындашы Кёккёз бла Осман да кетедиле къанлы къазауатха. Ала да урушдан къайтмадыла. Зариятха уа 21 жыл бола эди ол кезиуде. Ол, келин болуп, келген юйюр уллу юйюр эди. Зарият урушха дери, урушдан сора, кёчгюнчюлюкде да была бла турду. Ёлюп кетгинчи Мажирни жууукълары бла тюбегенди хар бушуугъа, хар къууанчха да.

Къайсы юйюр сынамагъанды къыйынлыкъ?! Алай Аппайланы бу юйюрлери артыгъы бла чекгенди азап...

Аппайланы Къазий бла Уяналаны Къаншау хажини къызы Балаякъны онюч сабийлери болгъандыла. 1937 жылны ахырында жалгъан дау бла Къазийни НКВД-гъа къыйышдырадыла. Сохтала тутуп, аланы арап тилге, диннге юйретеди дегенни айтып. Энди бу ишле Хабазда бола тургъан ишледиле. Къазийни да тутуп, анга Нальчикден келген следователь, соруу эте кетип, тышына тютюн ичерге чыгъады. Ары дери уа бу отоуда – Къазий, аны кичи къарындашы Мухаммат, сора органлагъа тил этип жазгъан, быланы бек къаршы жууукълары, атын айтырыгъым да келмейди (артда аны бек сыйсыз, бедешли ёлген

хапары чыкыгъан эди, жаханым андан толсун).

Была ючюсю да кеслери къалгъанда, Мухаммат айтады: «Къазий, боллугъу бирди, муну шинтик бла уруп, ёлтюрюп къояр эдим», – дейди. Къазий а анга: «Къой, Мухаммат, къарындашчыгъым, гюняхха кирме, аны Аллах эртте уруп бошагъанды», – деген эди. Бу хапарны эшитмеген элде хазна адам болмаз эди. Ай да озмай, къайры ай, Ыйыкъны ичинде Къазийни Нальчикге келтирдиле да, «халкъны жаууса» дегенни айтып, илишаннга салып ёлтюредиле.

Архивде къагъытланы айтыуларына кёре, ол 1938 жылда 9 январьда болгъанды. 13 сабий да ёксюз къаладыла. Мажир, Узейир, Мухаммат, Аслыхан, Фатимат, Къыралхан, Амин, Налжан, Баблина, Халимат, Айшат, Сейпуллах, Юсюп. Быланы да ючюсю (Мажир, Узейир, Мухаммат) урушда, Ата журтларын къоруулай, жоюладыла, къадарларына не аз да къайырылмай, тёртюсю (Къыралхан, Халимат, Сейпуллах, Юсюп) орта Азиягъа келген кезиудеде ёледиле. Амин а, миллетибиз кёчюрюле туруп, иги эсли жаш эди, къалгъанла аны хайырындан сау къаладыла,

аякъланадыла. Артха къайтып келгенден сора, ол Хабаз совхозда ишлеп башлайды, тамата къарындашы Мажирча. Ардан ол совхозну баш агроному болуп да, кѣп жылланы ишлегенди. Оюнчу, чамчы чомарт адам эди Амин. Бизни, таулуланы, биринчи профессору Аппайланы Аскербийни бла Къулийланы Къайсынны къонакълары болсала, мынга келип кълалычу эдиле.

Зарият бу юйюрге, башында айтханымча, биринчи келин болуп алай келеди... Мажирни жазгъан къагъытларын да ол сакълагъанды. Сора аланы кесине къыз этип ёсдюрген Бѣзюланы Фазилятха аманат этип кетгенди. Бу письмоланы да мен андан алгъанма. Быланы сиз да окъусагъыз тийишли кѣреме...

8.IV.42 ж.

Багъалы жан нѣгер Зарият!

Алын башлап, соруп салам айтама. Мени багъалы жан нѣгерим Зарият, саламдан сора мен сени саулугъунну, жашау эсеплигини соруп салам айтама, сау-саламат бол. Мени сорсанг, мен бек сау-саламатма, юйренип турама, санга тансыкъ болгъандан баиша хатам жокъду, сау эсен кѣрюшейик.

Алай болсада, мен сени письмонгу алгъанда, кесинги кѣргенча, жарыкълыкъ келип, къууандым, мени багъалы жаным.

Алай болсада, сени айтхан сѣзлеринги мен бек жарыкъ болуп окъудум. Алай болсада, аны айтыуу да, тилеуу да жокъду. Мен, жаным, санга ыразы кирик, уллу болгъан Аллах экибизни да бирге ёмюрлюк жашауда алай ыразы болуп тюбешдирсин. Алай болсада, мен ыразы кирик, санга да, манга да Аллах алай ыразы болсун, мени багъалы жаным сен. Алай мени санга жаным аругъан сени ашынг да къалай болду дегенинг, экинчи, кюндюз ишлеп, кече сени кѣрмесем, ёксюз сабийча, жатып къалама дегенинге, кѣлом толуп, жюрегим аругъанды. Сени ючюн, алай ол халгъа кирмезлигини тилейме, багъалы жаным. Зарият, Аллахны къадарын да киши озмаз, Аллахха махтау салып жашарса эм шукур этерсе. Алай болсада, Анагъа, Билинагъа иги болугъа айтханымга артыкъ ыразы болгъанма, сау-эсен бол кѣрюшюрча. Мен, сен айтханча, ач болмайма, мында берген ашлары манга болады. Мени багъалы жаным сен, аны ючюн бирда жарсыма. Алай болсада, тютюн жокъду мында. Бизге красноармейский книга бергендиле, кийим размерлерибизни алгъандыла. Сау тур, бизни кѣп тутмай ашырырла, биз бирге тургъан онубузну да, алай бирси къауум бармазгъа болукъдула, алай болсада, мени багъалы жаным сен Зарият, мудах болмазынгы тилейме, къадардан киши озмаз, ыразыма. Мен мурад этген, мени толду этгенсе, ыразыма, мен сорлукъланы барына да салам айтып, къларын тутарса барыны бирча, жазаргъа заман жокъду. Анагъа мени ючюн ыразылыкъ берип, къууанч хапар айтып, кълун тутуп къучакъларса. Хайда, сау тур, Аллах айтса, биз да къууанч къайтырбыз, ырысхынга уллу кѣл-

лю болмайын, башыңга жарат, аны тилейме мен. Ыразыма, сау къл, кълунгу къаты кысама.

Алыкъ – Зарият, багъалы жан нёгер, жазгъан – Мажир. Адресим: Кизлярский округ, Шелковской р-н, станица Новошедриновка, п/я №9/13. Мажир Аппаеву.

Мажир Зариятха ийген кягъытла 1942 жылны апрель эмда майны ал кюнлеринде жазылгъандыла. Аладан биз Къызыл аскер кълаллай сер-мешлеге хазырлана тургъанларын ангыларгъа боллукъбуз.

17.IV-42 ж.

Багъалы ж.н. Зарият.

Алдан башилап, соруп салам айтама, мени багъалы Зарият.

Саламдан сора, мен сени саулугъунгу, жашауунгу соруп салам айтама. Мени сурасанг, мен сау-эсенме, сизден айырылгъандан башха хатам жокъду, сау эсен тур. Алай болсада, адам кёрлюгюн кёрмейин къутулмаз. Алай болсада, мен сенден тилейме, кесинги бошламайын, хайт де. Саулукъ жашау этеринги тилейме. Кългъан къарыусузлагъа кёл этдирип, ол формада жашау этеринги тилейме. Алай болсада сен манга жазаса, ыразы бол деп, мен санга ыразы кибик, уллу болгъан Аллах алай ыразы болсун. Алай болсада, мен тилейме, кърккъа сен, Аллах айтса, сау кърюшюрбюз, хомух болма.

Алай болсада, мен сенден тилейме, ишлеген ишингде да хомух болма, экинчиси, халкъ бла эриши болмазынги тилейме барындан да бек, андан сора тилейме, кимиме сакълайма деген кёлде болмай, болгъан ырысхынги башыңга жаратып сакъларынги тилейме, мен тилейме, сау кърюшейик. Кетип барабыз, къайры баргъаныбызны билмейбиз. Эшта да, фронтха бара болурбуз. Алай болсада, Аллахны къадарындан киши озмаз. Сени да, мени да бирден ашыргъан Аллах кеси сакълап, бир кесек заманнга сынар ючюн ашыргъан эсе уа. Аллах сау-эсен кърюшюрсюн.

Хайт де, хомух болма. Биз да кысха заманда кърюшюрбюз, сау тур. Мен барыча, сау къл, кълунгу къаты кысама эки кере.

Сау кърюшейик. Алай болсада, Аллахха махтау болсун, Аллах шукур этсин, Аллахдан тилек эт. Кълунгу къаты кысама.

Кён жазмайма, кесинг толу ангылап, мен айтханча жашауунгу кёрейим. Алай болсада, аналагъа, аталагъа, эгечлеге, къарындашлагъа соруп салам айтып, кълларын къаты кысарса, мени багъалы жаным.

Эмда мени суйген ахлулагъа салам берирсе, эмда кълларын тутарса. Андан сора бирге онбир адам кетип барабыз.

Хайда, сау кърюшейик, сау къл!

Мажир.

5.5.42 ж.

Багъалы жан, Зарият, Алдан башилап, соруп салам айтама, мени багъалы жан нёгерим. Саламдан сора, мен сени саулугъунгу, жашауунгу,

эсенлигинги соруп, салам айтама. Мени суранган, мен бек тынчма эм да сауама, санга тансыкъ болгъандан башха хатам жокъду. Санга Аллах хата бермесин, алай болсада хомух болма, мени багъалы жаным кибик кѳрген жан нѳгерим багъалы Зарият. Алай болсада, биз Батайскеде, мешинадан тюшгенбиз, сагъат бешиде.

Алай болсада, Аллах айтхандан ши озмаз. Мени жюрегим бир да кѳоркъмайды, шукур болсун, махтау болсун, сыйы болгъан Аллахха, таянылма.

Алай болсада, бу жол бек уллу кюч барады, аскер хар къайда хазыр этилгенди, эшта, Гитлерни къысха заманда ууатып къайтыргъады хал. Алай болсада, заман жокъду жазаргъа. Хайт де, хомух болма, мудах да болма, Аллах айтса, кѳрюшюрбюз къысха заманда, хайда, сау къал, къолунгу къаты къысама, мени багъалы жаным, сен мудах болма, хайда, сау кѳрюшейик, къолунгу къаты къысама, жазгъан – Мажир, аллыкъ – багъалы ж. Зарият.

20.IV-42 ж. Среда. 13.00.

Мажирни жазгъанларындан энди биз ангылайбыз, была Харьков тийресине барадыла. Ол сермешлени юслеринден кѳп айтыргъа суюмедила...

Харьковская операция 1942 года, Вторая катастрофа – крупное сражение ВОВ. Наступление советских войск началось, как попытка стратегического наступления, но завершилось окружением и практически полным уничтожением наступающих сил Красной армии.

12 май 1942 г. – 28 май 1942 г.

Атабызны тамата къарындашы Додулары Таукес да бу башда айтылган сермешлени биринде, Харьковну тийресинде жоюлгъанды. Андан да письмо ахыр кере ол кезиуледе, ол жанларындан келген эди.

Энди бирин кююп, бирин айтайым... Бир жол атабызгъа алай айтама. «Ата, – дейме, – алмаларыгъызны юйден саудюгерчилеге учуз берип турмагъыз да, башхалача, Шималда шахарладан бирине барып, анда да бир сатыу-алыу этип къайтсагъыз а, эрикгенигиз да кетер». «Да къайры барлыкъбыз, не бола, не къала», – деди ата.

Мени уа бир удмурдлу жазыучу шуѳхум бар эди Владимир Самсонов. Ол а бир келмейсе бизге, бир кѳрмейсе бизни дегенлей туруучу эди. Ма Ижевскге барыгъыз, Самсоновлагъа, ала базардан узакъ туююлдуле дегенни айтама. Не болса да, была жол кѳллю боладыла. Ижевскге барадыла. Анабыз Самсоновланы юйлеринде къалады. Атабыз а «Ижевск» деген кѳонакъ юйге тебирейди. Владимир аны анда орнатады. Сора атабыз эки жерли отоугъа кирип келеди! Анда уа – акъ кекеллери бла бир оруску киши. Салам-келям да, жууукъ бол деген да жокъ.

– Сен Додуев туююлмюсе, – деп сорады.

– Хау, мен Додуевме, – дейди атам.

– Билемисе, мени аллай бир пулеметчигим бар эди Кавказдан Додуев деп, Харьковну тубюнде сермешлени биринде мени кълумда ёлген эди 1942 жылны жаз башында. Аллай пулемётчик эди... Сыфаты уа – тюз да сен кесинг. Ол кеси кирип келген суннган эдим алгъа...

Атабызгъа кёп тырман этген эдик артда эгечлерим да, мен да, ол адамны тургъан жерин, ким болгъанын нек билмегенсе дегенни айтып.

Таукесни юсюнден кёп айтыучу эдиле Шыкыда. Таякны кёкге сызсала, ол а, ушкок бла атып, аны эки этип, тюшюрюучю эди жерге.

Ары дери эм биринчи жазгъан затларымдан бири бу эди, Таукесни эсгере деп.

*Додуланы Жансуратха,
атамы жангыз эгечине атам...*

*Мараучу эди дейсе Таукесге.
Эсингдемиди аны сыфаты?!
«Сен анга ушайса», – дединг. Эсге
Келтирирча жокъ аны сураты.*

*Ёмюрлюк отда болама тилсиз.
Излей чыкъсам да, къайры барайым,
Аны жатхан къабыры – белгисиз.
Ол ачыугъа элтиучю борагъым.*

*Андан кёбюрек жашайма жерде,
Гюняхланы да жокъ энди саны.
Алгъынча да чыдамайма желде,
Манга ушатма энди сен аны.*

*Алгъынча мен энди туююл, баш да – къаиша,
Анга ушайды энди тазаракъ, бир баиша.*

Уруш келтирген кыйынлыкъланы не кыйыры, не чеги жокъду. Хорламны келтиргенлеге да хурметибиз чекленип кълалмазгъа керекди, артыгъыракъда ачы сермешледе жоюлгъанланы алларында бизни борчубуз дуния бла бирди. Аланы унутсакъ, ол борчну къайтаралмасакъ бир деп бир магъана кълалмайды жашауда. Акъылманладан бири (И. Кант) андан, бош айтмагъанды борчха: «Сен эм сыйлы, эм бийик сёзледен бирисе. Ол аллай бийикликди адамны кеси кесинден эсе уллу этген».

Борчубузну толтура, хау, биз кеси кесибизни тазалайбыз, кеси кесибизден кёлюбюз чыкъмазча болабыз...

Сора нек эсе да Расул Гамзатовну назмусу эсиме келип, аны ана тилибизге кесим ангылагъанча кёчюреме.

АКЪ ТУРНАЛА

*Билеме мен, къяя кибики, оюлмай,
Сермешледен къайталмай кългъанла,
Акъ турнала болгъандыла, жоюлмай,
Кёкден бизге къанат да кълкългъанлай.*

*Эрттеледен бери ала, аямай,
Иедиле белги балалагъа.
Ёрге къларагъанда, бир сёз да айтмай,
Анданмы тынгылайбыз алагъа!*

*Ингир аласында эслейме энди,
Туманлада, турна жыйын арып,
Кюзде, жайда хар ким кёргенди,
Аскерчиле кибики баргъанларын.*

*Жолларында учадыла тохтамай,
Айта кимни эсе да атларын,
Ол тил авар тилге ушайды таймай,
Турнача ангылайма антларын.*

*Турна жыйын кёкде учуп барады,
Ингирди, кечди демей, туманда.
Турна аралада жерчик а барды,
Ма ол болур мени жерим анда!*

*Заман келир, турна жыйын бла мен да
Жюзерме, аз да бузмай ол ызны,
Атыгъызны айта кюндюз, эрттен да,
Жерде кългълан битеу барыгъызны.*

ДОДУЛАНЫ Аскер

ХАЛКЪ ПОЭТ

Белгили къабартылы жазычу Ацканов Руслан Хасбиевич 1949 жылда Ерокко элде туугъанды. 1972 жылда КъМКЪУ-ну тарых эм филология бѐлюмюн бошайды. Орус тилден бла литературадан устаз болуп, ишчи жолун алай бла баишлайды. Ызы бла Къабарты-Малкъар Республиканы культура Министерствосуну аппаратында, республикалы газет издательствода, «Эльбрус» китап басмада орус редакциясыны баш редактору, бусагъатда уа баишында сагъынылгъан китап басманы баичысыды.

Ацканов Р. Х. СССР-ни жазычуларыны Союзуну члениди, Къабарты-Малкъар Республиканы къырал премиясыны лауреаты (адабият эм искусство жаны бла). Руслан Хасбиевич жыйырмадан артыкъ китапны авторуду. Аны биринчи китабы «Акъ булутла» деген ат бла 1972 жылда басмадан чыкъгъанды.

Назмучуну поэзиясында аны ич дуниясы терен ачыкъланады, окъучусу бла ушакъ бардырады. Назмуларыны энчи ызы кѐрюнеди: тили, жазыу хаты, сезимлери, ичги сѐзю. Аны окъугъан адам поэт кесини жарсыуларындан тарыкъгъан сунаргъа боллукъду. Алай аны не айтыргъа суйгенине тюшонсек, ол хар бирибизни да къайгъыларыбызны, биз айталмагъан затны ачыкъ айтханын кѐребиз. Ол кеси кеси бла даулашады дерге да боллукъбуз.

Ацканов кесини чыгъармачылыгында бурун заманны эсгереди, дуниягъа туугъанына, кѐз ачханына къууанады, биринчи суймекликден тюнгулгенин айтады. «Мени кюнюм – акъ атым мени» деген назмусун А. Кешоковну «Поэзия», Л. Губжиковну «Земля моя» деген назмулары бла тенглешидиррге боллукъду. Миллет литератураны классиклери бла тенгди деп айтырчады. Аны жазгъан затлары халаллыкъ, жарыкълыкъ, жюрек мамырлыкъ жаяды. Назмуларыны лирика магъанасы бла анга «къабартылы Есенин» дерге боллукъду.

Белгили жазыучуну терен философиялы новеллалары барды. «Дядя», «Не твой день», «Охранник полей», «Любимая» деген новеллаларында баш жигитлерини къадарлары болалмагъаны бла байламлы бек жарсыгъаны кѐрюнеди. Бирсиледеча жан аурутхан угъай, жюрегинден жарсыгъанын жазады. Ма андады аны энчилиги.

Ол фахмалу поэт, жазыучу болуп къалмай, кесин бирда алапат кѐчюрмечича да кѐргюзтгенди. М. Ю. Лермонтовну «Исмаил-бей», «Миъри», «Беглец», «Абрек Хаджи» эм баиша поэмаларын ана тилине уста кѐчюргенди.

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил

Руслан АЦКАНОВ

ЧАЛМАН ЭШГЕНМЕ АТАМЫ БИРГЕСИНЕ

Халим да тюз да чыбыкчача бюгюле,
Эше эдик чалман: атам – ойнай-кюле,
Кесим а – эрине,
Бирде уа – эриге,
Сабийлигим сыйбырылганча кёрюне.

Тюшлеримде ишлей келгенем кьалала,
Тюнлеримде уа – хар кюндеча, чалыла.
Ишсиз турган сабий тап ёсмеген суна
Эди атам, мени сабий жарсыуума.

Сакълаем, кесими санай бир жазыкыгъа,
Атам да кьачан чакъырырыр дей азыкыгъа.
Гушпур болуп сайлайды ол а чыбыкчла,
Тенгчиклерим чыбыкь атда чапханда,
Эше эдик атам бла мен а чалманла.

ДОДУЛАНЫ Аскер кёчюргенди

ТЮШ

Унутулган эшиклени санап,
Жюз бла биринчисин ачып, кирдим.
Кирдим да, тегерегиме кьарап,
Кёзюм ийнанмагъан затла кёрдюм.

Башы – жулдуз сюрюуледен толу,
Губу аулай – булут кериуанла.
Тегерегим ауаналы болду –
Жыйылышып эртте ауушханла.

Аяз тепдиргенлей – жорюшлери,
Соруу этедиле ала манга:
«Жашау хауа келтирмединг бери!
Бир бек керекди ол бизге мында!..»

Кийимине тийип кёрюп, анга
Алтын, ахча хапар айтсам керек.
Баям, ёлгенди бу кьызганчлыкьдан,
Алай эсдеди этгени жерде.

Ма бу уа, бу ийнакь кёзлю адам,
Менден жандауурлукь излей, жарсып:
«Сизде алгъынча, – дей, мудах къарап, –
Сюйген адам сынай болмаз насып?»

Бирси уа – кычыра огъурсуздан,
Аягъыма атхандыла байлап,
Айтыр сёзю тура ауузунда,
Анга ачыулана, кюйюп, къайнап.

Сёзю – бир юзюле, бир сёгюле,
Болсада тюшондюм айтханына:
«Сауутума тансыкь болгъанма, эй!
Дертлик турамыды сизде, анда?»

Алай а бир чакъда бары тохтап,
Ол халкь менден ары тепгенинде,
Келди бир жан, сериуоннге ушاپ,
Къарап турдум нюрюн тёкгенине.

Ол ауана айтды мудах, къаты:
«Жашап тургъанла ол дуняда,
Унутугъуз сауутланы атын,
Сакь болугъуз туугъан балалагъа!...»

Алай айтып, къара бёркюн къаплап,
Жарыкълыгъы жете ёчюлорге,
Ол бирсиле да ызындан атлап,
Кёзден ташайдыла бары бирге.

Къоркъуу бла суймеклик сынай бирден,
Ызларындан ма мен да атладым...
Алай а кюн таякълары тийген
Тангым атды да, уянып къалдым.

Уянганда, къууанч этди жаным:
Жашау деген – сейир магъаналы!
Мындан ары озар халаллыгъым!
Мен бюгюн ишлерикме къадалып.

Жазыу столум, сен биргеме ишле,
Насып, бушуу деп жазайыкь бирге.
Алай... зат айтмадыла ёлгенле
Китапланы юсюнден тюшюмде.

* * *

Къушну кычырыгы тюшдю таргъа,
 Тюз чакъырыуча неда бир тилек.
 Не арыгъанча къуш къалкъгъанында.
 Къая кызы учады тегерек,
 Излеймиди ашхам чарсларында
 Кимни кечип, кимни чакъырыгъа?

Баргъанбыз, къаягъа кысылгъанлай,
 Къоркъуп, аякъ тюпге кез атаргъа.
 Алгъа, эниш къарамайын, алай!
 Мында бир кепдюле жангылгъанла,
 Бирле – жаланда бир жангыз кере.
 Алай этгенбиз къоркъуулу жерден.
 Омакъды бу шулпу кюню къалай!

Къоркъуу барда, татлыды этгюрлюк.
 Къалкъады къуш бийик булутлада,
 Биз махтанабыз – тагъылып этдюк...
 Шошлукъ бийлейди бир чакъгъа бизни,
 Сагъыш бирден ала эсибизни:
 Жашау – ёлном чекде былайлада
 Хорлам отха кирген жигит жашла

Кюйгендиле.

Жарый санга, манга.

* * *

Таугъа, ёрге салып барады жол
 Бир акъсакъл, кете къарыу-кюню.
 Ма жетгенде уа тау башына, ол,
 Тохтап, кеси ажалына кюлдю.

Артха, келген жолларына, къарай,
 Къарт таяныр да жол таягъына,
 Эртте анга бойсуннганы была
 Эсге тюшер... Да хорлатмаз аппа!

Аякълары да тутмай тургъанда,
 Жетгенди ол тауну бийигине.
 Атлайды къарамы ыранлада,
 Жарсыйды жашлыгъы кетгенине.

Былайлада алгъынча жашды ол,
 Жаны учар жарны этегинде.
 Аты иесине салады жол,
 Кюнню чайкъай, жалкъача, эрттенде.

Бата тургъан кюнню жарыгъында,
Ол узакъны тургъанында кесе,
Къарт эшитир турна жыйыныны
Къычыргъанын, жан кийире эсге.

Ол сюелир, къуру кёкге къарай,
Ажайыплыкъ сакълай жаны андан.
Нек къычырды турна жыйын, алай
Июль айны ортасында, къайдан?

Аны къолу – отлукъ ташлай, къаты,
Жерге кючлю тие мужурасы.
Ётюр кетер аркъасында къартны
Учуп баргъан къушну ауанасы.

Ол кёрюнюр тюз къуш кибик учхан
Къаяладан, булутладан ёрге...
Келеди къарт, жастыкъчыгъын жокълай,
Къалай тюшерин билмейин ёрден.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди

* * *

Къычырадыла тохтамай турнала,
Жер ачыуун сезгенчадыла ала.

Ызларындан къарайма мен узакъгъа,
Учадыла ала бла жарсыула.

Эрийдиле узакълада турнала,
Кёкни, жерни да байлагъан къыйырда.

Мен жан аурутама туугъан жериме,
Тийген кибик бирде аны кёлюне.

* * *

Толкъунла нечик кётюрюледиле ёрге!
Къалай ахсынып тюшедиле энишге!
Тынч да туююл эди жол табаргъа алагъа,
Ол ала тюшген къыйын аудан чыгъаргъа.

Суу жагъагъа кеслерин урадыла ала,
Чачылгъан толкъунну башхасы алыша.
Аны жүреги да хар толкъун бла бир бола,
Анга жан аурутхан кибик ол толкъунла.

КЪАЎТХАНДЫ

Анда-мында юредиле итле,
Жукъу ие болгъанды элимде.
Тёшде турады юй къарангыда,
Узакъ насып кюе тура анда.

Жокъ къабакъны ачар къарыу менде,
Юйню ауанасын тепдирирге.
Бу къууанчны, тансыкъны, сезимни
Ёмюрлеге созарыгъым келди.

Хапчугуму бир жанына салып,
Тёшден тюшеме ашыгъып, чабып.
Узакъ ауанамы ала ызын,
Сора жерге ауама мен, къызып.

Солууумда тутама мен аны –
Жерни, жашауну да ийнакълаун.
Жаягъымы Ата журтха сала,
Турама мен андан жылыу ала.

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил кёчюргенди

Нариман Абдулрахманлы 1958 жылда Гюржюде тууганды. Баку кыырал университетинде бийик билим алып чыккыганлы кесин кеп тюрлю ишледе сынай келеди.

Нариманны жазыучулук хунери студент жылларында окъуна ачыккыланган эди. Ол талай публицистика статья, бир суратлау, 10 документал, 40 телевизион фильмлеге сценарий жазганды, азербайджан тилге дуния адабиятыны айырмалы чыгармаларын кечюргенди.

2004 жылда Нариман Абдулрахманлыны «Къаукъалакъ» атлы биринчи китабы дуния жарыгыын кередди. «Жангыз» («Къзакъ») деген романы уа азербайджан адабиятыны 2006 жылда басмаланган чыгармаларыны эм ахишысына сайланганды. 2007 жылда Нариманны «Жанны келечиси, неда Хуан де Персиа – Орудж бек Баятны хапары» деген кезиулю романы басмаланады. «Жангыз» («Къзакъ») романы 2010 жылда Миллет Китап саугыасына кержюзтиолген чыгармаланы кысха тизмесине киргенди, «Бузукъ» деген романы уа 2011 жылда бу саугыаны ючюнчо даражалысына тийишли болганды. Абдулрахманлыны 2013 жылда чыккыган «Жолоучу» атлы жангы романыны юсюнден ол кезиуде кеси оюмун айтмагъан жангыз бир окъуучу окъуна кълган болмаз эди. 2015 жылда жазыучуну «Къурман» («Хатерли») деген романы басмаланганды.

Нариманны тилманчлыкъ фахмусуну хайырындан азербайджанлыла ёз тиллеринде отуздан аслам сёз устасыны жазгъанлары бла шагъырей болгандыла. Белгили орус жазыучу Андрей Платоновну чыгармаларын ана тилине алапат кечюргени ючюн а, Нариманнга Азербайджанны маданият эм туризм министерствосуну «Алтын сёз» премиясы берилгенди.

Хурметли окъуучула! Миллет журналыбызны бу китабында биз сизни Нариман жазгъан хапарладан бири бла шагъырей этерге сюебиз. Аллах сизни жашауугъузгъа жарыккылыкъ, ариулукъ да берген адамларыгъыздан замансыз айырмасын деп да тилейбиз. Аны бла бирге уа сизни да, малкъар жазыучулары да атларындан Нариман Абдулрахманлыгъа, къан да, жан да, тил да, дин да къарындашыбызгъа, Аллахдан ырахматлыкъ тилей, сёз усталыгынг бла, фахмунг бла Тюрк дуниясын къууандыра, толу ёмор жаша дейбиз!

Нариман АБДУПРАХМАНЫ

ТАЙГЪАН АУАЗ

Телефон зынгырдагынын эшитсем, бу хужулукъ хуржун чолпула чыкыгъанлы уа – бютюнда, бир белгисиз сан-тарихлисинден бургъан болсала, кыайгыгъа кыалып башлайма, ол да не, ахым кетер чекге жетип, бусагъат арталлыда сунмай тургъан бир хапар эшитеме да, ол а мени кыадарыма эсимде-бусумда болмагъан тюрлениуле кийирип, кесини терен ызын салып, былай кыарагъанда, тынч-ырахат баргъан жашаууму тюрлендиреди да, энди мындан арысында бир зат да, бир жукъ да алгынча боллукъ туююлдю деген ойгъа жетдиреди. Анга болуп а, кёзню жумуп ачхынчы туугъан, ангымы да ангыртхан ол кюркыуу аллай кюч алады, эринлерим кыургъакъсып, тилим артына тартыла, солууум тыйыла башлагъанын сеземе. Тынчлыгъым кыуругъанданмы, огъесе кёлум толупму, кёз жашларым чыгъадыла, чач тюрклерими тамырларын окыуна тер басады. Телефонну зынгырдагыны бла ол сёлешген адамны бери нек бургъанына туюшондюрген биринчи сёзлерини арасында манга болгъанны айтып берирге кыолумдан келлик туююлдю, алай ол кысха кезиучюк бир-бирде саппа-сау бир адам ёмюрюнден эсе, узун кёрюнюучю, мен кесим а, кыошмай-кыоратмай айтханда, ол аз заманчыкыны ичинде, ёлюп, жангыдан сау болама, тама-тама кыорагъан кыарыуум аздан-аз ызына кыайта келгенин сезе башлайма.

Бир жол мен кесими бу былаймы болур деп туюшоналмай тургъан халими юсюнден бир психолог шуёхума сагъыннганымда, ол а – мени эрттеден да уста таныгъан адам – башын чайкыай, эринлерин да чайнай, бир кыужур элберни жууабын тапхан адамча, хыйла ышарып, кюллогюн да кючден тыя: «Билген Аллахды, не дейим, сени ангыкъ халинг – психиканг – тюз да кесинге ушайды, – бош зат туююлдю... туура былайды деп айтхан кыыйынды, мен окыугъан бла мен кёре келген затлагъа арталлыда сыйынмайды», – дейди. Десин да турсун, ол кысха, ол мени акыылдан шашдырыгъа жетдириучю аз такыйкыачыкыгъа, кесиме ушаш кыужур эсе да, энди мен ат тапханма: «Сунмай тургъан затдан элгениу» – адамны юрегине «былай болуп кыалса уа» деген абызырау, кюркыуу салгъан, аны бу ишге хазыр болмагъанын, ёмюрден ахыргъа кыалтырап жашагъанын белгилеген ат.

Да хау, бу мен хыйсаплагъан, ат да кыурагъан зат адамны ангыкъ халисин – психологиясын – тинтген илмугъа дагъан болмазын мен биле эдим, бу мени кеси кесими алдаргъа, жакъларгъа, ахырысы-кысыхасы – жаныма хошлукъ тапдырыгъа кесим кыурагъан жомакъ эди, башхасын кыой, кесиме окыуна хазна себеплик бермеген...

Бу жол да хуржун чолпуму кюзюсюнде белгисиз сан-тарихлени кёргенимлей, ол «сунмай тургъанындан элгениу» деген ауруу тийип,

жюрегим кьалтырай, жашил тюекчикни басдым да, сёлешген адамны биринчи сёзюн эшитгинчи, элия, уруп, тёппем бла кирип, табаным бла чыкьгъанча болуп, хаманда хар быллай чагъымдача, башымы, боюнуму да тер баса, кёзлерим да кёз жашдан тола башлагъанын сездим.

Кеси халими уа бир уста билеме да – билеме, тер баса башлады эсе, ол кьарыууму кьуруй баргъаныны белгисиди, кючюм кете, санларым тутмай, бола тургъанны хыйсабын да эталмай, сюекле чыкланган кьапчыкьдан башха болмай, артда уа, кесиме келир ючюн, кьан да, жан да, сан да тамырларымы тартдырыргъа тюшеди. Ол халиме да ат кьурагъанма – «ёчюлген ууахты» – бу тюрлю кезиучюкде мен дуниясын алыша тургъандан башха болмай кьалыучума.

Алай бу жол телефон чолпусундан чыкьгъан ауаз ким эсе да бир мен таныгъан адамны ауазы эди, анга болуп а, ёнюнде жаныгъан дегенни ызы окъуна жокъ, ол себепден мен да, сабырлана, эс жья, хар сёзюню магъанасына тюшюнюрге кюреше, акъылымы саулай да бу адамны манга ангылатыргъа ниет этген затларына бурама. Ачыгъы, талай замандан бери бизни байламлыгъыбыз юзюлюп эди. Муну манга айтыргъа излеге ни уа былайыракъ болуп чыкьды: «Охо, алайда тюз туююл эдинг де да, мени терсле, сен кесинг а, андан ары дери мени эсинге, шо, жангыз бир керечик окъуна тюшюргенмисе, саумуду бу мени кьарындашым, шаумуду, не болуп тура болур, бир болушлукъ зат керек эсе уа деп, акъыл этгенмисе? Излегенмисе? Хо, кьойдум, сёз орунуна дегенлигим эди... Аллахха шукур, хар нем да тапды, сау-эсенме, жукъ керекли да туююл; он жылдан бери шёндю сёлешгеним а... болушлукъ излеп угъай, экибиз бирге ётдюрген ол алакат кюнлерибизни, халаллыкьдан толу шуёхлугъубузну эсиме тюшюргенме да, баям, хата болмаз эди, энтта, жангыдан, бир бирибизни тапсакъ деп сёлешеме». Сан бирде чолпугъа «хау, хау» дегенни мурулдай, мен муну манга телефон бургъаныны керти, какъ сылтауна тюшюнюрге кюрешеме. Жылла оздула: сабийлигибизден окъуна бир бирден айырылмаучу эдик, артда уа, сунмай тургъанлай, бу кьайры эсе да думп болду, бюгюн а, билмей тургъанлай, жангыдан табылды да кьалды; бу затны элбер тасхасыны ачхычын табаргъа истегеним да андан эди, айхай да, зауукълукъда озгъан кюнлери эсине тюшюп, тансыкълыгъы хорлап, кёлю окъуна толургъа боллукъ эди, анга не сёз, жыл саны келе келсе адамны, сюеклери угъай, кёлю, сезими да назик бола башлайды. Алай муну ауазы кьалай эсе да бир кьужур эди, былайды деп мен ангылаялмагъан, мени кьозуругъуму излеген, тынгысызлыкъ да туудургъан...

Бу ауаз ол алгъыннгы ауаз туююл эди...

Ол алгъыннгы ауазны мен хауа айланыуундан окъуна таныучу эдим; ол ауазда чууакълыкъ бар эди, кертилик, игиликге ийнаныу, ийнандырыу да, ол таза эди, бир тюрлю бир кьошагъы болмагъан, онгмагъан. Бир жол мен психолог шуёхума адам ауазыны тюрсюн бояууну юсюнден айтханымда, кёзлери аралыргъа жетип, манга: «Не кьужур затла кьайнайдыла сени башынгда! Кертисин айтханда, ауазны тюрсюню, торусу болады

деп, мени эсиме да келмегенди!» – деген эди. «Алай эсе, ангылатыр-гъа эркинлик бер: мени бир тенгим болуучу эди, бешикден къутулгъан чагъыбыздан бери шуёхлукъ жюрютген, аны ауазы манга жап-жашил кёрюнюучю эди, аны ауазын эшитгенлей, жаным ёзенле, талала, таула, орман да жашиллигине бёленип, сезимлерим да ол тюрсюнден толуп къалыучу эдиле. Студент жылларымда бир къызны суйген эдим – ол кёккёз ариуканы ауазы дуня башында кёк тюрсюнден ёзге бояу болмагъанына ийнандыра эди, кёлومه муну бла жаланда кём-кёк кёкню тюрсюнде, кём-кёк тау этегинде, кём-кёк да тенгиз боюнунда жашау этерге керекди деп келиучю эди. Башханы сайлап, анга эрге чыкыгъанындан сора уа, ауазы боз бет алып къалгъан эди, бир-бир шахарлагъа, орамлагъа, юйлеге ушаш – кюл бетли болуп. Мен ауузланьыргъа кире-кире туруучу ашхананы иесини уа кёлеги да къызылды, бети да – къызыл, айтхан сёзю да къызыл кирпичден ишленген ашханасы бетли, къызыл къынады. Бу тукъум юлгюлени мен санга дагъыда кёп санап бераллыкъ-ма», – дейме. «Угъай-угъай, тамамды, – деп, алыкъа да сейирге къалып тургъан шуёхум, – андан эсе, быллай башынг бла сен илму диссертация жазгъы эдинг, бир тынгылы ишге тохтарча, керегинги табып жашар эдинг, жазычулукъ иш бла узакъгъамы барлыкъса», – деген эди. Айхай да, ол кезиуде мен аны масхара къатыш кёлю бла айтхан сёзюне эс бурмагъан эдим, алай адам ауазыны бояу тюрсюню болады дегеним – талай заманны аны акъылындан кетмей турлугъуна уа арталлыда ишеклигим жокъ эди. Ма энди уа мен, бу манга сёлешгенни ауазында ол жашил тюрсюню табалмай, абызырап тохтадым, ол таныулу, мен юйренчек болгъан бояуну не тюрсюн хорлап кёйгъанын билгинчи, энди манга тынчлыкъ жокъ эди. . .

Бу ауазда мен тойгъан адамны эслей эдим: къадарыны терслик, тюзлюк да сынауларын ётген, суйсе, суймесе да, жашау эниш-ёрюшлерини кир-кипчигине боялгъан, ол затха ахырысы бла юйренчек да болуп хош тургъан адамны. Кертисин айтханда, мен ара шахарыбызда орналып, бу да кесибизни туууп ёсген шахарчыгъыбызда къалгъанда, жолларыбыз айырылгъынчы, бу жашил ауаз бла байламлыгъым юзюлмесин деп, билген амалымы этерге кюреше эдим. Бир кере мынга телефон бургъанымда, чолпуну башха адам алып, сёлешгенинги шуёхунга билдирирме деген эди, мен да бу къууаныр, жокълар мени, излер деп, ийнанып, сакълагъанымы кёймай эдим, алай жашил ауаз кесин эшитдирмедим; экинчи жол бургъанымда уа, такъыйкъа тенгли да сёлешген болмаз эдик, телефон байланышы бузулду да, ол ауазны иги эшиталмадым да къалдым; ючюнчю кере буруп кёргенимде уа, ары жанындан бир башха ауаз: «...абонент сиз аны бла байланыр тийреден узакъды. . .» дегенни айтды. Андан сора жылла оза, шуёхумдан да бир тюрлю хапарым болмай турдум, ол жашил ауаз эсиме тюшсе уа, аны аз-аздан мутхузлана, онга баргъанына жүрегим ачий, жаным къыйнала. Энди уа ма, сунмай тургъанлай табылды да къалды, ол таныулу ауазы да тюрленип, башха болуп. Мен муну хар айтхан сёзюне къулакъ сала, ауазыны тюрсюнюн

билирге кюреше эдим да, баям, хакъ кертисин жангылмай айталлыкъма: боз бетли эди. Ким биледи, манга алай бюгюн туманлы, мутхуз кюн болгъаны ючюн да кёрюннген болур, «сунмай тургъан затдан элгениу» шылтагъындан тюрленнген халим ючюн да, алай муну бла бетден-бетге жолукъсакъ да, ол оюму не аз да тюрлендиралмазым хакъ эди. бу затны юсюнде манга былай айтдыргъан – жюрек сезгеним эди, суйсем, суймесем да, мени кесине бойсундуруп бошаучу сезимим...

Угъай, бу ауаз ол алгъыннгы ауаз туююлдо...

Ол ауазны, адам сёз бла айтып бералмаз кибик, бир сейир нюрю бар эди, ол нюрню ызындан биз сабийлигибизни, жашлыгъыбызны да чунгуру-мунгуру болмагъан тюз да, кенг да жолларын сюре эдик. Ол ауазда бизни туугъан жерибизни тюзлери, таулары, ёзенлери жашай эдиле, кёпбаш, балдыргъан, кёзукъулакъ ийиси, наныкъ, жабышмакъ, къышхабиш татыуу, диредёйме¹, чилингагач² секирме оюнланы даууру, биринчи суймекликни жанынгы, санынгы да ырмах этип бошагъан татлы азабы бизге артда ол суймеклик-кюймеклигибиз кюлкюлю окъуна кёрюноучю эди, тамблагъы кюнбюзню юсюнден этген толлукъ, толмазлыкъ да умутларыбыз. Ол ауазда кёпге угъай, азгъа да ыразы болуп къалыу, «ахыр къабыным – тенгимиди» деген ниет, не кюнде да анга билеклик этерге хазырлыкъ, ётгюрлюк, таукеллик, чеги-мардасы болмагъан кертилик жашай эди. Бир жол бу, уругъа кетип, инчигин аурутханда, къыйналгъанын кёреме да, асыры жарсыгъандан, кёлюм толуп, жиляргъа аздан къала, аркъама кётюрюп, юйюне дери элтген эдим; бир жол а, студент заманыбызда, экибиз да жыл санлары бизни бла тенгли эки жаш бла бир бош затны юсюнде сёз болуп жагъалашабыз, кёз къыйырым бла эслеген эдим: бу, ол кесине жетгенни эрлай къырккыуун берип, манга болушургъа жан атханын, мени туююшюрге хоча болмагъанымы гитчелигибизден да уста биле эди. Жете келип, манга болушхандан сора, анда бир насып, бир къууанч бар эди да, сёз табып айталлыкъ туююлме: бетинден, ол уллу кёзлеринден ургъан жарыкъ не?! – кёз тубюнде къаралгъаны окъуна нюр тёге эди. Ол туююшден сора бизни бир бири къучагъыбызгъа жыйышдыргъан, кёлбюзню да толтургъан сезим не болур эди деп, артда мен кёп кере сагъыш этиучю эдим, алай-былайды деп, башыма зат келмей эди. Тенгими ауазыны жарыгъы да, бояуу да, татыулу ийиси да (майна психолог шуёхума «ауазны ийиси да болады» дегенни айтып, энди бютюнда бек абызыратыр сылтау да табылды) аны манга: «Мен сени ючюн алай кюркыгъан эдим!» – деген сёзю бла бирге бюгюн-бюгече да эсимдедиле, кёп заманны бу ауазны мен, жашау жолуму жарыгъынча, жанымы дарманынча, биргеме жюрюте келген эдим...

Бу ауазны бети, тюрсюню да ёзгерип кетгенин мен жаланда былтыр эслеген эдим, тенгими бери ара шахаргъа жумушлары бла бир талай кюннге келгенин бош адамладан эшитип жолукъгъаныбызда. Сёлеше

¹ Азербайджан халкъны сабий оюнлары.

² Азербайджан халкъны эм эрттегили сабий оюнларындан бири.

башлагъаныбызлай окъуна, эсим алай сыйлы кёрюп сакълагъан ауаз, тюрленип, бир башха, мен танымагъан адамны ауазы болуп чыгъа эди. Кертисин айтханда, жангыз бир кюнчюкге келген эсе да, бек азындан, бу манга телефон буруп, сау-эсенлигими сорур, кесини юсюнден хапар билдирип деп тура эдим, мени жокъламай къоймаз деп. Да не, он-онеки жыл алгъа биз алай болуучу эдик: туугъан сахарчыгъыбызгъа не заманда келирими мен мындан букъдургъан этиучю эдим, керексизге къыйналмасын деп, келсем а, кёбюсюнде, биринчи алагъа къайтыр эдим, алгъаракъ ата юйюмю босагъасындан атлагъан болсам а, мычымай, шуёхуму юйюрю къалай тура болур деп, ары ашыгъыучу эдим; ол да, ара сахаргъа тебиреригин билдирип къоюучу эди, ишими женгил бошاپ, мени анга эс буруп заманым асламыракъ болурча, бир бирибизден тансыгъыбызны алырча. Бек башы уа, биз бу затлада бир энчи магъана излеп кюрешмеучю эдик – хар не да кеси аллына алай тап къуралып барыучу эди, нек деген мени эсиме бир заманда да келмеучю эди. Артда уа бу кесини ара сахарда боллугъун манга билдирмей башлады. Бир жол биз, сунмай тургъанлай, кап деп тюбеп къалыргъа окъуна боллукъ эдик десем да, ол мени угъай, мен эслеген эдим аны: бир исси жай кюн, тегереги – ачыкъ, хауа айланган бир кафеге сууукъ сырачыкъ таргайым деп, теренирекде, терекле салкъынында бир тап жерчикге барып олтурама да, сахар дауурундан къутулгъан къулагъыма муну ауазы эшитиледи, алгъа: «Хоу бирда, жай къызылулгъу башымы хайран этгенден кёрюнеди былай», – дейме, алай бираздан муну ауазын жай, къыш да чапырагъын агъызмаучу юлкуюле, чырпыла артындан жангыздан иги да шатык эшиттенимде, ишексиз болама, сёлеше тургъан ол эди, шуёхум. Ма ол сагъатда, мени санымдан, ангымдан, жанымдан да жюгю-ауурлулгъу болмагъан не эсе да бир зат, юзюлюп айырылып, жай кюнню чарсына тумаланып, ызы окъуна къалмай, эрип, берип кетген эди.

Аны къатына барып, хайыр хапар айтырдан мени не сезим тыйгъанын ол кезиуде ангыламагъан эдим; жаныма балхамча хычыуун кёрюнюучю ауаз а аны эшитир къайгъылы окъуна болмагъан (экибиз да уста таныгъан) адамны бла, мен билмеген дагъыда биреуню лахорларында жутула эди, была нени юсюнден хапар айтханларына тюшюналмадым, алай... кесини къызгъан арауанында болгъанны кюйдюре-бишире тургъан бу жай кюн жанымы ол ауазы аз-аздан суууй, бояуун, тюрсюнюн да ташлай келип, къалай эсе да бир кери, къайры болуп, энди уа бусагъатлай ичим кюйюп кетеди деген чекге жетеме, сора секирип къобуп, аякъ толу сууукъ сырамы бир урумгъа къампайтып, шапагъа сапариш этген къабарыма да тиймей, телер сом-шайымы хант къангагъа быргъап, мыллыгъымы тышына атама. Чыгъып бара, босагъагъа жеттенимде эслеген эдим шуёхуму бетин – чырпыла башы бла къарап, бизни танышыбыз аркъасын буруп олтура эди да, ол мени эслеменген эди. Аякъларым, къоргъашин къуюлгъан кибики, ауур болдула, ичим а – къуудан да къуу; ахырысы-къысхасы, солууум тыйыла, жер тюбю жолну ётюп, къарыуум къуруй, сахар паркыны узун шинтиклерини бирине «оюлама» да, былай

къачып нек кетгеними сылтауун хыйсаплай, иги кесек сагъыш этеме, алай бу зат ючюн деген оюмгъа келалмайма, этим-женим бла мен сезген жаланда бир эди – жан къоранчха тенг, умутунгу да эзген ауурлукъ.

Бир ауукъ замандан дагъыда мен мынга сѣлешип: «Бош, къалай тургъаныгъызны билейим деп бура эдим, эрттеден бери да жолукъмайбыз, тынчмысыз, ырахатмысыз, тапмысыз? – дейме, алай муну сууукъ, кесгин да жууабы, мени иги да абызыратады: Аллахха шукур, хатабыз жокъду, небиз да алапат, юйдегиле да сау-саламат, сени бла уа... ары жанларына айланган болсам, жолугъурбуз». Былай сууукъ сѣлеше туруп, муну ауазы къалтырамай, тили да бюлдюргю этмей къалай къалгъанына сейирим чексиз эди. Баям, озгъан жылла сынауу зыраф тюйюл эдиле, алай а не бек кюрешсе да, ауазыны тюрленнгенин жашыралмады, кертиди, аны жаланда мен эслеген эдим, мени умутсузгъа къалдыргъан ол ачы сезим, уллудан-уллу, къалындан-къалын бола келип, юсюме мен кѣтюралмаз кибиб бир ауур жюк болуп къаланган эди. Бюгюн а ма кеси сѣлеше турады, жашаудан, ишден-кючден да хапар сурай, бютюнда сабыр, басымлы, итиу урулгъан кибиб сыйдам ауазы бла, мени, абызырап, бир магъанасыз затла мурулдагъаныма арталлыда эс бурмай, кесини юсюнден айтады: «Шукур Аллахха, неси да тапды, алапат, иши кѣпден, мени жокълаялмай тура эди, сора дагъыда тыш къыраллагъа айланып келирге тюшдю да, солуп къайтыргъа, ансы андан бери тюбешир эдик». Муну бары айтхан сѣзлерине тынгылай, мен кѣз аллыма жаш заманыбызда шуѣхлукъ жюрютген тенгими сыфатын келтирирге кюрешсе эдим: он жылдан артыкъ заманны ичинде, излеп, мени тапхан эсе, аны бир керти сылтау барды, нек дегенде, ауазына кѣре, бу адам манга тансыкълыгъы къысхандан неда кѣлю такъыр бола угъай, тас этгеними ызына къайтарайым деп сѣлешмей эди; муну сылтау (ким биледи, бу мени бир уллу къуллукъчулагъа кесин махтатып, сѣз айтыргъымымы излей болур) былайды деп тюшюналмадым...

Бу ауаз бла ол ауаз, кече бла кюн кибиб, башха эдиле...

Ол ауазны тылпыуу ургъан жары мен, къанат битгенча, учуп же-тиучю эдим, бизни арабызда не тау, не жар жокъ эди, дуня ачыкъ эди, нюрлю, мутхуз, жауун кюнледе окъуна, аны жарыгъын сезип, къаным-жаным бла да ол жарыкъ таба талпыныучу эдим. Бир жол мен муну сакълай кетип, таякъ жауунда жибиб, ѳпкелериме сууукъ ѳтюп, эки ыйыкъны тѣшек болуп жатама. Аны-муну хатасындан деген эсиме окъуна келмеди, ауур кезиуом деп къояма, бу кесин терслеб башлагъанда уа: «Тели-мели затла айтханынгы къой, мен базаргъа бара тургъанымлай жибирге да боллукъ эдим», – деп тыяма. Бир кере уа, ол да жаш заманыбызда, поезд бла узакъ жолоучулукъгъа тебиреген бу шуѣхуму ашыра чыгъама, сууукъдан жыйырыла тургъанын эслеб, жюн кѣлегими тешеме да, къаты болуп, юсюне кийдиреме, ол кезиуде муну кѣзлеринден тѳгюлген жарыкъны, ауазындан келген жылыуну, бары сыфаты жайгъан тазалыкъны келишдирип айталмазлыгъым хакъды. Артда уа ол жарыкъ, ол жылыу, ол тазалыкъ къайры эсе да думп болдула да кетдиле...

Бу ауазда мен ёчюле тургъан отну кюл ийисин сезе эдим. Баям, мен ол отну, мыдыхларын бери этип, ышырыргъа керек болур эдим, алай озгъан жылла суугъу жюрегиме тамырларын асыры терен ийгенден, ол от жангыдан тиргизилир деген ышаныу менде къалмагъан эди. Бу ауаз кесини жарыгъын, тюрсюнюн, татыуун да аз-аздан тас эте келип, бир терен да, къарангы да урудан чыкьгъанча, иеси уа, жолундан ажашып, тюпсюз мырдыгъа батып кетгенча кёрюне эди. Бу шёндю мен эшите тургъан ауаз асыры къарадан бла асыры ачы ийис этгенден, мен анга, кёлум булгъанып, эс, акъыл, оюм хыйсабындан былайды деп, жукъ айтыргъа болмай, алай тынгылай эдим...

Тюз да олсагъатлай бу ауаз къайры эсе да думп, тас болду, чолпудан гууулдагъан бла чыкьырдагъан тауушла бирден чыгъа башладыла, мен да, абызырап, чолпуму къулагъыма къысхан халимде сирелгенлей къалдым...

ТАБАКЪСОЙЛАНЫ Мухтар кёчюргенди

ЖАШУУЛАНЫ Темирлан

* * *

Алай да кыйынды жашау,
Таугъа ёрлегенча жаяу,
Сууну да баргъанча ёрге,
Хорлатмай аны кючюне.

Бютюнда болады кыйын,
Жалгъан негерни ниетин
Танымай кыалып кезюнде,
Арта эшитсенг сезюнде.

Тиеди ауур атламынг,
Болады мутхуз къарамынг,
Танымай кыйсанг жаулукъну,
Аны бла булгъап дослукъну.

Алай да кыйынды жашау,
Сейир да болгъанды жашау:
Адам адамны батдырып,
Излейди, табады ашау...

* * *

Сен болжал созгъанлыкъгъа,
Ызынгдан келлик мёлек
Бет этмез жиялумукъгъа.

* * *

Жаз келди да, эшик кыакъды,
Кыыш жыйгъан заманда хапчук.
Жаз келди да, кыыш ашыкъды,
Сора терк да кетип, бир жукъ

Унутханча, энтта келди
Кыышлыгъын эте бош алай.
Жаз: «Кетсинчи», – деп, термилди.
Кыонакыны кыыстасын кыалай?

Кыыш а, акъ кыырмакъ чуругъун
Тешмей, хар ханчыкъгъа заран
Жетдирди да кетди малгъун,
Жылыуун сыйыра жаздан.

Къышча кёп адамны кёрдюм.
Тюз анга ушап халиси,
Бузлатады аллай къауум
Жашауну, болгъанлай исси,

Жангыдан чыгъып жолунга
Кюнюнгю озгъаннга булгъай.
Тебирей эсенг барыргъа,
Къышча этме къайта алай.

* * *

Сёз айтыргъа ашыкъма сен ачыу бла,
Быргъы бла суу кетгенча, ол кетер.
Аны артха алмазса, ол ууу бла
Айтылгъанны жюрегине сингер.

Сёз айтыргъа ашыкъма сен ачыу бла:
Жангыз бетинг эки болуп къалыр.
Ашыкъма. Челекни элтген да суу бла
Сууун төгер, атламаса сабыр.

* * *

*Угъай, жазыу жерде кезиу болмаз –
Кимге дуппур жетер, кимге – Парнас.*

Бабаланы Ибрагим

Хар кимге – кеси чыкъгъан тауу бийик.
Мен да кесими сундум таугъа чыкъгъан.
Ол сагъышым тас болгъанды чарс кибики,
Къарагъанымы кёрдюм да дуппурдан.

Сагъышландым, мадар излей чыгъаргъа,
Назмучу манга дери чыкъгъан жерге.
Кезиуде уа ушады жолум жаргъа,
Бир сейир ауруу жукъду да жюрекке.

Хар адам: «Бийикди!» – дер, чыкъгъан таугъа.
Энди ангылайма: тюбюнден төрге
Къарай билген – суу, хауа назмучугъа,
Ёз аты саналмаса да закийге.

Зарланган а зарланыр къарындашха,
Харамдан сёзю да айнырыкъ сунуп.
Сый угъай, таякъ табады зар башха,
Излеми да, къалмай, терсине толуп.

12 ТИЗГИН

Жашауда урунсанг,
Билимден жыялсанг,
Къоймазла экиси хатерсиз.

Игилик эталсанг,
Болушлукъ къурасанг,
Игирек – къалгъанынг белгисиз.

Сакъласа къолларынг
Тюзлюкню жырларынг,
Эжиуюн этерикди халкъынг.

Аллахха къуллукъда,
Адамлыкъ жорукъда
Атласанг – ыразылыкъды хақъынг.

* * *

Журтуму кёгюне тансыгъым байлады эсими,
Жаздырады назму, жанымы да къыйнайды чексиз.
Бу ёге шахарда таныялмайма мен кесими:
Кёкюрек жылыусузду къалгъан киби мен жүрексиз.

Къыш келип, къарлары жайылгъанды жерни юсюне.
Ол тюзде да, тауда да сууукъду, алай а манга
Тауланы башында къарланы айыпсыз тюрсюню
Багъалыды дуня билген бар кюмюшден, алтындан.

* * *

Сагъыш бла къаршыда тууса да сёз,
Бирде адам жумуп ачхынчы кёз,
Сёз, ычхынып, сагъыш бла бир болмаз,
Халкъ бетинде аны айтхан онгмаз.

* * *

Тюйсе да жауун жерни,
Ханс кегереди.
Бюгсе да жел терекни,
Ол кериледи.

Адам улусу, къаугъа –
Жауунча, желча.
Бойсунма жарсылуагъа:
«Эр эди!» – дерча.

НАЗМУЧУ БЛА ЭСИ

Назмучу:

– Китабым кьолумда ачылгъан кюн
Сёзюмю, назмуму окъусам,
Насыпдан, зауукъдан да толурма,
Ол кёкден жулдузну алалсам.

Эси:

– Хар жанны китабы берилген Кюн
Къууанырча, кёрюп ишинги,
Жаз эслеп, ол кёзле аралгъан Кюн
Зауугъунг жилизмазча сени.

* * *

Къытайлы тюйдю уйгъурлуну
«Къылма намазны!» – деп, къычырып.
Жарлыны къанайды буруну,
Намазны турады да къылып.

Кюн сайын ачыйды уйгъурлу,
Къоймайды дагъыда намазны.
Биз а, тынчлыкъда жашап къуру,
Этмейбиз кьолдан келлик азны.

*«Азатлыгъын сакъламагъан азаплыкъдан къутулмаз»
деген нарт сёз бла байламлы*

Аман къызгъа – къазан кьошакъ,
Аман сёзге – къысха ушакъ,
Нарт сёзлени уа осалы
Эл ауузунда болур кьонакъ.

Бу нарт сёз а болсун байракъ,
Жолубузда жарыкъ чыракъ.

ЁЗДЕНЛАНЫ Жения

* * *

Алчы, жаным, гитарангы кълунга,
Атландырчы ариу жырны жолуна.
Экибиз да бирге болуп жырлайыкъ.
Экибиз да жүреклени кыйнайыкъ.

Къыллары бирден созулупду аны,
Айтайыкъ сен манга айтхан жырланы.
Аланы уа – макъамлары бир ариу,
Жюрегиме энтта берирле къарыу.

Ол макъам эсимде туруп турады.
Ойнасанг а, жүрегим терк урады.
Аллыма келип сёлешсенг сен манга,
Дуния башлайды жарый эм жана.

Жырларынг – жарыкъ, кёлзлеринг да – ариу,
Алада табама жаныма къарыу.
Жукъласам, келип тюшюме киресе,
Сёзюмю керти болгъанын билесе.

* * *

Биягынлай черек айтады жырын,
Ай да тегеди бийикден жарыгъын.
Терекле шыбырдайдыла акъырын:
«Озгъанды, кьойгъанды сени насыбынг...»

Кимге чамланайым энди мен, кимге –
Айгъа, жулдузлагъа, кюннге, черекге?..
Умутларым кьошулдула да желге,
Ол ташча тиеди жарлы жүрекеге.

Олтурама биягъы суу жагъада,
Толкъунланы жырларына бёлене.
Сагъышымда сабий кюнле ажаша,
Бир кёп затха эсим кете, бёлоне.

Къууанч берген, насып берген кюнлерим,
Жарытханы жулдузлары кечени...
Эшитиледи бир бош затха кюлгеним...
Атам, анам да сау эдиле мени...

Къалай къайтарайым артха аланы –
Сабийликни сейирлик оюнларын?
Бёлейди суу жырларына жагъаны,
Баям, мудах болмазча оюмларым...

ЖАУАДЫ КЪАР

Жауады къар, тегерекни агъарта.
Чал болгъандыла башлары тауланы.
Жауады къар, тауну, тешню сагъайта,
Бузлатады жүрекледен дауланы.
Жапханды бюгюн суху келген боран
Сен манга келиучю сары жолланы.
Къыйынды бек жолсуз жерледе баргъан...
Узатама мен санга къолларымы.
Тансыкълыгъым, отуму тамызыгъы,
Эритир деп ышанама жүрекни.
Алай кепдю адамланы жазыгъы,
Боран, жел да тургъан дайым юйретип!
Къышхы кече кёрюнеди жол узун.
Эсингдемиди, айтханенг келирге?
Къарап турады узакъ жары къузгъун,
Жанкъозламы тюшедиле эсине?
Былай турмаз, жылы кюнле жетерле
Къар эресе, жанкъозла да чагъарла,
Жүрек жылыу берип, жарыкъ этерле,
Гюллеге поэтле назму тагъарла...

СЮЕМЕ МЕН

1.

Жаугъанды къар элимде,
Къарайма акъ жериме.
Сюеме мен акъ къарда
Ызла къоя барыргъа.

Къарамайын аязгъа,
Жыяма къол аязгъа
Хапулу жулдузланы,
Кеп къанат къундузланы.

2.

Сюеме мен жаз келсе,
Жылыуун жерге ийсе.
Жанкъозчукъла чыкъсала,
Сабийчикле жыйсала.

Сора жазны ийисин,
Саулай жерни иесин
Кийирселе юйлеге,
Бетле жарый эм кюле!

3.

Сюеме мен жай кюнде,
Алгъыш эте хар гюлге,
Олтурургъа талада,
Къарай-къарай алагъа.

Къанатлыла жырлары,
Кёгерген тау кырлары,
Ташы кёрюннген черек,
Чопал этген тал терек,

Аяз тие, къубулта,
Кёкде жюзген булутла –
Ала бары да саугъа,
Къарап турама таугъа.

4.

Сюеме мен кюзгюде,
Шаудан сууда кюзгюде
Чапъракъгъа къараргъа,
Къызыл, сары мараргъа.

Шулпу этген жауунла
Къанжал таууш болдура,
Ачып къююп артмакъны,
Тюедиле чардакъны,

5.

Жангы къууанчды бары –
Къары, кюню, чакъгъаны,
Жауунлары да жерни.
Къууанчымды ол мени.

Сюеме мен жашауну,
Иги ишле башлауну,
Къышын, жазын, жайын да,
Кюзню къызаргъанын да.

БАТЫРЛА

Хоттулада олтуруп турабыз. Хотту аурукъсуннганды да, аны кёре келгенбиз деп, Лалак биягъы хапаларындан бирин башлады. Ныгъышдагъыла, бир бирге къарап, ышарып, Лалакга жууугъуракъ кысылдыла.

– Мен, Шотту, Камук. – Лалак да ышарды. – Шотту да, Камук да бюгюн ныгъышыбызда жокъдула ансы, шагъатлыкъ этер эдиле бу хапарымы кертилигине. – Лалак ахтынды. – Уф-ф-ф! Сиз, баям, ийнанган да этмезсиз, алай мен муну бир сёзчюгюн буруп айтмайма. Тюз болгъаныча айтама, ант этейим!

Олтурабыз да: – Саусуз болма, харип Хотту, не болгъанды? – деп, Хоттугъа жан аурутханча эте, сорабыз. Эки кёзюбюз а – аш юйню эшигинде, Хансарай, Хоттуну юй бийчеси, аллыбызгъа жукъ саламыды деп.

Хотту, бир бийик ундурукъда жатып, жууургъанын да бир жанына атып, ынычхаргъа кюрешеди.

– Бош, бош! Айыу бла жагъалашхан эдим.

– Къалай? – Биз сейир-тамашагъа къалабыз.

– Ма алай! – Хотту, айыу бла хар кюнден жагъалашханча, бизге сансыз къарайды.

– Тюнене таугъа чыкыгъан эдим, биченликлеге бир къарайым деп. Ол хайырсыз а, муш-муш эте, аллыма келеди да къалады. Мен абызырамайма да, хуржунумда кампетле бар эдиле да аладан бирин узатама.

– Ма, муну бла кёмюл, – дейме да. Жиликча жутады, таланнган. Дагъыда бирин береме. Аны да жутады. – Энтта да бер, – дейди да къадалады. Ачыуланама! Хоу, энди сени кампетле бла сыйлап турайым былайда, – деп, тутуп, тюпге урама.

– Айыунуму? – Шоттуну кёзлери чыгъаргъа жетедиле.

– Айыуну! – Хотту ундургъунда олтурады. – Тюпге урама да, ахшы ийлейме. Арыйма да, иеме. Къчады, таланнган, итле къуугъан къоянча. Ма андан бери санларым бир кесек къыйнап турадыла. Белим да иги бюгюлмейди.

– Мда... – Биз не айтыргъа билмей, бир бирге къарайбыз. Ийнанмайбыз десек, Хоттуну жанына тиерикбиз, ийнаныргъа уа къыйынды.

Шотту тёзалмайды.

– Залимсе, Хотту! Айыуну тюпге уруп! – дейди да харх болады. – Залим сызаса, шуёх!

Биз да кюлебиз. Хотту уа кюлмейди. Шотту айтхан, баям, кёлоне тийген болур ансы, биягъы жатып, бир жанына бурулады. Биз жунчуйбуз. Насыпха, аш юйню эшиги ачылады да, Хоттуну юй бийчеси бир

тепсичик алып келип, аллыбызгъа салады. Тепсичикни юсюнде – сай табакъда исси хычинле, жангы чайкъалгъан жауда жюзе. Чыгъып кетип, башха табакъ бла Хоттугъа да тюз алай келтиреди.

Хотту, кёлкъалдыны унутуп, ундуругъунда олтуруп, хычинлеге жан атады. Ашагъаны бирда ауругъаннга ушамайды.

Биз да, ауругъанны ашагъанына сейирсине, хычинлеге къадалабыз. Шотту, кёзлерин да жума, чайнамай жута башлайды.

– Была былай къалынла некиде? – дей, къыстау хычин туурагъанланы ол дорбун аузуна атады.

– Бирер ал! Къайры ючюшер сермейсе?! – деп, Камук Шоттуну къолуна урады. – Азыракъ къап кесинг да! Къарыласа!

Мен, жукъ да айтмай, къалгъан хычин туурагъанны кесим таба тартама. Хансарай, аны кёрюп, ахтынып, дагъыда келтиреди. Ашайбыз, тоябыз, ушакъгъа киришебиз.

– Камук, – дейди Шотту, эринлерин жалай, – ол жол къалай къоркъгъанынгы бир айтсанг а. Ай гяуур, былай къоркъакъ нексе? Кесинг кесингден элгене.

– Кимди къоркъакъ? – Камук къызарады. – Ант этейим, мен сен туююлме, жууугъум! Сенсе, чычхан къымылдаса да, къалтыраучу.

– Менми? – Шотту тюп эринин чюйюреди. – Мени къоркъутурук алыкъа туумагъанды, жигит, билип къой.

Хотту ундурукъда керилип, къарынын сылайды. – Мен, тюзюн айтсам, бу къоркъакълагъа бек сейир этеме, ант этейим! Неден къоркъадыла была? Бир ёллюгюнг туююлмюдю, атасы-анасы да!

– Алайды, ахырысы! – мен да ушакъа къошулама. – «Батыр бир ёлюр, къоркъакъ минг ёлюр» деп бош айтылмагъанды! Неге къоркъаса? Эр киши ушайса да!

Биз да алай къоркъакъланы сёге тургъанлай, «тыркъ» деп, эшик ачылады да, бир мазаллы къызылбет адам киреди. Сакъалы – белине дери, мыйыкълары – инбашларына жете, башында – бир къой бёрк, юсюнде – бир зыккыл халат, тешиклеринден мамукъ къарай, аякъларында – бурунлары да ёрге айланып, бир жыртылгъан чурукъла. Кёолунда – бир узунсап, жютю кюрек жылтырай.

Кимди, билмейбиз. Ёмюрде кёрмегенбиз, танымайбыз, тюбемегенбиз. Къоркъаракъ болуп, келгеннге аралабыз да къалабыз. Шоттугъа къарайбыз. Бу биле болурму бу келгенни ким болгъанын дейбиз да.

Алай, Шоттуну бети агъаргъаннга кёре, ол да билмейди муну. Келген а, саламы-келямы да болмай, босагъада сирелип, кюрегин да мойюшге атып, бизге къыйыкъ къарайды.

Уф-ф-ф! Не этерик эдик? Къобабыз. Къобабыз да, кёзюбюз-къашыбыз бла жууукълаш деп билдиребиз.

– Ёт. Олтур.

Босагъадагъы бир кесек да мычып, хыны алгъа атлайды да, тепсиге жарашады. Хансарай терк окъуна биягъы сай табакъ бла хычин алып

келип, келгенни аллына салады. Биз къарап-къарагъынчы – хычинле думп.

Ма санга! Да бу а иги эндирик кереме да деп, биз биягъы бир бирге къарашабыз.

Шотту Камук бла манга жууугъуракъ олтурады.

– Сиз сюйгенигизни этигиз, мен а бу жууугъуму жаратмайма, – деп шыбырдайды. – Бу тюз боюнлу адам туююдю ким эсе да. – деп башлайды Камук да, алай мен сёзюн белеме. – Тохтачыгъыз, ангылап тура эсе уа айтханыбызны? Таулу эсе уа, не оноу? – деп шыбырдайма.

Келген бизни шыбырдагъанларыбызны кьулагъына да алмай, отоуну башына-тюбюне къарайды.

– Хоу, ангылап турур хатламаны! – дейди Шотту, биягъы шыбырдап. – Къайры таулу болады бу? Къачан кёргенсиз таулуну халат кийип?

– Аны уа бирда айтма, Шотту, – дейди Хотту ундурукъдан, ауазы кючден чыгъа. – Мен юйде кьуруда киеме халат.

– Сен кийген – башха, бу кийген – башха! – Шотту келгеннге кёз кыйырын жетдире, башын чайкъайды. – Сен хамам халат киесе, бу а

– Къойчу бу халатны! – дейди Камук, ауазын не къадар шош этерге кюреше. – Сыфатына къарачыгъыз. Гяпчиге ушаш!

– Ким гяпчи, э жаш? – Хансарай, тепсини кетере, Камукга бурулады.

– Тойлада гяпчи! – Камук Хансарайны кьулагъына ийиледи. – Ол болуучуду былай тюрлю. Халкъны кюлдюрюучю!

– Ант этейим, – дейди Хотту, Камукну айтханын эшитип, – бу олтургъан бирда бизни кюлдюрюрге ушамайды! Ол кюрекни керемилисиз? Аны бла бир жетдирсе, ол заманда кюлорсюз!

– Охо, кюрексиз жетдирсе да, бизге боллукъ боллукъду! – дейди Камук, ахтынып. – Ол билеклеге къарачыгъыз. Томуроула кибик!

Биз келгенни билеклерине къарайбыз. Кертисин айтсакъ, билеклери алай базыкъла да туююдюле, базыкъланы кьой, иничкеле окъунадыла, алай бизге, ол кьоркъгъаныбыз ючюн болур, бек мазаллыла кёрюнедиле. Биз биягъы бир бирге къарашабыз.

Келген а бизге да эс бурмай, бир юлечик чыгъарып, къабындырып, «пуф» деп, бир къалын тютюнню бетибизге юфгюреди. Жётелге къалабыз, тунчугъабыз, бууулабыз, алай «дып» этмейбиз. Да этип да бир кёр! Ол жютю кюреги бла сермесе, тютюннюгю унутурса. Уф-ф-ф!

Шотту биягъы тезалмайды.

– Ахырысы бу кимди? – деп, бизге къарайды. – Бизден адам а туююдю ким эсе да. Не айлана болур? Келчигиз кимсе деп сорайыкъ. Бу бизни ашагъанмы этерикди?!

– Сор! – дейме мен, эшикге жууугъуракъ кьысыла. – Сор, хайда!

– Мен артыкъ а нек? – Шотту манга къарайды. – Сен а нек сормайса?

– Да сенсе кесинги тыйдырмагъан, сорайыкъ деп. – Мен масхара кюлеме. – Сор!

Шотту, ахтынып, жукъ да айтмай, мени таба кысылады.

Камук таукел келгенге бурулады. – Эээ, изминяйти пажалыста, – дейди, ауазы кьалтырай, – ми бас учин любим, но ни зынаим хто ви! – деп, амалсыз ышарады.

Келген жукъ да айтмай, кьобуп барып, мюйюшде кюрегин алады. Камук, бети кетип, мыллыгын Шотту бла мени таба атады.

– Кьутхарыгы-ы-ыз! Битдиреди-и-и!

Биз, Камукну кьутхарыр орунуна, кьачар планнга киребиз. Битдирсин, бизни сау кьойсун ансы дейбиз да. Камук бизден тьонгюлюп, Хоттуну ундуругуна ёрлерге кюрешеди.

– Хоттучукъ! Кьутха-а-ар! Айыуну жыкыгъан ушай эдинг да-а-а!

Алай Хоттуну Камукну кьутхаргъан тьойюлдо кьайгысы, кесим башымы кьалай сакълайма деп олду. Камукну аягы бла урады да, муштухул жууургъан тьобюне ташайып басдырылады. Хансарай аш юйге кьачып, эшикни кьадаун салады. Камук отоуда тегерекге чабады, кьайры кысылыргъа билмейди.

Келген ышарады.

– Ни бойтис, – дейди, жауу тауусулгъан арба чархча кыжылдай ауазы да. – Я ни страшный чалабек. Пиришола суда работу иском.

– У-у-ух! Анымы эшите эдик! Жан киреди барыбызгъа да. Бетибизге нюр урады. Камук, ёпге солуу эте, жерине кьайтып, шинтигине ауады. Шотту жууургъан тьобюнден чыгъады. Хансарай а кьюнмейди. Кьачхан болур, эшта. Биз келгенни тегерегине жыйылабыз.

– Работу? – дейди Камук, бир кесек солуу алып. – Работа у нас сколка хочиш ест, дарагой! На примера, даже у миня ест. А чё ти умеиш делат?

– Магилы копаю! – дейди келген, ышара, кюрегин сылай. – Кабо бстречу ему. Бот счас бам буду капат. Бас четыре и магилы четыре. Пашли! Я бас бистра, акуратна закапаю!

Ма санга кьаугъа! Биз биягы агъарабыз. Хотту жууургъан тьобюне ташайыргъа хазырлана, кьолун кьулагына салады.

– Не деди? Иги эшитмедим!

– Эшитмегенинг ол болсун! – дейди Камук, эшик таба кьарай. – Бирда эшитме муну айтханын а! Кьабырла кьазама дейди.

– Эй-а?! – Хоттуну бети кетеди. – Кимге?

– Бизге! – Шотту да эшикден, кёзлерин алмайды. – Андан келгенме бери дейди! Бусагъат асырайым деп тебирегенди!

– Кет юйюнге?! – Шотту жууургъанны башына кьаплайды. – Эмина асырагъын дегин неуа! Кесин асырасын!

Келген кьобады.

– Ну, что? Пашли, – деп, кюрегин да инбашына атып, эшик аллында тохтайды. – Чо стаите?

Биз гюрюлдеп терезеге чабабыз. Насыбыбызгъа, ачылыпды. Хотту, сау кьаллыкъ, кьабырланы эшитгенлей ачханды. Биринчи да кеси сугъулады ары жууургъаны бла бирге. Алай жууургъан, жыйырылып,

терезеден ётмейди да, Хотту тиреледи да кылады. Башы – тышында, кыалгыаны – мында. Хахайдан кырады.

– Эй! Не аралып турасыз?! – деп кычырады бизге. – Болушугу-у-уз!

Биз Хоттуну терезеден тюрте турганлай, бир кюлкую.

– Кыа-кыа-кыа, – деп. – Кимди бу кюл болган деп кыарасакъ, ол келген, кюрегин да атып, кюле-кыата.

– Угъай, угъай, кыоркымаз эдигиз да, – дейди таза таулу тилде. – Бирда махтана эдигиз да: – Батыр бир ёледи деп! Ненча кере «ёлдююз»?

Барыбызны да ауузларыбыз ачылады. Келген а, кюле-кюле, бёркюн да, халатын да, жалган сакъалын да, мыйыкларын да тешеди. Кыарасакъ – Дутта. Пу анассыны!

Энди Дуттаны барынг да таныйсыз. Театрыбызда – бек белгили, бек фахмулу артистлерибизден бири! Кеси да – оюнчу, кюлкуючу, накырдачы, чамчы!

Айтама да, кюледи-кыатады.

– Эй, «батырла!» – дейди. – Ол терезеде бегитилип турган, айыу бла жагыалашхан «пелиуаныгызызны» бир чыгырыгызыз! Жан алады бу-сагыат!

– Уф-ф-ф! Биз, эсибизни кючден-бутдан жыя, Хоттуну бери чыгырабыз да, олтуруп, Дуттагы аралабыз.

– Ай, ант жетмесин санга! – дейди Камук, терк-терк солуй. – Жаныбызны чыгыра эдинг да, хайырсыз! «Мах» деп бердинг бу жол а! Таза да артист болганынгы билдирдинг, гяуур. Кыайдан эсинге тышген эди бу зат?

Дутта, ышара-ышара, шинтиклени бирине олтурады.

– Да Хотту аурукъсунупду деген эдиле да, бир кёрейим деп келип, эшик артында ушагыгызызны эшитип, терк окыуна юйге чабып, сыфатымы тюрлендирип кыайтхан эдим, сизни бир сынайым деп. Керти алай айтханыгызча батырламысыз, огъесе...

– Сынадынг, сынадынг! – Хотту ундуругундан тышеди. – Мен иги окыуна болдум, асыры кыоркыгандан! Сау бол, Дутта, дарманынг ючюн.

Дутта, кыобуп, Хоттугы масхара баш урады:

– Халал болсун! – Сора бизге бурулады: – Да «батырла», сау кыалгызыз! Таза да «батырласыз! – деп, кюрегин да алып, эшик таба тебирейди. Биз ызындан кыарап:

– Ма, артист десенг! Болсанг да, быллай бол! Фахмулу, бек фахмулу, – дей, башларыбызны чайкыайбыз.

Ма алай! Хотту хапарын бошاپ, ёрге кыопду.

– Алайды да, мен батырма, бир затдан да кыоркымайма дегенни эшитсем, бу хапар тышеди эсеме, – деп, юйю таба атланды.

ЗАЯБЛЕНИЕ

Хотту, ынчхай-ынчхай, белине жабышып, кеси кесине ай къартлыкъ, къартлыкъ дей, мурулдай, тёрпюнчю ЖЭК-ни конторасына кирди. Контораны коридоруну эки жанында – отоула тизилип. Хотту, биринчи отоуну эшигин ачып, арсар, босагъадан атлады. Отоуда, стол артында, бир семизбет галстуклу киши, креслода олтуруп, кёзлюклери бла ойнай тургъанын кёрдю. Хотту жётелчик этди.

– Кирирге боллукъмуду?

– Да кирдинг ушайды да! – Семизбет башын кётюрмеди. – Не керекди?

– Мен... мен... ЖЭК-ни таматасын излей эдим! – Хотту амалсыз ышарды.

Семизбет, башын кьагъытладан айырып, Хоттугъа онгсунмай кьарады. – Нек?

– Анга бир заяблениаыкык келтирген эдим.

– Не заявление?

– Ма! – Хотту бир кьагъытчыкыны узатды. – Ма муну.

Семизбет, кьагъытчыкыны алып, кёзлюклерин салып, окъуду. «Пырашу мине пириехацца на пербия этажу. Хотту»

– Неди бу? – Семизбет Хоттугъа терс кьарады. – Неле жармалагъанса мында?

– Биринчи этажгъа кёчюрсюн деп тилейме. – Хотту, шинтиклени бирин кесине сагъыракъ тартып, олтурду.

– Къайдан?

– Бешинчиден.

– Бешинчиде уа не ишлейсе?

– Къалай не ишлейме? – Хотту сейирсинди. – Жашайма. Эки отоулу фатарда.

– Да жаша, жашай эсенг! – Не айланаса да, ары-бери сугъула? – Семизбет биягъы кьагъытлагъа ийилди. – Не жюрюйсе да?

– Андан кёчюрюгюз деп тилейме.

– Нек?

– Къарт болгъанма да, аны ючюн. Не башына миналмайма, не тюбюне тюшалмайма.

– Да не минип-тюшюп тураса да муну? Къартлыгъында, ары-бери жоргуп айланмай, фатарында басылып турсанг а!

– Хыкы! «Басылып турсанг а» – Хотту ачыулана башлады. – Ётмекни уа сенми ташырыкыса манга, мен анда басылып турсам? Неда дарманны? Андан сора да пенсиячыгъымы алыргъа керек, сабесге барыргъа керек, азмыды жумуш? Къалай турайым басылып?

– Пенсиянгы юйюнге келтирмеймидиле да?

– Келтирмейдиле.

– Нек?

- Банкагъа ётдюргенме.
– Не банкагъа? Мияла банкагъамы?
– Не мияла, слушай? Камерчиска банкагъа!
– Аха! Ангыладым. – Семизбет къашларын тюйдю. – Лифт а? Аны бла нек жюрюмейсе?
– Жокъду. Эртте сыннганды.
– Ишле.
– Менми?
– Сен!
– Эй, сен не безирей тураса былайда, слушай? – Хотту таза да ачыу-ланды. – Мен не липт ишлерикме? Сен кимсе? Не басылыуну-часылыу-ланы санайса былайда? Кимсе сен арталлы бла да?
– Сен а кимсе? – Семизбет да хыныракъ болду.
– Мен Хоттума! – Хотту ёрге къопду! – ЖЭК-ни таматасын излейме! Мени бешинчи этаждан биринчиге кёчюрсюн деп, заяблена келтиргенме! Къайдады таматагъыз?
– Не этесе таматаны? – Семизбет Хоттугъа суху къарады.
– Слушай, эй? – Хотту кесини мангылайын къакъды. – Сен телимисе, акъыллымыса, не? Ненча кере айтыргъа боллукъду, анга заяблена келтиргенме деп.
– Мунуму? – Семизбет эки бармагъы бла столда къагъытчыкъны къыйырындан тутду. – Бу хыликкянымы?
– Нек бола эди сора хыликкя? – Хотту къагъытчыкъны алды. – Неси хыликкяды?
– ЖЭК-ни таматасы быллай кюлкюлюкню окъурукъ да тюйюлдю. Билдингми? Тап жаз!
Семизбет Хоттуну къолунда къагъытчыкъгъа къарады.
– «Пырашу мине пириехацца!» Ким жазады алай?
– Сора къалай жазайым да? – Хотту биягъы олтурду.
– Хар затны ангылатып жаз. – Семизбет шкафдан эки таза къагъыт чыгъарды. – Къайдан кёчесе, нек кёчесе, не сылтаунг барды? Барысын да жарашдырып, ангылатып жазаргъа керекди ансы, сен ташны ташха ургъанлай, «пырашу пириехацца». Уф-ф-ф! Бу адамла сейирдиле, ант этейим!
– Эй! Тилейме. – Хотту жалынган халда семизбетге къарады. – Сен грамитний адам кёрюнесе. Бир болуш, маржа. Хатеринги унутмам. Къалай тап эсе да, алай бир жаз. Тилейме.
– Уф-ф-ф! Аны иши башха. – Семизбет Хоттудан биягъы къагъытчыкъны алып къарады. – Охо. Болушайым. Бирге жазайыкъ. Энди ашыкъмай, тынгылы айтчы, кимсе, нек кёчесе, къайдан кёчесе, къайры кёчесе?
– Мен – инбалид, экинчи группама. – Хотту инвалид книжкасын чыгъарды. – Тапсаашарып Хотту Хоттуибич! Жашагъан, бу ЖЭК-ни юйюнде, бешинчи этажда этеме. Липти, жокъду. Мен а – къарт, къарыусуз. Тынчмыды манга хар кюнден бешинчи этажгъа ёрлеп тургъан?!

Бутларым ауруйдула, белим юзюледи, кёзлерим кьарангы этедиле, кьулакьларым...

– Болду! Болду! Эшитдик! – Семизбет столда кьаламладан бирин алды. – Болду!

– Кьулакьларым – оу, ёпкелерим – шау, печиним – тар... – Хотту кьолун жюрегине салды. – Жюрегим....

– Болду дейме да! – Семизбет хыныракь болду. – Ким сорады сени печининги? Азыракь ич!

– Мен арталлы бла да ичмейме

– Ол а – бютюн аламат! – Семизбет таза кьагьытладан бирин аллына салды. – Уф-ф-ф! Охо! Жазайым заявлениянгы. Не деп жазам?

– Биринчи этажгьа кёчюрсюн деп жаз!

– Ким?

– Тамата!

– Ичмегенинг ючюнмю?

– Ауругьаным ючюн! Кьартлыгьым ючюн! Кьарыусузлугьум ючюн! Ма алай жаз!

– Хыкь! Айтхан а тынчды.

– Да жазгьанны уа неси кьыйынды да?

– Да кьыйын тьююл эсе, кесинг нек жазмайса да? – Семизбет кьаламны салды.

Хотту ахтынды.

– Мен жаланда юч класс бошагьанма, сен, а майна, галстук тагьып олтураса! Галстукну кёбюсюнде кьуллукьчула тагьадыла. Сен да, эшта, аладан бири болурса, баям. Тамата тьююл эсенг да, шапаларындан бири.

– Не за-а-ат? Не шапа! – Семизбет ачыуланып, ала тургьан кьаламны бир жанына сызды. – Жазмайма! Жаз, керек эсе, кесинг! Атангы башы санга!

Хотту секирип кьопду.

– Аталагьа жетме, жигит, билдингми?! Атангы жанына ашырыма, атамы жаны ючюн! Охо, бу а неге да тёзерикди деп, сен а озуп кетдинг да, таланган! Жазмай эсенг, кьой! Жазыучула табылырла.

Хотту кетип башлады.

– Тохта! – Семизбет да кьопду. – Мен бир кесек кьызаракь болдум дейме. Кеч!

– Хотту артха айланды? Жазамыса, кьысхасы?

– Жазам, жаза! – Семизбет олтурду. Сора башын чайкьай, биягьы кьаламны алды.

– Кимге жазабыз? – Олтура тургьан Хотту, биягьы кьопду. – Кьалай кимге? ЖЭК-ни таматасына дедим да! Сангыраумуса? – Семизбет сагьыш халда Хоттугьа кьарады. – Ммм... сен аны кьаллай адам болгьанын а билемисе?

– Угьай! Кьайдан билликме, мен аны кёрген да этмегенме сора! – Хотту олтурду.

– Ит! Барып тохтагъан парийди! – Семизбет желкесин къашыды. – Тилегинги толтурлукъ тыйюлдю! Сёзюнгю иш да къоратма, харип.

Хотту таза къагъытны семизбетни аллына тюртдю.

– Сен жазгъан этчи! Толтурлугъу бла къаллыгъын артда кёрюрбюз.

– Ахшы. – Семизбет къагъытны тюзете, бир кесек сагъыш этди. – Келчи заявлениянгы назмула бла жазайыкъ. – Хотту сейирсинди. – Не за-а-ат? Не назмула?

– Жазыкъсындырыу назмула. – Семизбет эки къолун бир бирге ышыды. – ЖЭК-ни таматасы аллай назмуланы бек сюеди. Мен аны бир кесек таныйма. Алай жазсакъ, ким биледи, ол ташжюрек эрип, тилегинги толтурургъа да болур.

Хотту арсар болду. – Да мен... – Тохтачы. – Семизбет биягъы сагъыш этди. – Ма, сёз ючюн, былай жазайыкъ.

ЖЭК-ни таматасына

Заявление жазама.

Уллу даражасына

Ышанама, базама.

Хотту жарыды.

– Алапат, слушай! Аперим! Да сен, слушай, уллу назмучу кереме да, гууур! Закий назмучу! Жаша! Андан арысы уа?

Семизбет къууанды.

– Жаратдынгымы?

– Айхай! Жаратмай а, юйюнге! Маладес, атамы жаны ючюн! Андан арысын да къатдырчы! – Семизбет биягъы сагъышчыкъ этди. – Ма! Къатдырдым!

Бешинчи этажда жашайма,

Ашны жилияй ашайма.

Бу барыудан бара эсем,

Жашауумдан бошайма.

Хотту мудахланды.

– Э-э-эх, анассыны уа! Жашау! Жашау! Ит жашау! Бек тюз айтаса, тенгим! Алайды, атамы жаны ючюн! Тюз атамы къанычады ашым, аны бешинчи этажгъа асыры къыйналып элтгенимден! Ийнанамыса, кесим кесиме жаным ауруйду. Неги манга бу къыйынлыкъ деп. Ангылаймыса, шуёхум? – Хотту Семизбетге жилиямсырап къарады. – Ангылайма, харип, ангылайма. – Семизбет Хоттуну къучакълап, къол жаулукъ чыгъарып, кесини къургъакъ кёзлерин сюртдю. Ма ахыры уа!

Ары ёрлеялмайма,

Андан да тюшалмайма,

Жанымдан тойдум тамам....

– Андан арысын айталмайма-а-а! – Семизбет къычырыкъ этип жилияп, бетин эки къолу бла жапды. – А-а-а! О-о-о! У-у-у! Ы-ы-ы!

Хотту да анга къарап жилияды.

– Ой, мен пакъы-ы-ыр, мен жазы-ы-ыкъ!

Семизбет сарнаугъа къалды.

– Ой, сен харип, сен миски-и-ин!

Хотту ёгюзча ёкюрюп башлады.

– Ой, мен насыбым кюругъан, аман бла улугъа-а-а-н! – Семизбет сарнау салды. – Ой, бешинчи этажда атылып къалгъа-а-ан! Пенсиясын алалмагъа-а-ан! Тюкеннге баралмагъа-а-ан!

– Аптюекни да анга къо-о-ош! – Хотту, жилий-жилий, графинден суу ичди. – Сора биягъы жилий, семизбетге ийилди. – Бошадынгмы назмунгу?

Семизбет бетин къол жаурукъ бла сыйпады. – Угъай! Ма ахырына тынгыла.

*Жанымдан тойдум тамам,
Ёлюрге уа – тёрт атлам!*

Хотту жилигъанны къоюп, семизбетни хыны бир жанына тюртдю. – Не з-а-а-ат? Не тёрт атлам? – Семизбет тёнгереп кетип, жерден Хоттугъа къарады. – Не болду, не алынаса?

Хотту биягъы «тепди». – Не тёрт атлам? Кимгеди ёлюрге тёрт атлам?

– Санга! – Семизбет, ух-чух эте, жерден кючден къобуп, жаза башлады. – Ёлюрге уа тёрт...

Хотту, секирип къобуп, къагъытны сермеп, хурттак-хурттак этип, юзюклерин семизбетни бетине быргъады. – «Тёрт атлам!»! Тёрт кесек болгъун, огъесе, сен чылтыр! Башхаракъ жаз, скотина!

Семизбет башха къагъытны алды.

– Тёрт кёпмюдю дейсе? Къысхартайым.

Тынгыла.

*Жанымдан тойдум тамам,
Ёлюрге уа... – бир атлам!*

Былай а жарарыкъмыды?

Хотту семизбетни жагъасындан тутду.

– Эй! Сен не атламлагъа къалдынг былайда, не? «Ёлюрге уа бир атлам!»! – Атламынг кюрсун, огъесе! Кесинг ёл! Жахамим сенден толсун! – Семизбет тартышып, ычхыныргъа кюрешди. – Сылхыр! Ол алай айтылады ансы, керти ёлюпмю бараса? Ий ары! – Хотту семизбетни силкиндириди. – Кесинге айтылсын, мынафыкъ! Манга айтма да, кесинге айт аллайны, билдингми!

Семизбет, тартыша келип, ычхынды. – Уф-ф-ф! Быллай аппагъа уа эт да тур жюн тартма! Сау бол дер орунуна... Уф-ф-ф!

Хотту экинчи къагъытны да жыртды.

– Хоу, сен мени ёлтюре тур да, мен а санга сау бол дейим? Тапханса телини! Кюрурт ары бу тырнагъанларынгы! Назмуларынглай кёрюн-нжюн, сен тели! Ит болмагъан жерде тюлкю юрюр деп, артда юрюрсе! Уф-ф-ф!

Семизбет ахсынды.

– Да мен санга игилик этеме деп кюреше эдим!

Хотту башын чайкьады.

– Уф-ф-ф! Игилик! Хоу, бек уллу игилик этдинг, жанымы саулай кьабыргьа сугьуп? Олмуду игилигинг, гырайт? Кесинги болсун аллай игилик! Бир жарыгьыракъ зат кьуругъанмыды жазаргьа, ёлюмню те-жеп турмасанг манга? «Ёлюрге уа – бир атлам!»! Атламай кьалгьын, сен гылыу!

Семизбет жангы кьагьыт алды.

– Ахшы! Жарыгьыракъ жазайыкъ сора! Ма, сёз ючюн, былай!

Бешинчи этажда жашайма,

Жырлай-жырлай ашайма.

Жашауум мени – жарыкъ,

Кесим а болдум... арыкъ!

Хотту, кьулакъ салып, тынгылап, семизбетге гурушхалы кьарады.

– Не за-а-ат! Не арыкъ? Ашны жырлай ашай эсем, нек болама арыкъ?

Семизбет кюлдю.

– Да семизми боллукьса хар минутдан бешинчи этажгьа ёрлеп бла тюшюп турсанг? Сюймей-сюймей болурса арыкъ! Аллай бирни кьалай билмейсе, юйюнге? Сейир адам кёреме сен!

Хотту башын чайкьады.

– Сейир а сенсе, атамы жаны ючюн! Адам ашын жырлай-жырлай кьачан ашайды? Неси да тамам болуп, жүреги ырахат болуп тургьанда. Мен а, ёпге солуу этип, бешинчи этажгьа кючден ёрлеп, аны ючюнмю жырлайым? Ёрлечи сен ары бир тогьуз-он кере, сора кьалай жырлары-гьынга бир кьарайым! Мен ёлейим, жырлагъанны кьой да, итле кьуу-гъан кьоянча солумасанг! Барчы бир ёрле!

Семизбет жунчуду.

– Мда... Алайчыгьы... тапсызыракъды. Керти окьуна хазна жырла аллай жашаудан. Келчи, эй, бу назму-чазмуланы кьояйыкъ да, тап жазайыкъ. – Хотту кьагьытны сылап, сыйпап, семизбетге узатды. – Бас! Жаз! Тапчыкъ келишдирип, ангылатып жаз!

Семизбет терк окьуна жазып, Хоттугьа узатды.

– Окьу.

Хотту кёзлюклерин салып, бёлюп-бёлюп окьуп башлады: «Тёр-тюн-чю ЖЭК-ни та-ма-га-сы-на, жол-даш Той-са-кьо-я-ров-ха Ш. Ш.»

– Кимди бу шышынг? – Хотту семизбетге кьарады.

– Тоябилмезов Шотту Шоттуевич! ЖЭК-ни таматасы.

– Аха! – Хотту андан арысын окьуп тебиреди. – Мен, Тап-са-шаров Х. Х...

– Хыхы уа кимди?

– Сен! – Семизбет ачуланды. – Сен! Хотту Хоттуевич! Кесинги танымаймыса?

– Хотту тюп эринин кьапды. – Кечгинлик! Тепме! Уф-ф-ф! Андан арысын окьуюм.

«Ти-лей-ме, ме-ни бе-шин-чи э-таж-дан би-рин-чи-ге кё-чю-рю-гюз. Къарт, къар...къар...къар...

Семизбет биягъы ачыуланды.

– Не къаргъа къалдынг, къарылып турмай эсенг?

Хотту къызарды.

– Да былайда бир харф... къар... къар...

– Тутчу былай! – Семизбет, Хоттуну къолундан къагъытны сермеп, кеси окъуп башлады. – «Къарыусуз болгъанма да, ары ёрлеялмайма. Кесим да – инвалид, экинчи группа. Тилейме манга онг кёз бла къарарыгъыгъызыны. Тапсаашаров Х. Х.» Былай жазсакъ, боллукъмуду? Мынга уа ыразымыса?

Хотту чабып, Семизбетни къучакълады. Ма, жаш десенг! Андан бери алай этсенг а, тонгуз! Къарынынг ауруса уа жазарыкъса, малгъун!

Семизбет да жарыды.

– Ма! Тюбюнде къол сал сора.

Хотту къагъытны алып тюбюнде къол салып, семизбетге узатды. Тюзмюдю?

Семизбет къагъытны алып къарады.

– Тюздю. – Сора тюбюнде «Отказать!» – деп жазып, Хоттугъа берди. Ма заявлиянгы!

Хотту, Семизбетни къучакълай, уппа эте, заявлиясына къарады.

– Оу ана-а-ам! Не ди бу? Не ди бу отказат деген а!

– Отказать! – Семизбет инбашларын къысды.

Хотту, уппаны къоюп, семизбетни буууп башлады.

– Тохта, начас, шш сенмисе?

Семизбет хырылдады. – Х-х-хау!

Хотту бегирек бууду. – Талау, харам! Сора не бюгюнлю башымы къайнатаса да былайда назмуларынг бла, назмунг къурурукъ? Ким болгъанынги алгъындан айтсанг а, болмай къаллыкъ! Мен жарлы уа жийайма бу итге, муну адам сунуп! Тохта, мен сени.

Семизбет Хоттудан кючден ычхынып къачды. Хотту ызындан къууду. Тохта! Тохта! Мен сени-и-и...

ЭКИ ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Эртте-эртте, бек эртте эки жашы бла бир тул къатын жашап болганды. Сабийлерин ол, хурттак жерчиклерин ишлеп, андан чыккыган бла багъа эди. Заман озуп, жашла юйдегили болур кезиу жетгенде, аналары алагъа:

– Жашларым, энди заманыгъыз жетгенди. Энди сизге жарарча къарыу менде къалмаганды. Жолгъа атланыгъыз да, кесигизге мадар этерге кюрешигиз, – дегенди да, тылы басып, жолгъа къалач этер муратда тамата жашха къошун бла суу алып кел деп буюрганды.

Къалач уллу бла гитче боллугъу жаш къаллай бир суу келтиргенине кёре эди. Кёп келтирсе – уллу, аз болса уа – анга кёре, гитче. Андан башха зат берир онгу къатынны да жокъ эди.

Къошунну алып, тамата жаш суу боюнуна энди. Толтуруп алгъанлыкыгъа, жаш юйге жетгинчи, къошунну жарылгъанындан агъып, суу бек аз къалды. Къалач да, анга кёре, гитчечик болду.

– Жартысын юйде къоярмы эдинг? Алай этсенг, бек ыразы этерик эдинг, – деди къатын, жашы жолгъа атланып тургъанлай. Жаш сагышха къалды, анасыны ол сёзюне сейир да этди. Алай жолну узакылыгъы, хуржунунда шайы болмагъан адамгъа ким не берликди деген къоркъууу жашны анасын ыразы этерге кёллендирмеди. Экили бола кетип, жаш къалачны саулай артмагъына салды. Гитче къарындашына уа, бир жанына чакъырып, бичагъын берди да:

– Мынга бек сакъ бол. Эрттен сайын бичакыгъа къарагъан эте тур. Таза болса, ол мени саулугъуму белгиси боллукъду. Тюрленсе, тот болса уа, мен палахха тюшгеними бил, ангыладынгмы, къарындашым? – деп, насып излей, узакъ жолгъа атланды. Бир кюн барды, эки кюн. Ючюнчю кюнню ингиринде къой сюрююню кюте тургъан бир къойчугъа тюбеди.

– Кёп болсун! Кимни сюрююню кютесе? – деп сорду.

– Сау бол, ахшы улан. Сюрюю а, сурамай къой, затдан уяла билмеген, кишиден къоркъа билмеген бир эриши, юч башлы тотбет залимни киди. Кёп болмай бу жерлени иеси ханны ариу къызын урлаганды да, кюн сайын ол аны кюмюш къамичи бла туююп, манга келмесенг, кюн сайын боллугъунг да былайды деп, зарауатлыкъ сынатып турады.

– Ол а хапар! Хан къалай тездеди да?

– Суююпмю тездеди! Ханны аскери окъуна къарыу эталмайды тотбетге. Аны хорларыкъ ким барды дейсе?! Туугъан да болмаз алыкыа аллай, – деди къойчу, тюнгюлююлю. Сора: – Игиликге чыкъ, нек жолоучу болганса? – деп сорду.

– Насыбымы сынаи чыккыганма, – деп жууаплады жаш.

– Тейри тутдурсун насыбынғы, – деди да кьойчу, сора унутуп кьоя эдим да дегенча, сагьайып: – Бир кесек баргьанлай, сен ёмюрюнде да кёрмеген бир сейирлик жаныуарлагьа тюберге боллукьса. Аладан игилик сакьлама. Сакь бол, ахшы улан, – деди.

Жаш, сюрюучю бла саламлашып, бир кесек жол баргьанлай, аллына бир кьарт кьатынчыкь чыгьып:

– Жол болсун, жашым, кьайры ахшы жолгьаса? – дегенди.

– Сау бол, анабыз. Насыбымы сынап чыкьгьанма. Буюрулгьанын а сау кьалсакь, кёрюрюз, – деп жууаплагьанды жаш.

– Тейри ёмюр берсин, балам... манга бир кьалач кьыйырчыкь берсенг а, – деп, жашны сынап, алай айтханды кьарт кьатын. Жаш а:

– Жолум узакьды, азыгьым а жокьну орунундады. Жанынга тийсе да, бераллыкь туююлме. Кеч, анабыз... – деп, жолуна тебиреди.

Ол алай этгенде, кьарт кьатын, ызындан кьарап:

– Бар, ахшы жаш. Ахшы жолгьа бар, – деди.

Тамата кьарындаш, бир кесек жол кьоратханлай, баям, ол сюрюучю айтханла болур эдиле, бир ахырзаман жаныуарлагьа тюбеди.

Ала, бир-эки угьай, сау сюрюю бола эдиле. Эки башлы, тёрт мюйюзлю, бирда болмагьанча элгенчи жаныбарла. Жаш аладан асыры кьоркьгьандан, аягьы басханны кёзю кёрмей, аллы айланган таба кьачды. Кьача барып, бийик болмагьан сыртны юсюнде кьаланы кёрюп, чексиз бек кьууанды. Аны насыбына, кьабакь эшикле ачылып эдиле да, чапханын бузмай, арбазгьа кирди. Ол кьызыуу бла, бара барып, кьаланы тюп отоуларындан бирине ташайды да, бир кьарт кьатын от жагьада кюреше тургьанын кёрдю. Эс тапханлай:

– Анабыз, айып этме, эркин этсенг, бюгече былайда кьалыр эдим. Узакь жол келип, бек арыгьанма, ач да болгьанма, – деди.

– Угьайым жокьду, алай сени кьалгьанынгдан кьалмагьанынг хайырды башынга. Бу кьаланы иеси сени кёрсе, сау кьоярыкь туююлдю. Ол кьолуна тюшгенни аямаучуду.

– Кимди ол залим? Адаммыды, жаныуармыды?

– Адамда, жаныуарда да жокьду аныча хатерсиз, аныча огьурсуз. Ол юч башлы эмегенди, сары шинли тотбет азирейли.

Жаш, кьойчуну айтханы эсине тюшюп, кьаланы иеси ким болгьанын ангылады да, кетерге да бир башлады. Алай кьаладан узакь болмай отлай тургьан жаныуарла эсине тюшюп:

– Анабыз, мени кьатыракь букьдур да, не болса да, былайда кьалайым. Не боллугьун а сау кьалсакь, кёрюрюз.

Бугьуп бошар-бошамаз, жаш, бир эриши ёкюрген таууш эшитип, сагьайды.

– Ас-бус ийис! Мында адам барды. Чыкь бери, жанындан тойгьан мискин. Кесим тапсам, аман исси кьапдырырма. Кьайдаса? – деп, эриши кьычырды. Киши да чыкьмагьанда, излей барып, жашны букьгьан жеринден сууруп чыгьарды.

– Тилейме, жанымы кьой, анам бла кьарындашчыгьым аллыма кьарап кьалгьандыла. Мен да бир затынга жарарма, – деп, жалыныргьа кьалгьанында жаш, юч башлы тотбет азирейлини биринчи башы:

– Жарайды. Юч соруугьа тюз жууап берсенг, сен айтхан болсун. Болалмасанг, кесингден кёр. Биринчи соруу:

– Кьыйыры-ахыры болмагьан ол неди? – деп сорду.

Жаш жууап бералмады. Ол заманда залимни экинчи башы:

– Не кьадар тар болса, ол кьадар кьоркьуулу болгьан неди? – деп сорду.

Бу соруугьа да жаш жууап эталмады. Ахырында ючюнчю баш:

– Жаны жокь жаны барны элтеди. Ол а неди? – деп сорду.

Не медет, бу жол да жаш соруугьа жууап тапмады. Ол заманда ючбаш эмеген жашны агьач томуроу бла уруп, таш менгир этгенди да кьойгьанды.

Ол кюнню эрттенлигинде гитче кьарындаш бичакьны чыгьарып кьараса, ол сары тот болуп тура эди. Гитче, анасына барып:

– Анам, манга да заман жетди. Кьура мени. Кьура да, жолгьа ашыр, – дегенди. Ол заманда анасы, тамата жашына айтханча:

– Кьошунну ал да, суу алып кел, тылы басайым, – деп, суугьа жибергенди.

Кьошунну суудан толтуруп, аллын юйге бургьанлай, учуп баргьан кьаргьа башындан кьошунунгу тешиги барды деп кьычырды. Керти да суу тегюлюп келгенин кёргенинде, желим топуракьдан балчыкь этип, Гитче аны бла кьошунну тешигин бегитди. Алай бла, юйге уллу кьалачха жетер тенгли суу келтирди да, анасы, тылы басып, уллу кьалач биширди.

– Ыразылыгьымы алыргьа сую эсенг, кьалачны жартысын ал да, жартысын юйде кьой, – деди анасы мынга да, жолгьа ашыра.

Гитче сагьыш этгенди да, анамы ыразылыгьындан кьурлай кьалгьандан эсе, кьалачны жарымындан кьурлай кьалгьан кьалай иги туююлду деп, анасы айтханча этгенди. Жолгьа чыгьып, иги кесек баргьандан сора, гитче кьарындашны аллындан бир кьарт кьатынчыкь чыгьып:

– Жол болсун, жашым, кьайры ахшы жолгьаса? – дегенди.

– Сау бол, анабыз. Насыбымы сынай чыкьгьанма. Буюрулгьанын а сау кьалсакь, кёрюрбюз, – деп жууаплагьанды жаш.

– Тейри ёмюр берсин, балам... манга бир кьалач кьыйырчыкь берсенг а, – деп, жашны сынап, алай айтханды кьарт кьатын. Жаш а:

– Ма, халал болсун, – деп, кьалачындан сындырып, анга узатханды.

Ол алай хурмет этгенде, кьарт кьатын анга бир кьаура сыбызгьычкь бергенди да:

– Муну керегича жюрюте билсенг, бу санга кёп жерде жарар, балам, – деп, жолда неге туберигин да айтып, не этеригин да юйретди. Кеси уа, чарс болуп, олсагьат хауада эрип кетди.

Гитче кьарындаш, жол кьората келип, таматасы тубеген ахырзаман жаныуарлагьа тубегенди. Аланы сан этмей, сюрююню ичин жырып

бара тургъанлай, экибашладан бири, къарыш ауузун да кенгнге ачып, тёрт мюйюзю бла къоркъута, жашны юсюне атылды. Ол заманда къарт къатынчыкъ берген сыбызгыны эринлерине жетдирип, жангыз бир сокъгъанлай, ол ахырзаман жаныуар, ёлюп, жашны аллында сойланды.

Бара барып, гитче къарындаш тотбетни къаласына да жетди. Эшикни къакъгъанында, аны ичине жууукъ этдиле. От жагъада олтуруп тургъан тиширыу а анга аны тамата къарындашына болгъанны хапарын толу айтып берди. Тотбет ким болгъанын, анга да кёрюп къойса, не этеригин ангылатды. Алай жаш къоркъмады.

Бир заманда эшикден ачы ёкюрген таууш чыкъды. Ызы бла:

– Ас-бус, адам ийис! Бери чыкъ, жанынгдан тойгъан мискин, ким эсенг да. Кесим тапсам, аман исси къапдырырма, – деп, жашны букъгъан жеринден суууруп чыгъарды. – Насыбынг болса, юч сорууума тюз жууап берирсе, къыйынынг болса уа, къалгъанла болгъанлай болурса... Биринчи соруу:

– Ахыры-къыйыры болмагъан ол неди? – деп сорду залимни биринчи башы.

– Заман, – деди гитче къарындаш, аз да буюкъмай. Юч баш да бир бирге къарашдыла. Сора экинчи баш:

– Не къадар тар болса, ол къадар къоркъуулу болгъан ол неди? – деп сорду.

– Кёпюр, – деп, жаш бу жол да тюз жууап берди. Ол заманда ючюнчю баш:

– Мынга уа не айталлыкъса? Жаны жокъ жаны барны элтеди. Ол неди? – деп, жашха сагъайды. Ол а, кёп сагъыш да этмей:

– Улоу, юсюнде адамлары бла, – деди.

Жаш юч соруугъа да тюз жууап бергени тотбетни ахыр ууахтысы болгъанын ол кеси акъылында айландырып бошагъынчы, ол аны юч башын да бир ургъанлай апартды. Сора къалада анга тюбеген къарт къатындан ханны къызыны болгъан жерин, таш болуп тургъан къарындашын да кёргозтюрюгюн изледи. Ол а, баш отоулагъа элтип, бир бири ызындан эшиклени ача барды да, отоуладан, арсар бола, тотбет жесир къызла чыгъа башладыла. Жунчуп тургъанлыкъгъа, ала барысы да бирча ариула эдиле. Ханны къызы да – аланы ичинде.

Ызы бла къарт къатын, жашны къаланы жер тюбю къатында къарангы отоугъа элтип, анга таш менгирни кёргозтдю.

– Ма, буду сени къарындашынг... Бу кюнню мынга тотбет келтиргенди, – деди.

Кичи жаш ташны къучакълап, иги кесек турду. Жилимугъу ташха тамгъанда, аны жылыуундан къарындашына жан кирди. Ала бир бирин тансыкъладыла, хапар сордула. Жесирликден къутулгъан къызла уа, къууанып, кичи жашха ыразылыкъларын билдире, ыспас этдиле. Экинчи кюн, ойнай-кюле, барысы да къызын юйюне алып барып, баласындан тюнгюлюп тургъан ханны чексиз бек къууандырдыла.

Хапарына тынгылап бошاپ, хан жигит жашны ётгюрлюгюне бла адамлыгына ыспас этди. Сора, анга кёзю къарап, кызын анга тийишли кёрдю. Тамата къарындашха да жарагъан кызы сайлап, экилерине да уллу той этди. Той бошалып, бир кесек замандан а:

– Сиз мени бек кыуандырдыгыз, Тейри кыуандырсын! Энди уа, балаларым, элигизге-журтугъузгъа кыайтыр заман жетгенди. Аллыгызгъа кыарай, анагыз кёз жауун тауусхан болур. Алай эки насыбын тёрт болуп кёрсе, ол хар нени да унутур дейме. Алаймыды? Мени да унутуп кыоймай, иги балаларым кибик, келе-келе турурсуз. Мындан арысында уа журтубузгъа Тейри ырахат жашау бла насып буюрсун. Тотбет налатдан кёп аманлыкъ сынагъанбыз да, энди ол затла ахыр кёрлюгюбюз болсунла, – деп, алгыш этип, кёп саугъала да берип, хан къарындашланы юйдегилери бла бирге жолгъа атландырды.

Жашла да, толу юйюрюлю болуп, къартлыкъларына дери бек насып-лы жашагъан хапарлары кёпге дери айтылгъанлай турду.

АППАБЫЗНЫ КЕРТМЕ ТЕРЕКЛЕРИ

Битеу тийреде да бизни кертмелени артыкъ бек сюедиле. Аппа да, амма да ол затха бек кыуанадыла, кюз артында аланы ящиклеге жыйып салсакъ, жангы жылгъа тийреге юлешиучюбюз.

Аппагъа кёп кыалмай тёрт жыйырма жыл болады. Кёп жашагъан кёпню да кёреді. Ол бизге кёп сейир хапар айтычуду. Кертме терекле-рибизни юсюнден соргъаныбызда, былай башлады хапарын:

– Мени атамы, сизни уа аппагызны, бек уллу терек бахчасы болу-учу эди былайда, бусагъатдан да уллу. Къоншуланыкъы да гитче туююл эди. Алай бизге кёпле сукълана эдиле. Аппапы бир кертме тереклери бар эди да, аллай терекле саулай элде да жокъ эди. Къоншуланы керт-мелери кыызгылдым-сарыла болуп, терк бишип кыуандырса да, ала терк окъуна бошалып кыала эдиле. Бизникеле уа уллула, кыатыдан ашап кыоярча болмай, гёзеннге жыйып, юшюмесинле деп, бичен жайып кыоя эдик кышха.

– Сора хар кимни аууз суулары келип, кертмелеригиз а ашамазча болуп. Аны не игилиги барды да? – деп бюсюремеди Казим.

Аппа уа ышарды да:

– Кюзде уа ким да табар кертме, алма да. Кышда табылмайды ансы, – деди. – Ма ол сен бюсюремеген кертмеле Жангы жылгъа ала-мат жумушакъла, суулула, татыулула болуп кыалыучу эдиле. Ма андан сукъланыучу эдиле. Зарланыучу эдиле бизге къоншула: бизни кертмеле, ол кыатыла дегеним, артда бишиучю эдиле.

Аппаны хапары энди башланнганын ангылап, тынгылайдыла туу-дукълары Казим бла Керим.

– Бир кюн аладан ашарыгъым келип, адыргыгъа къалдым. Кертмеле бишселе, къоншуларыбыз бизни да сыйлаучу эдиле, алай ала келтиргинчи къалай чыдагъын? Негерлерими да хазырлап, ингирни сакъладыкъ.

Тёзюмюбюз тауусулуп тебиредик. Сагъыш эте турлугъубуз жокъ. Биринчиден, кертме бахча къыйырындады, экинчиден, арабызда къалын нартюх ёседи. Бизни ким кёрлюкдю?..

Ингир ала къоншуланы бахчаларына тюшдюк да, Таулан бла мен терекге ёрледик. Таубий бла Шамил а тюбюнде къалдыла. Кертмеле уа кертмелемидиле – уллула, къызгъылдым-сарыла, къапсанг, ма бир таглыла, суулары чачылыргъа жетип, бармакъ оргаларынг бла саркъа. Бирин юздом да, къабып кёрдюм. Аламат! Сора, бирини ызындан бирин юзюп, кёлегиме жыйып башладым. Негерлерим да алай этип, бирем-бирем нартюххе ташайдыла.

Алайлай арбаздан шыхырт тауушла чыкъдыла. «Бойнакъ болур. Ол а мени танийды, жукъ этмез», – деп, кесими жапсаргъынчы, нартюхле ичинден Мариям чыкъды. Кёрюп къояды деп асыры къркъгъандан, терекни ёзегине жабышдым. Ол а, бир узун таякъ алып, кертмеле къагъаргъа киришди. Ингир къарангысында мени уа эслемеди. Теркирек кетсе эди деп, мен да кёлегиме жыйгъан кертмелерими энишге ашырып, шум болама. Мариям, ал ботасын мени кертмелеримден толтуруп, артха айланды.

Ол кёзден ташайгъанлай, биягъы кертмелени бек уллуларын, бек бишгенлерин сайлап, кёлегими жангыдан толтурдум.

Терек бек къарт терек эди. Аны да унутуп, жыйгъан кертмелерим да ауурлукъ этип, эне келгенимлей, жыгъылып, аягъымы ачытдым да, къапханнга тюшгенча болдум да къалдым. Энди уа не этсин адам?

Къарангы да болгъанды, аягъым ачытып, тебалмай, иги кесекни жатдым. Жер сууукъ бола тебиреди. Тёгерекни къарангы иги да ала башлады. Къоншуланы Бойнакълары келди да, аякъ жанымда тохтады. Манга жаны ауругъанча къарай кетип, къуйругъун булгъай, ол да арбаз таба кетди. Ким биледи, кесим да сезмей, къычырыкъ этген болур эдим, бир кесекден нартюх бахчагъа жан кирди. Анам бирсиледен алгъаракъ эшитген болур эди, ол, жетип:

– Хыличи токъмакъ, нек излетип айланаса быллай бир, къарангы болгъанын кёрмеймисе? – деп, урушуп башлап, мени сынсыгъаныма тохтап, ийилип: – Не болгъанды? – деп къайгъылы сорду.

– Аягъым... – дедим, жияямуқъларым бетими жууа.

Анам, жияяу-сыйытха къалып, дагъыда тохтап, кеси аллына жукъ эталмазлыгъын ангылап, Мариямны чакъырды. Аны къычырыгъына бирси къоншуларыбыз да жыйылдыла.

Къанитат:

– Оу ананг-ананг! Не эте эдинг, харип? – деп жан аурутду.

– Не эте эдимми? Бизни кертмелеге тюшгенин кёрмеймисиз? – деп даулады Мариямны гитче жашчыгъы Ахмат.

– Тюшмесе уа, ким угъай дейди анга, – деп, Мариям шумсуз сюелди.

Анамы адыргысына къарап, Къанитат – бирси къоншубуз:

– Энди сабий аллай бир чылмыкыгъа да тюшмей, не сунасыз! Бу-сагъат тап болады. Мени окъуна къайнагъанды да чыкыгъаным. Муну да аллай бир заты болур, хазнамыды...

Ким чакъыргъан эсе да, олсагъат алайгъа анамы экиге айланган къарындашы чыкыгъаннга-сыннганнга къараучу Хабийбуллах да жетди. Ол бизни орамны тюрбюнде жашайды.

– Ий Аллах ючюн, тепдирмезге кюрешигиз. Сыннганы-чыкыгъаны болгъанны ол бек кыйнайды, – деп эсгертди анга Къанитат.

– Да чыракъ болгъан жерге элтмей жарамаз, – деп, Хабийбуллах тегерекке къарады.

Бирини акъылына бирсиси бюсюремей, мени ачитмай, къалай кетюрюрге билмей сюелдиле.

– Ма бизни тереклеге тюшмесенг, тап турлукъ эдинг, – деп, тырман этди да Ахмат, анасына бурулуп: – Ол атаны отоуна салыргъа алгъан жангы эшикге салып элтигиз юйюне, – деди.

Кертиси бла да, мени кетюрюп, аны юсюне салып, юйге келтирдиле. Ачитхан а этген эдиле, алай Хабийбуллах, ол а бир уста адам кере эдим, чыкыгъанымы жерине салып, быстырны тузлу суугъа сугъуп, анга къара сапын сюртюп, къаты байлады да:

– Энди, жигит, жатып тур, къопма. Тамбла келип къарарма, – деп, анамы жапсарды.

Анам да къарындашын, къоншуланы да ашырып, бетине да мудахлыкъ тюшюп, жаныма олтурду да:

– Энди, атанг къошдан келсе, анга кесинг айтырса бу ишни сылтаун, – деди.

Сора, андан аман болмагъаныма къууана, башымдан, жаягъымдан сылады.

Андан ары ол мен суйюучю кертмеле уа бизге жол ызладыла – хар кюн сайын ала тауусулгъунчу келтирип турду Ахматчыкъ.

Танг атханлай, мени хапарым элге жайылып, шухларым да жетген эдиле. Ала мени анда къоюп кетгенлерине асыры сокъураннгандан, кеп заманны ичинде, мен ёрге къопханда окъуна, тегерегиме айланып тургъан эдиле.

Атам а урушмагъан эди. Кюз артында бизни бахчагъа да тюз аллай терекле салгъан эди. Ма бу сиз суйген кертмеле аладан жайылгъандыла.

«Минги-Тау» как Эльбрус балкарской литературы!

Уважаемый Аскер Тауканович!

Мы с белой завистью отмечаем, что руководимый Вами литературный журнал «Минги-Тау» достойно представляет балкарскую литературу не только у вас в России, но и во всем тюркском мире. Этому мы воочию убеждаемся на ежегодных конгрессах, выставках-ярмарках литературных журналов, которые проводятся руководителями литературных изданий тюркского мира.

Нам известно, что великий сын балкарского народа, поэт-воин Керим Отаров по возвращению на родину из депортации вместе с народом из Фрунзе (ныне Бишкек) в 1958 году основал литературный альманах «Шуёхлукъ» («Дружба»), представляя балкарскую литературу. В те годы такие балкарские поэты и писатели, как Кязим Мечиев, Берт Гуртуев, Саид Шахмурзаев, Кайсын Кулиев, Танзиля Зумакулова и др. только начинали публиковаться в периодической печати. Появление собственного издания имело огромное значение в становлении балкарской литературы. Также на страницах журнала публиковались произведения авторов других народов, начиная с классиков русской литературы, Востока и Запада в переводах на балкарский язык. И с тех пор журнал достойно продолжает эту традицию.

Мы с большой благодарностью отмечаем, что в своё время на страницах «Минги-Тау» были опубликованы на балкарском языке произведения таких киргизских классиков, как Аалы Токомбаев, Темиркул Уметалиев, Тугельбай Сыдыкбеков, Чингиз Айтматов и др. Мы с гордостью отмечаем, что эта литературная традиция продолжается и по сей день. В последние годы на страницах наших литературных журналов «Жаңы Ала-Тоо», «Түрк дүйнөсүнүн адабияты» киргизские читатели ознакомились с произведениями Керима Отарова, Кайсына Кулиева, Аскера Додуева, Хасана Шаваева и др. на киргизском языке.

Хочется отметить, что журнал развивается в ногу со временем, всё больше стремится охватить авторов Востока и Запада, в нём всё больше качественного материала для широкого круга читателей. И всё это ради сохранения и обогащения балкарского языка и литературы, воспитания духовно развитого молодого поколения.

За пройденные 60 лет журнал достойно прошел путь от ежеквартального альманаха до литературно-художественного и общественно-политического журнала, который известен не только в России, но и за ее пределами. А тесное сотрудничество с литературными журналами и газетами КЧР, Казахстана, Татарстана, Башкортостана, Киргизии, Турции и др. даёт ему право называться международным.

Пусть как Эльбрус символизирует весь Кавказ, так «Минги-Тау» вечно останется Эльбрусом балкарской литературы! С юбилеем, уважаемые коллеги-братья!

Омор СУЛТАНОВ,

*Народный поэт Киргизской Республики
Айдарбек САРМАНБЕТОВ,
писатель, главный редактор
журнала «Түрк дүйнөсүнүн адабияты».*

Уважаемый Аскар Тауканович!

Сердечно поздравляем Вас и в Вашем лице коллектив редакции журнала «Минги-Тау» с великолепным юбилеем – 60-летием журнала «Минги-Тау».

Вот уже шесть десятилетий «Минги-Тау» служит литературе братского балкарского народа. На страницах журнала воспитались многие литераторы – писатели и поэты, драматурги и литературоведы; донесли своему народу свои прекрасные произведения великие писатели и поэты Кабардино-Балкарии – Кайсын Кулиев, Керим Отаров, Танзиля Зумакулова, Хасан Шаваев, Муталип Беппаев, Аскер Додуев, Мурадин Ёлмезов, Абдуллах Бегиев, Юруслан Болатов, Ахмет Созаев, Ибрагим Бабаев, Сафарият Ахматова, Сакинат Мусукаева и многие другие. «Минги-Тау» в разные годы знакомил балкарского читателя с произведениями татарских поэтов: Габдуллы Тукая, Мусы Джалиля, Сибгата Хакима, Рената Хариса, Рафиса Курбана и многих других.

Минги тау – как мы знаем, это балкарское название вечной горы Кавказа – Эльбруса. Балкарский народ назвал эту двухглавую вершину таким прекрасным именем. Многие поэты Балкарии ему посвятили свои прекрасные стихи. Один из таких творений великого балкарского поэта Кайсына Кулиева так и называется: «Минги тау». Наш поэт Рафис Курбан перевел это стихотворение на татарский язык. Поздравляя Вас, дорогие минги-тауцы, шлем Вам пламенный привет – «салям» – от сотрудников журнала «Казан утлары» (Огни Казани) и желаем вам новых творческих вершин. А так же отправляем в переводе Рафиса Курбана на татарский язык стихотворение К. Кулиева «Минги тау».

***Рустам Галиуллин,**
главный редактор журнала «Казан утлары» (Огни Казани).*

***Рафис Корбан,**
поэт, заслуженный деятель искусств Республики Татарстан.*

Кайсын Кулиев

МӘҢГЕЛЕК ТАУ

Мәңгелек тау, шундый исем биргән
Сиңа халкым, сөеп-яратып.
Сиңа карап намаз укыган ул,
Йортын салган сиңа каратып.

Сиңа карап тәрәзәсен уйган,
Синең якка ачкан ишеген.
Яшь аналар, синең хакта жырлап,
Тибрәткән сабый бишеген.

БАШЛАРЫ

МАММЕЛАНЫ ИБРАГИМГЕ – 100 ЖЫЛ

САРБАШЛАНЫ Алёна. Жашау кертиликни бети. <i>Статья</i>	2
МАММЕЛАНЫ Ибрагим. Назмула	5

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИПГЕ – 70 ЖЫЛ

Магомед АХМЕДОВ. Письмо другу. <i>Назму</i>	16
Наталья ШИНКАРЕВА. Ода Беппаеву. <i>Назму</i>	17
БЕППАЙЛАНЫ Муталип. Къачхынчы. <i>Романдан юзюк</i>	19
Назмула	23

ЖУРТУБАЙЛАНЫ МАХТИГЕ – 70 ЖЫЛ

ТЁППЕЛАНЫ Алим. Миллет адет – миллет байрагы. <i>Очерк</i>	31
Э. А. ТЕМИРБУЛАТОВА. К вершинам духа. <i>Статья</i>	39
ЁМЮРЛЮК ХАЗНАБЫЗДАН. Акъсакъ темирни тауруху	40

ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИНГЕ – 70 ЖЫЛ

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин. Салам алейкум. <i>Къысха ёмюрбаяным. Назмула</i>	54
---	----

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ Хасан. Сюймеклик сёзюм – санга аманат. <i>Повесть</i>	86
МОКЪАЛАНЫ Хасан. Озгъан ёмюрню азап жоллары. <i>Публицистика повесть</i>	121

ТАУ ХАПАР

АБАЙЛАНЫ Сакинат. Ай алгъындача жылгырай эди	145
ТЕБУЛАНЫ Шукур. Эсде къалгъан хапар	154
ЖАБОЛАНЫ Асият. Къаскъыр	158

ЭСГЕРИУЛЕ

Ольга МАЛЬБАХОВА. Атам. <i>Очерк</i>	161
ДОДУЛАНЫ Аскер. Багъалы жан негерим. <i>Очерк</i>	170

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАКЪЛАРЫ

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Халкъ поэт. <i>Ал сёз</i>	180
Руслан АЦКАНОВ. Назмула	181
Нариман АБДУЛРАХМАНЛЫ. Тайгъан ауаз. <i>Повесть</i>	187

ЖАШ КЪАЛАМЛА

ЖАШУУЛАНЫ Темирлан. Назмула	194
ЁЗДЕНЛАНЫ Женя. Назмула	198

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей. Чам хапарла	201
---	-----

БИЛЯЧА

БОТТАЛАНЫ Рита. Жомакъ. Хапар	213
---	-----

«МИНГИ-ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

Алгъышлаула	220
-----------------------	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (204)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Корректор *А. Х. Жабоева*

Художник *В. К. Баккуев*

На 4-й странице обложки картина Кязима Мечиева.

Просим автора картины откликнуться.

Сдано в набор 05.03. 2019. Подписано в печать 05.04. 2019.

Выход в свет 27.04. 2019. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.

Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 750 экз. Заказ № 81. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кѣз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*